

ISSN 2591-1201

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

dr. Matic Batič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Jakob Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 11. 2023.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen, TransLAB

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

VSEBINA

Razprave

Milena Černe

*Gentilejeva šolska reforma in slovensko šolstvo na
Primorskem 1918–1941*

9

Oskar Mulej

*Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem
(liberalnem) taboru na pragu 2. svetovne vojne*

33

Damjan Hančič

»Vaške straže« na Gorenjskem v letu 1942

73

Bojan Dimitrijević

*Srpski dobrovoljački korpus u Primorskoj Sloveniji
1944–1945. godine*

115

Jelka Piškurić

Ženski zapor na Igu, 1956–1967

149

Rok Bratina

*Od »reformiranega« komunista do »spravitelja« naroda
– politična kariera in stremljenja Boruta Pahorja
(1986–2011)*

191

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec
Leto 1943 na Slovenskem – osemdeset let pozneje,
Pivka, 24. maj 2023
235

Recenzije

Tamara Griesser Pečar
Die Krisen der Demokratie in den 1920er und 1930er
Jahren, ur. Michaela Maier, Maria Mesner, Robert
Kriechbaumer in Johannes Schönner. Böhlau,
Wien 2023
241

Mateja Čoh Kladnik
Martina Grahek Ravančič, U IME NARODA! Djelovanje
sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u
Hrvatskoj 1945. godine, Hrvatski institut za povijest,
Zagreb 2023
253

Marta Keršič
Mira Kosem, Pozdravljena, zemlja: Spomini, Založba
Mladika, Trst 2023
269

R a z p r a v e

DOI: 10.55692/D.18564.23.7

Prejeto: 3. 10. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Milena Černe¹

*Gentilejeva šolska reforma in
slovensko šolstvo na Primorskem
1918–1943*

Izvleček

*Prispevek obravnava zgodovino primorskega šolstva med vojna-
ma, s poudarkom na severni Primorski. Izpostavi asimilacijske
pritiske, ki so se začeli z italijansko zasedbo ob koncu prve
svetovne vojne in se stopnjevali z vzponom fašizma. Podrobneje
predstavi učinke šolske reforme iz leta 1923, poimenovane po
takratnem šolskem ministru Giovanniju Gentileju, ki je v na-
slednjih dvajsetih letih omogočila sistematično raznarodovanje
Slovencev v Italiji in odprla šolsko polje fašistični ideologiji.
Narodnoobrambno delovanje, ki je slonelo zlasti na zavednih
družinah in slovenskih duhovnikih, je raznarodovanje v veliki
meri izničilo.*

¹ Milena Černe, prof. zgodovine in nemščine, arhivistka, Pokrajinski arhiv
v Novi Gorici, Trg Edvarda Kardelja 3, 5000 Nova Gorica, milena.cerne@
pa-ng.si.

KLJUČNE BESEDE: *fašizem, Gentilejeva reforma, zgodovina šolstva, Primorska*

Abstract

The article discusses the history of the educational system in the Slovene Littoral (Primorska) in the interwar period, focusing on the northern part of the region. It highlights assimilation pressures that started with the Italian occupation at the end of the First World War and intensified with the rise of fascism. In detail, it presents the impact of the school reform of 1923, which was named after the education minister of the time, Giovanni Gentile; in the next twenty years, this reform enabled a systematic denationalisation of Slovenians in Italy and opened the field of education to fascist ideology. Activities in defence of the nation, which relied foremost on patriotic families and Slovenian priests, largely negated this denationalisation.

KEYWORDS: *fascism, Gentile's reform, history of the educational system, Slovene Littoral*

Uvod

Letos mineva sto let od Gentilejeve šolske reforme, s katero je italijanska fašistična vlada globoko posegla v življenje primorskih Slovencev in jih za dolgo zaznamovala. Njen snovalec, vpliven intelektualec in filozof Giovanni Gentile (1875, Castelvetro–1944, Firenze), je s prenovo hotel ustvariti strogo centraliziran in nadzorovan šolski sistem brez primesi individualizma in avtonomije, da bi mogla država s pomočjo šolske strukture učinkovito vzgajati zveste državljane. Narodne manjšine novih provinc – poleg Slovencev še Hrvati in nemško govoreči južni Tirolci – je seveda niso zaznavale kot način dviga kakovosti in učinkovitosti šolskega ustroja, temveč kot sredstvo za sistematično raznarodovanje na področju vzgoje in izobraževanja. Njihova opozorila in zahteve je oblast prezrla ter preslišala.

Težki časi za slovensko šolo so se napovedovali že med soško fronto, ko so Italijani na začasno zasedenih ozemljih zahodne Primorske začeli uvajati improvizirane oblike pouka zabavišč in vzgajališč. V njih so italijanski učitelji-vojaki ob pomoči nekaterih domačink zbirali otroke k prostočasnim dejavnostim in učenju. Med drugim so jih učili brati in pisati italijansko ter so spoznavali zemljepis Italije in pomembnejše dogodke *risorgimenta*.² To dejavnost sta prekinila kobariški preboj in umik italijanske vojske v oktobru 1917.

2 Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), SI PANG 2, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin, t. e. 1, p. e. 7, Končno poročilo vzgajališč na Kobariškem v šolskem letu 1916/17, 24. 8. 1917.

Asimilacijski ukrepi pred vzponom fašizma

Kot je bilo sklenjeno v tajnem Londonskem memorandumu, je italijanska vojska ob sklenitvi premirja med Avstro-Ogrsko in antanto 3. novembra 1918 zasedla Primorsko, dele Kranjske in Koroške ter južno Tirolsko. Upravo nad novo osvojenim ozemljem, poimenovanim Julijska krajina (it. *Venezia Giulia*), je prevzel vojaški guverner Carlo Pettiti di Roreto, ki je slovenski manjšini sicer obljubil spoštovanje njene kulture in tradicije, vendar so bile te obljube hitro pozabljene. Posegi italijanske oblasti na šolsko področje so od vsega začetka delovali v smeri čimprejšnje asimilacije slovenskega prebivalstva. V osnovno šolo je takoj začela uvajati pouk italijanščine, ki so ga večidel poučevali italijanski učitelji-vojaki. Ta pouk naj bi bil sicer večinoma neobvezen, vendar pogosto vsiljen. Protesti staršev in županstev ga niso mogli preprečiti.³ Italijanizacijski pritiski niso bili povsod enaki, odvisni so bili od agilnosti in odločnosti posameznih civilnih komisariatov, kot razkriva poročilo okrajnega šolskega sveta iz junija 1921; v njem je tolminski civilni komisar, ki je temu svetu predsedoval, izpostavil dobre rezultate uvajanja italijanščine v svojem okraju: *»To delo so neprestano ovirali ultanacionalistični elementi in malomarnost – to je potrebno povedati – okrajnih šolskih uradov v Gorici in Sežani pri širjenju našega jezika. Medtem ko se v okraju Tolmin, ki je izmed vseh okrajev s Slovani najbolj strnjeno poseljen, poučuje italijanščino v 33 šolah, se v okraju Gorica to izvaja le na šestih šolah in morda na kakšni več v okraju Sežana.«*⁴

- 3 PANG, SI PANG 4, Šolsko nadzorništvo Tolmin, t. e. 30, p. e. 15, Peticije proti pouku italijanščine, 17. 12. 1920–4. 2. 1921; t. e. 30, p. e. 18, Evidenca pouka italijanščine v osnovnih šolah tolminskega okrožja za šolsko leto 1920/21.
- 4 PANG, SI PANG 4, t. e. 30, p. e. 17, Poročilo Okrajnega šolskega sveta Tolmin, 10. 7. 1921.

Obvezne ure italijanščine niso bile edini način vsiljevanja tujega jezika med slovensko prebivalstvo. Ob slovenskih šolah so na podeželju začele nastajati italijanske šole. Okrožnica Generalnega civilnega komisariata iz novembra 1919 je izpostavljala dolžnost, da se italijanske šole ustanavljajo na jezikovno mešanih področjih tudi za številčno najskromnejše italijanske manjšine.⁵ Pri tem so bili mišljeni tudi slovenski kraji, kamor se je naselilo nekaj italijanskih družin. Tako je še pred Gentilejevo reformo na Goriškem in Tolminskem (brez mesta Gorice) delovalo nekaj italijanskih ljudskih šol: v Ločniku, Podgori, Anhovem, Tolminu, Kobaridu, pri Sv. Luciji (danes v Mostu na Soči) in v Ajdovščini.⁶

Če je italijanska oblast na začetku dopuščala delovanja slovenskih ljudskih šol na Goriškem, je bilo s predšolsko vzgojo ter srednjim in strokovnim šolstvom drugače. Slovenskih vrtcev italijanske oblasti niso več dovolile; čim prej naj bi jih zamenjali italijanski.⁷ Slovenska državna gimnazija v Gorici ni bila obnovljena, slovensko učiteljišče, prej v Gorici, je smelo odpreti vrata v oddaljenem Tolminu, dovolili so tudi slovensko realko v Idriji.

Šolski sistem, s katerim se je nova oblast srečala na nekdanjem ozemlju avstrijske monarhije, se je v več pogledih precej razlikoval od italijanskega. V primerjavi s Kraljevino Italijo je bil urejen decentralistično in je dopuščal avtonomijo, ki se je

5 PANG, SI PANG 4, t. e. 27, p. e. 9, Okrožnica Generalnega civilnega komisariata, november 1919, 6.

6 »Dnevne vesti«, *Goriška straža*, 15. 2. 1923, 9; Drago Sedmak, *Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926: (slovenska vladna/fašistična/stranka)* (Gorica: Društvo RAT-SLOGA PromoSKulturE, 2009), 152; PANG, SI PANG 4, t. e. 37, p. e. 3, Stanje šol v tolminskem okraju, 1. 9. 1922.

7 Slavica Pavlič, *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945* (Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1971), 98.

uresničevala po deželnem, okrajnih in krajevnih šolskih svetih. Ti so bili trn v peti težnjam po čimprejšnji popolni integraciji novih provinc v italijansko centralistično ureditev. Čeprav je bil začasni zasedbeni režim skladno z mednarodnimi konvencijami prisiljen ohraniti upravno strukturo habsburške monarhije, je generalni civilni komisariat o šolskih zadevah pogosto samovoljno odločal ter vse do konca leta 1920 zavlačeval s ponovno vzpostavitvijo okrajnih in krajevnih šolskih svetov.⁸

Do slovenskih učiteljev je bila nova oblast od vsega začetka nezaupljiva in jih je obravnavala kot resno oviro za uveljavljanje italijanskih interesov; strogo je preverjala njihovo politično-moralno naravnost in jih na različne načine disciplinirala. Obtoževali so jih protiitalijanskih čustev in propagande, kot denimo v primeru učiteljice v Volarjih Milene Bratina, ki je leta 1921 sprožila akcijo zbiranja denarne pomoči slovanskim žrtvam fašističnega nasilja v Istri. S tem naj bi po mnenju poveljnika tolminskih karabinjerjev razpihovala nepomirljivo sovraštvo proti Italiji, zato je zanjo odredil nadzor.⁹ Nekateri učitelji so se že takrat zaradi težkih razmer izselili v Jugoslavijo, nekateri se sploh niso vrnili na svoje delovno mesto. Tistim, rojenim onkraj demarkacijske črte, so pogosto zavrnilo italijansko državljanstvo.¹⁰ Podobno se je godilo duhovnikom – katehetom: tudi njim so zavračali prošnje za državljanstvo, številne so konfinirali in policijsko preganjali.¹¹ Oblast se je

8 PANG, SI PANG 4, t. e. 29, p. e. 5, Odlok generalnega civilnega komisarja v Trstu o razpustu starih in vzpostavitvi novih okrajnih in krajevnih šolskih svetov, 22. 11. 1920.

9 PANG, SI PANG 4, t. e. 31, p. e. 11, Dokumenti o zaslišanju Milene Bratina, 13. 3.–12. 6. 1921.

10 Prim. Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji 1914–1941: prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem* (Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1994), 17–30.

11 Rudolf Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1979), 12–14.

namreč dobro zavedala narodnoobrambne moči duhovščine in njihovega vpliva na otroke in mladino. Omejiti so ga poskušali tudi s posegi v pouk verouka, ki so ga najprej degradirali v neobvezni predmet in ga zatem skrčili na eno uro tedensko. Zaradi protestov in posredovanja goriškega nadškofa Frančiška Borgia Sedeja so morali te ukrepe preklicati.¹²

Gentilejeva šolska reforma

Z vzponom fašizma na oblast je asimilacijska politika postala sestavni del državne politike. Uresničila so se pričakovanja o velikih spremembah na področju šolstva, ki so se v zgodovino zapisale kot Gentilejeva šolska reforma. V teku leta 1923 je bila izdana vrsta dekretov, ki so reorganizirali celoten šolski sistem.¹³ V Julijski krajini je bila dokončno odpravljena avtonomija in ukinjene so bile posebnosti šole iz avstrijskih časov (npr. meščanska šola).¹⁴ Ustanovljeno je bilo Kraljevo šolsko skrbništvo s sedežem v Trstu, ki je poleg novih provinc pokrivalo tudi Furlanijo in Zadar ter naj bi omogočilo lažje poenotenje kulture prebivalstva tega področja z nacionalno, italijansko. Za skrbnika je bil postavljen zanesljiv fašistični uradnik, Palermčan Giuseppe Reina, ki je dejavno sodeloval pri

12 Rudolf Klinec, »Obnovitev slovenskih šol po padcu fašizma«, v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1975* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975), 92; Adriano Andri, »Politica scolastica e prassi didattica nell'ex litorale austriaco del Governatorato Militare alla Riforma Gentile«, *Quaderni giuliani di storia* 39, št. 2 (2018), 284.

13 »Provveditorato agli studi, notizie storiche«, Sistema Guida generale degli Archivi di Stato italiani, pridobljeno 4. 9. 2023, <http://www.guida-generalearchivistato.beniculturali.it/>.

14 Andri, »Politica scolastica e prassi didattica«, 293–294; Adriano Andri, »La scuola giuliana e friulana tra Austria ed Italia«, v: *Friuli e Venezia Giulia: storia del '900* (Gorizia, Udine: LEG, 1997), 214.

snovanju Gentilejeve reforme¹⁵ in postal njen glavni izvajalec na priključenem ozemlju.¹⁶

Za manjšine najpogubnejši odlok šolske reforme je bila *Uredba šolskih stopenj in učnih programov ljudskošolskega pouka*, sprejeta 1. oktobra 1923, ki je urejala osnovnošolsko izobraževanje. Njen 4. člen je določal, da se v vseh osnovnih šolah kraljevine poučuje v državnem jeziku, in omogočal pouk maternega jezika pri dodatnih urah. S šolskim letom 1923/24 je bil italijanski učni jezik vpeljan v prve razrede osnovnih šol in v naslednjih letih postopno v vse ostale razrede.¹⁷

Čeprav je zakon stopil v veljavo šele po objavi 24. oktobra, je šolski skrbnik v Trstu začel uveljavljati njegova določila nemudoma. Tega niso mogli preprečiti ne protesti slovenskega časopisja in staršev ne intervencije slovenskih poslancev v rimskem parlamentu. Slovenski šoli je odlok zategnil zanko okoli vratu, tako da je v nekaj letih odmrila. Uvajanje italijanskega učnega jezika je dejansko potekalo še hitreje, kot je predvideval zakon, saj so bile šole večinoma eno- in dvorazrednice. Italijanski pouk se v prvem letu ni vpeljal le v prvi razred, ampak tudi v tiste razrede, ki so bili z njim združeni v skupnem oddelku.¹⁸ Tudi izvajanje dodatnih ur slovenščine so oblasti oteževale;

15 »Giuseppe Reina«, v: *Atlante dizionario della grande guerra a trieste e nel litorale*, pridobljeno 18. 4. 2023, <http://www.atlantegrandeguerra.it/portfolio/giuseppe-reina/>.

16 Adriano Andri, »La scuola e il regime fascista«, v: *Friuli e Venezia Giulia: storia del '900* (Gorizia, Udine: LEG, 1997), 325.

17 »Regio decreto 1 ottobre 1923, n. 2185 - Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell'istruzione elementare«, v: *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia* (Roma: Libreria dello Stato, 1923), 6302–6303, 6307.

18 Drago Pahor, »Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja«, v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt et al. (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970), 325.

kjer so v enorazrednih šolah poučevali italijanski učitelji, so dodatne ure odpadle.

Reforma je prizadela tudi srednje šole. Odpravila je idrijsko realko, pri čemer je dovolila, da so do leta 1926 šolanje dokončali še njeni trije višji razredi. Učiteljišče v Tolminu je z letom 1924/25 postalo italijansko, a je bilo kmalu zatem ukinjeno; nadomestila ga je gimnazija, nadgrajena z licejem.

Novembra 1925 je sledil nov udarec: ukinjen je bil pouk materinščine pri dodatnih urah,¹⁹ za katerega je tedanji šolski minister Pietro Fedele slovenskemu poslancu Engelbertu Besednjaku priznal, da je bil le slepilo.²⁰ Tako so slovenski učitelji slovenske učence morali poučevati le še v italijanščini.

Kako je potekal pouk v tistih letih, lahko beremo v zapiskih učitelja tigrovca Antona Rutarja: »Učitelji so se mučili z otroki in otroci so bili v mučilnici. Znali niso nič. Razlagali so v slovenščini in nato naučili en stavek v italijanščini /.../ Seveda se je vsak učitelj pri razlagi posluževal materinščine. Na enorazrednicah je to še šlo, ker je bil učitelj sam. Dvorazrednice so imele že po enega Italijana ali pa fašista, ki je neprestano nastavljal uho na vrata.« In še: »Na Temljinah, v Lojah, v Poreznu in Krnu me ni nihče nadzoroval /.../ Delil sem otrokom slovenske abecednike in druge knjige ter jih prej naučil slovensko čitati.«²¹

19 »Regio decreto 22. novembre 1925, n. 2191 – Disposizioni riguardanti la lingua d'insegnamento nelle scuole elementari«, *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia* (Roma: Libreria dello Stato, 1925), 9690.

20 Egon Pelikan, *Engelbert Besednjak v parlamentu = Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1996), 250.

21 PANG, SI PANG 764: Anton Rutar, t. e. 4. Zapiski Antona Rutarja, nedatirano.

Duhovniki zadnji branik slovenščine

Zadnji branik slovenščine v šolah so ostali slovenski duhovniki-kateheti, s trdno oporo v goriškem nadškofu Sedeju. Kljub pritiskom in raznim poskusom oblasti, da bi izpodrinili slovenski verouk, se je ta v šoli obdržal vse do jeseni 1928, ko je šolski skrbnik v Trstu zaukazal pouk verouka v italijanščini. Takoj zatem je nadškof odredil, naj se prenese pouk verouka v cerkve in zakristije ter s pastirskim pismom 18. januarja 1929 ustanovil t. i. župnijske ali farne šole. Ob vedno hujših fašističnih pritiskih je tik pred svojim odstopom in smrtjo jeseni 1931 skupaj s sufraganoma, poreško-puljskim škofom Pederzollijem in tržaškim škofom Alojzijem Fogarjem, izdal *Vodila dušnim pastirjem* (lat. *Normae*), s katerimi je predpisal rabo maternega jezika pri pouku, pravico staršev, da se svobodno odločajo za jezik pouka, pravico cerkvenih oblasti, da določajo veroučne in druge verske knjige. To so bili zavezujoči kanonski odloki, veljavni za ozemlje vseh treh škofij. Med letoma 1928 in 1943 so bile farne šole edine slovenske šole, kjer so se otroci poleg verouka učili tudi slovensko brati in pisati.²² »Verouk je postal nadomestilo za vse slovensko šolstvo, ki nam ga je Italija uničila,«²³ je konec leta 1933 zapisal nekdanji poslanec Engelbert Besednjak.

Režim je v farnih šolah videl protidržavno delovanje. Duhovniki so bili izpostavljeni hudim pritiskom, poniževanju in krivicam. Zasliševali so jih, jim grozili, obsojali na svarila, opomine, zapore, konfinacije.²⁴

22 Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, 71–72; Klinec, »Obnovitev slovenskih šol po padcu fašizma«, 98, 100.

23 PANG, SI PANG 1133, Engelbert Besednjak, t. e. 8, p. e. 13, Pismo Engelberta Besednjaka organizaciji, 17. 11. 1933.

24 O njihovem preganjanju pričuje kar nekaj dokumentov iz fonda SI PANG 1133. Poročilo goriške kvesture z dne 29. 6. 1934 denimo obravnava 31 duhovnikov, med drugim zaradi slovenskega pouka v farnih

Skrivni pouk slovenščine in pritisk na slovenske učitelje

Slovenski jezik in narodno zavest so otrokom posredovale tudi družine same. V pomoč staršem so pri časopisih izhajale priloge za otroke, verski listič *Jaselce*, izšlo je nekaj slikanic z besedili Franceta Bevka, predvsem abecednik *Prvi koraki* pri tržaški Edinosti in berilo *Kolački* pri Goriški Mohorjevi družbi. Abecednike so skrivaj razvažali po slovenskih vaseh in jih brezplačno delili družinam z osnovnošolskimi otroki.

Fašisti so slovenske knjige večkrat zaplenili in kaznovali tiste, ki so jih delili. Prežali so tudi na zasebne šolske tečaje slovenščine in preganjali organizatorje, čeprav zakonodaja ni prepovedovala zasebnega šolstva. Pod drobnogledom so imeli tudi učitelje. Poleti 1926, na primer, je moral didaktični ravnatelj v Kanalu po navodilih tolminskega šolskega nadzornika raziskati, ali sta učiteljici Katarina Močnik in Valerija Boškin skrivaj poučevali otroke nižjih razredov slovenski jezik, potem ko je bil ta že ukinjen, saj so pri hišni preiskavi Močnikove našli 36 izvodov lista za mladino *Novi rod*. Ravnatelj ni našel dokazov o tajnem pouku slovenščine; v poročilu nadzorniku navaja pojasnilo učiteljice, da naj bi *Novi rod*, ki ga je šola brezplačno prejemale, nosila domov z namenom, da ga vrne v Trst.²⁵

Režim je vzel slovenske učitelje na piko kot eno od največjih ovir za svojo raznarodovalno politiko. Poniževal in preganjal jih je z zastraševanjem, s premeščanjem, policijskim nadzorom, z odpuščanjem iz službe, s predčasnimi upokojitvami, konfinacijami in z zaporom.²⁶ Delovanje učiteljskih društev je

šolah, nasprotovanja italijanskemu vrtcu in organizaciji Balilla (PANG, SI PANG 1133, t. e. 17); gl. tudi Klinec, »Obnovitev slovenskih šol po padcu fašizma«, 99–100.

25 PANG, SI PANG 4, t. e. 11, Poročilo didaktičnega ravnatelja v Kanalu, 10. 8. 1926.

26 Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji 1914–1941*, 32–59.

bilo ovirano, hkrati so na učitelje vršili veliki pritiski za vpis v fašistični učiteljski sindikat. Zanimiv vpogled v te pritiske leta 1926 daje ohranjena dokumentacija za tolminski okraj. Konec februarja so se po didaktičnih ravnateljstvih vršili ustanovni občni zbori za *Associazione nazionale degli insegnanti fascisti* (ANIF), na katere so bili uradno pozvani vsi učitelji. Sugestivni, na trenutke preteči nagovori naj bi jih prepričali ne le k vpisu v sindikat, temveč tudi k odpovedi članstva v Zvezi slovanskih učiteljskih društev. »Med vsem govorom, ki je bil izraz nasilja in za slovenskega učitelja nemoralen, je vladala med slovenskimi poslušalci težeča depresija, medtem ko je italijansko učiteljstvo večkrat v svoji zadovoljnosti in v soglašanju burno aplavdiralo,«²⁷ je v zapisniku poročal nepodpisani udeleženec zbora pri Sv. Luciji. Večina slovenskih učiteljev pritiskom ni podlegla, zbor je zapustila brez podpisa. Filip Podgornik s Slapa ob Idrijci, kjer je poučeval tudi pisatelja Cirila Kosmača, je šolskim oblastem celo poslal pisno izjavo, da se kot slovenski učitelj ne more strinjati s fašističnimi direktivami.²⁸ O njegovi zavrnitvi članstva v sindikatu se je tolminskemu šolskemu nadzorniku Spazzapanu zdelo vredno obvestiti šolsko skrbništvo v Trstu, saj je Podgornik poleg tega zavračal tudi poučevanje v italijanščini in kritiziral razmere v šoli po uvedbi Gentilejeve reforme v primerjavi s stanjem v času Avstrije.²⁹ Učitelj je bil še istega leta odpuščen in se je izselil v Jugoslavijo. V mesecih, ki so sledili neuspehim ustanovnim občnim zborom, je zlasti Spazzapan onemogočal nadaljnje delovanje tolminskega učiteljskega

27 PANG, SI PANG 1133, t. e. 14, p. e. Dokumentacija s področja šolstva 1924–1928, Zapis o ustanovnem občnem zboru ANIF dne 24. 2. 1926 pri Sv. Luciji, nedatirano.

28 PANG, SI PANG 4, t. e. 13, Izjava Filipa Podgornika v osebni mapi učitelja, 10. 2. 1926.

29 PANG, SI PANG 4, t. e. 13, Dopis šolskega nadzornika v Tolminu skrbništvu v Trst v osebni mapi učitelja, 14. 4. 1926.

društva, o čemer je julija 1926 poročal njegov predsednik Josip Rakovšček političnemu društvu Edinost v Gorici.³⁰ Društveno delovanje učiteljev se je kmalu zatem končalo, saj je bila Zveza slovanskih učiteljskih društev avgusta 1926 ukinjena.

Že oktobra 1923 je bilo zaradi uvedbe italijanščine v prve razrede odpuščenih veliko učiteljev. Leta 1925 je bil izdan odlok, ki je slovenskim učiteljem nalagal, da morajo v dveh letih opraviti izpit iz italijanščine, če hočejo še nadalje poučevati.³¹ Konec istega leta je bil sprejet zakon, ki je omogočal vladi odpuščanje uslužbencev, ki niso bili lojalni režimu ali njihovo vedenje ni bilo v skladu z direktivami vlade.³² Na tej podlagi je bila odpuščena večina slovenskih učiteljev.³³ Tiste slovenske učitelje, ki so obdržali službo, so postopoma iztrgali iz slovenskega okolja in jih premestili v notranjost Italije, tako da jih je na koncu v Julijski krajini ostala le peščica. Še sredi 30. let so šolske oblasti sumničavo opazovale slovenske učitelje, kajti, kakor je zapisal v okrožnici avgusta 1934 tržaški šolski skrbnik Paroli, *»tujerodno in drugojezično obmejno območje je potrebno asimilirati iz vzgojitelji preverjene politične usmeritve in neoporečne moralne držbe; le z njihovo pomočjo bo mogoče dobro in v kratkem času izpeljati penetracijo»*.³⁴

30 PANG, SI PANG 4, t. e. 14, Dopis predsednika tolminskega učiteljskega društva političnemu društvu Edinost v Gorici, 16. 7. 1926.

31 »Regio decreto 22. novembre 1925, n. 2191 – Disposizioni riguardanti la lingua d'insegnamento nelle scuole elementari«, *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia* (Roma: Libreria dello Stato, 1925), 9690.

32 »Regio decreto 24. dicembre 1925, n. 2300 – Dispensa dal servizio dei funzionari dello Stato«, *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia* (Roma: Libreria dello Stato, 1926), 6–7.

33 Lavo Čermelj, *Slovenci in Hrvacije pod Italijo med obema vojnama* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 61.

34 PANG, SI PANG 4, t. e. 91, Okrožnica šolskega skrbnika v Trstu Parolija šolskim inšpektorjem, 27. 8. 1934.

Italijanski učitelji med slovenskimi otroki

Izpraznjena učiteljska mesta so zasedali večinoma mladi italijanski učitelji iz starih provinc, ki niso znali slovensko. Njihov položaj ni bil zavidljiv, saj so občutili odpor domačega prebivalstva do šole in njen neuspeh pri asimilaciji. Zlasti nekatere učiteljice iz Italije so se težko prilagodile razmeram v slovenskih krajih in so si prizadevale ne toliko za natančno izvrševanje namer režima kot za znosne odnose z domačini. V ohranjenih šolskih dnevnikih je precej zabelezk kot: »Ugotavljam, da se [učenci] z velikimi težavami sporazumevajo v italijanščini.«³⁵ In še: »Vse težave bi bilo mogoče premostiti, če ne bi drugorodni otrok sovražil italijanske šole ... nošenje podarjene uniforme balile jim ne predstavlja nagrade, temveč žrtev.«³⁶ Tako tudi: »Otroci niso iskreni in v medsebojnem pogovoru sploh ne uporabljajo italijanščine.«³⁷

Uporaba slovenščine je bila velikokrat kaznovana ne le s plačevanjem denarnih kazni, temveč tudi s psovanjem, z zapiranjem po šoli, udarci in s pretepanjem. Če je italijanske učitelje predanost asimilacijski politiki zanesla v grobo zatiranje slovenskega jezika in maltretiranje otrok, sta se nenaklonjenost in nezaupanje ljudi stopnjevala v sovražno razpoloženje ter celo napade na vrtce, šole in osebe. Zloglasen je postal primer učitelja v Vrhpolju Francesca Sottosantija, ki sta ga zaradi surovega ravnanja z učenci – učencem naj bi tudi pljuval v

35 PANG, SI PANG 665, Osnovna šola Most na Soči, t. e. 2, p. e. 18, Zapis učiteljice v kroniki šole v Lojah ob nastopu službe, november 1939.

36 PANG, SI PANG 274, Osnovna šola Tolmin, t. e. 24, Končno poročilo Francesca Calirija, učitelja deškega 4. razreda na tolminski osnovni šoli, za šolsko leto 1934/35.

37 Archivio di Stato di Gorizia (ASGO), Provveditorato agli studi di Gorizia (1933–1962), busta 11, fasc. 139, Zapis Ermenigilda Ceronija ob nastopu službe v Sv. Luciji v učiteljevi kroniki, 23. 9. 1936.

usta – oktobra 1930 ustrelila tigrovca. Toda ohranjena šolska dokumentacija odkriva tudi drugačne zgodbe; iz številnih zapisov italijanskih učiteljev vejejo skrb, razumevanje in naklonjenost do njihovih učencev. Tudi spominski viri pričajo, da sta predano pedagoško delo in lep odnos mogla pridobiti simpatije slovenskih šolarjev.

Delovanje fašističnih in drugih raznarodovalnih organizacij na področju vzgoje in izobraževanja

Šolske dejavnosti in učne vsebine so bile prepojene s fašistično ideologijo, ki se ji je pridružil militarizem. Mladinske fašistične organizacije so v težnji po vsesplošnem nadzoru vsiljevale pečat fašizma tudi izvenšolskemu življenju otrok. Leta 1926 ustanovljena *Opera Nazionale Balilla* (ONB) je prevzela nalogo, da z vojaško disciplino, s telesno vadbo in prireditvami telesno ter moralno vzgoji mlade za fašistično poslanstvo. Za vključevanje učencev v ONB so skrbeli učitelji, ki so podeljevali članske izkaznice, pobirali članarino in delili uniforme. V rekreacijskih centrih so v popoldanskem času nekajkrat tedensko zbirali šolsko mladino, prirejali fašistične sobote, namenjene telesnemu usposabljanju, v poletnem času kolonije.³⁸ Obvezne dejavnosti v popoldanskem času so bile dobrodošle med drugim tudi zato, da so ovirale izvajanje slovenskega verouka.³⁹ Toda večjega uspeha te organizacije niso

38 Čermelj, *Slovinci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*, 70–75; Vlasta Tul, »Šola Bukovica: o šoli v Bukovici od začetkov do šolskega leta 2000/2001«, v: *Iztrgano iz spomina: zbornik prispevkov o Bukovici in Volčji Dragi*, ur. Katjuša Batič et al. (Bukovica: Krajevna skupnost Bukovica – Volčja Draga, 2017), 257–258.

39 PANG, SI PANG 4, t.e. 103, p.e. 20, Dopis učitelja iz Črnega vrha šolskemu nadzorniku v Tolminu glede popoldanskih aktivnosti, 21. 12. 1937.

dosegle, saj se jih številni otroci zaradi obilice dela doma ali oddaljenosti niti niso mogli udeleževati.

Med otroki in mladimi so italijanski jezik in kulturo pospeševale različne organizacije. Društvo Dante Alighieri, ustanovljeno leta 1889 z namenom pospeševanja italijanskega jezika in kulture zunaj Kraljevine Italije (zlasti na »neodrešenih« ozemljih),⁴⁰ je z vsakoletnim podeljevanjem nagrad spodbujalo slovenske učence k učenju italijanščine. S podobnimi nameni in v istem obdobju je bilo ustanovljeno tudi nacionalistično društvo *Legge nazionale*, ki se je na novo pridobljenem slovenskem ozemlju usmerilo k ustanavljanju italijanskih vrtcev. Pridružila se mu je leta 1919 osnovana ustanova za podporo odrešeni Italiji: *Opera nazionale di assistenza all'Italia redenta* – ONAIR. Delovala je na različnih področjih; med drugim je organizirala in vzdrževala dopolnilne, kmetijske, gospodinske in predvojaške tečaje, tečaje za t. i. polpismene ipd. Država ji je leta 1926 poverila oskrbo posebnih, neklasificiranih šol, torej podeželskih šol z majhnim številom učencev. S pomočjo humanitarne dejavnosti je zasledovala tudi politične cilje, saj se je trudila otrokom in mladini vcepiti italijansko narodno identiteto.⁴¹ Prvi vrtec na severnem Primorskem je ONAIR ustanovila februarja 1919 v Tolminu,⁴² kmalu so sledili še drugi. Leta 1929 je v svojo upravo prevzela tudi vrtce *Legge nazionale* in tako je v šolskem letu 1939/40 v Goriški pokrajini vzdrževala

40 »La storia«, Società Dante Alighieri, pridobljeno 6. 9. 2023, <https://www.dante.global/it/la-dante/storia>.

41 Vlasta Tul, »Šole, vrtci – brezupna bojišča italijanskih oblasti na slovenski zemlji: prispevek k zgodovini šol in vrtcev na območju nekdanje občine Rihemberk v obdobju italijanske oblasti od 1918–1943«, v: *Kronika Rihemberka - Branika II* (Branik: Krajevna skupnost in Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik, 2006), 134–137.

42 PANG, SI PANG 4, t. e. 42, p. e. 13, Dopis vzgojiteljice Emilie Colombicchio Radoicovig Okrajnemu šolskemu svetu v Tolminu, marec 1923.

kar 60 vrtcev.⁴³ Ti so kot pripravljavnice za šolo pospeševali italijanščino, ki so se je malčki skozi igro hitro naučili. Z brezplačnim vpisom in hrano, ki je veliko pomenila predvsem ubožnejšim družinam, s skrbjo za higieno, z izbranimi metodami in usposobljenim osebjem so skušali doseči naklonjenost prebivalstva. Toda glavnega cilja – asimilacije niso dosegli.

Z izobraževalno dejavnostjo se je ukvarjala tudi organizacija *Umanitaria* (človekoljubno društvo). Podobno kot ONAIR je organizirala šole v zaselkih in odročnih vaseh, kjer se otroci sicer ne bi mogli šolati. V Goriški provinci je sredi 30. let delovalo dvajset takih šol, npr. v Jevščku, na Reki, v Puštalah, Tevčah, Zgornji Trenti, Vrhovljah ...⁴⁴ Poleg tega je *Umanitaria* na podeželju organizirala večerne tečaje italijanščine za odrasle in druge tečaje. Tudi njeno dejavnost je v 30. letih prevzela ONAIR.⁴⁵

Na podeželju so delovale tudi posebne poklicne šole za kmetovalce družbe Faina. Bile so brezplačne in so zajele tudi tiste učence, ki so zaključili zgolj tretji osnovnošolski razred. Program je trajal tri leta in se je prilagajal posebnostim okolja. Pouk so organizirali v večernem času in je obsegal tako učne ure kot praktične vaje v naravi ter na kmetijah. Tudi te šole je režim izrabil za svoje interese in jim naložil dvojni namen: izpopolniti skromno izobrazbo mladih na podeželju in jih usposobiti za kmetovanje ter vzgojiti dobre državljane. Zato na predmetniku ni manjkal predmet iz fašistične kulture.⁴⁶

43 ASGO, Provveditorato agli studi Gorizia (1933–1962), busta 71, fsc. 406, Zbirno poročilo šolskega skrbnika Ballorija v Gorici o delovanju otroških vrtcev v goriški pokrajini v šolskem letu 1939/49.

44 *Guida dei servizi scolastici nelle provincie di Trieste, Fiume, Gorizia, Pola, Zara* (Trieste: Stabilimento Tipografico Nazionale, 1934), 283.

45 *Ibid.*, 281.

46 Tul, »Šole, vrtci – brezupna bojišča italijanskih oblasti na slovenski zemlji«, 128–131.

Sklep

Vse od zasedbe Primorske je šolski sistem Kraljevini Italiji služil kot glavno sredstvo za čimprejšnjo asimilacijo slovenskih krajev. Pritiski na šolskem polju so bili raznovrstni in so se z vzponom fašizma stopnjevali v sistematično raznarodovanje. Toda vitalnost primorskih Slovencev se je asimilaciji uspešno upirala. Ko je režim postopoma onemogočal legalno delovanje, se je narodnoobrambno gibanje umikalo v ilegalo oziroma pod okrilje Katoliške cerkve. V enem od dokumentov Tajne krščansko-socialne organizacije iz leta 1933 nepodpisani avtor ocenjuje, da je fašistični režim trden in da je treba računati z njegovo relativno dolgo življenjsko sposobnostjo, morda celo stoletje; na tej predpostavki je treba graditi narodnoobrambno politiko. Poročilo spoznava, da je glavno sredstvo raznarodovanja prav šola, in izpostavlja dva pogoja, da bi tudi z vztrajnim stoletnim delovanjem to raznarodovanje ne moglo seči v jedro naroda: stalno kulturno in materialno podporo iz Jugoslavije ter ohranitev narodne duhovščine.⁴⁷

Režim ni zdržal tako dolgo. Ob italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943 se je nastavljeno italijansko učiteljstvo umaknilo in obnavljati so se začele slovenske šole. Šolski sistem, ki je t. i. obmejni šoli v Julijski krajini namenil ključno vlogo pri integraciji drugorodnega prebivalstva v italijansko kulturo, ni izpolnil fašističnih pričakovanj. Navori, ki jih je vlagal režim v ta namen, so bili močno nesorazmerni s skromnimi in z začasnimi uspehi, ki jih je dosegel, predvsem na vasi. K temu sta pripomogla predvsem dva dejavnika: delovanje narodnozavednih duhovnikov in slovenska družina.

47 PANG, SI PANG 1133, t. e. 22, Splošni pregled o stanju jugoslovanskega naroda v Italiji, 3–4, 39. Dokument je nepodpisan in nedatiran, toda očitno iz leta 1933.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Archivio di Stato di Gorizia (ASGO)
Provveditorato agli studi di Gorizia, 1933–1962.

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG)
SI PANG 2, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin,
1915–1920.

SI PANG 4, Šolsko nadzorništvo Tolmin, 1889–1943.

SI PANG 274, Osnovna šola Tolmin, 1975–1985.

SI PANG 665, Osnovna šola Most na Soči, 1895–2000.

SI PANG 764, Anton Rutar, 1906–1996.

SI PANG 1133, Engelbert Besednjak, 1907–2004.

Časopisni viri

Goriška straža, 1923.

Tiskani viri

Guida dei servizi scolastici nelle provincie di Trieste, Fiume, Gorizia, Pola, Zara. Trieste: Stabilimento Tipografico Nazionale, 1934.

Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia. Roma: Libreria dello stato, 1923, 1925, 1926.

Literatura

Andri, Adriano. »La scuola giuliana e friulana tra Austria ed Italia«. V: *Friuli e Venezia Giulia: storia del '900*, 205–217. Gorizia, Udine: LEG, 1997.

Andri, Adriano. »La scuola e il regime fascista«. *Friuli e Venezia Giulia: storia del '900*, 325–343. Gorizia, Udine: LEG, 1997.

Andri, Adriano. »Politica scolastica e prassi didattica nell'ex litorale austriaco del Governatorato Militare alla Riforma Gentile«. *Quaderni giuliani di storia* št. 2 (2018): 283–295.

Čermelj, Lavo. *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Klinec, Rudolf. »Obnovitev slovenskih šol po padcu fašizma«, *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1975*, 90–106. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975.

Klinec, Rudolf. *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1979.

Lavrenčič Pahor, Minka. *Primorski učitelji 1914–1941: prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino, 1994.

Pahor, Drago. »Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja«. V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik, France Ostanek, 235–337. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

Pavlič, Slavica. *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1971.

Pelikan, Egon. *Engelbert Besednjak v parlamentu = Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1996.

Sedmak, Drago. *Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926: (slovenska vladna/fašistična/stranka)*. Gorica: Društvo RAT–SLOGA PromoSKulturE, 2009.

Tul, Vlasta. »Šola Bukovica: o šoli v Bukovici od začetkov do šolskega leta 2000/2001«. V: *Iztrgano iz spomina: zbornik prispevkov o Bukovici in Volčji Dragi*, ur. Katjuša Batič, Vanda Ožbot, Jože Repoša in Dragan Zorn, 240–291. Bukovica: Krajevna skupnost Bukovica – Volčja Draga, 2017.

Tul, Vlasta. »Šole, vrtci – brezupna bojišča italijanskih oblasti na slovenski zemlji: prispevek k zgodovini šol in vrtcev na območju nekdanje občine Rihemberk v obdobju italijanske oblasti od 1918–1943«. V: *Kronika Rihemberka - Branika II*, ur. Zalka Jereb, Savin Jogan, Cvetko Vidmar, Polona Abram in Erna Kolenc, 103–152. Branik: Krajevna skupnost: Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik, 2006.

Internetni viri

Atlante dizionario della grande guerra a trieste e nel litorale. »Giuseppe Reina«. Pridobljeno 18. 4. 2023. <http://www.atlante-grandeguerra.it/portfolio/giuseppe-reina/>.

Sistema Guida generale degli Archivi di Stato italiani. »Provveditorato agli studi, notizie storiche«. Pridobljeno 4. 9. 2023. <http://www.guidageneralearchivistato.beniculturali.it/>.

Società Dante Alighieri. »La storia«. Pridobljeno 6. 9. 2023. <https://www.dante.global/it/la-dante/storia>.

*Gentile's School Reform and
Slovenian Educational System in the
Slovene Littoral 1918–1943*

Summary

Ever since the occupation of the Slovene Littoral (*Primorska*) at the end of the First World War, interventions of the new Italian authorities in the field of education aimed at the earliest possible assimilation of the Slovenian population and the harmonisation of new regions with the Italian regime. The Slovenian language in the school system was to be supplanted by Italian as soon as possible, and the autonomy of the school management was bothersome, too. The new authorities also saw teachers and priests (catechists) as disruptive elements, so there were conflicts from the very start.

With the fascist rise to power in the autumn of 1922, change in the field of education was expected. In 1923, Mussolini's government implemented a reform of the school system, which completely altered the schools in the Littoral for the next 20 years. As of the 1923/24 school year, Italian became the only language of instruction in Year 1 of primary school. In the next few years, Slovenian was thus completely supplanted as a language of instruction and subject. Until 1928, public schools only used it for catechesis. A grim fate befell Slovenian teachers, who were persecuted by the fascist regime through intimidation, police surveillance, transfers, dismissal from work, early retirement, confinement and jail. The regime thwarted the operation of teachers' associations as well as exerted

great pressure to join the fascist teachers' union. Numerous Slovenian teachers migrated to Yugoslavia. In the 1928/29 school year, even Slovenian catechesis had to retreat to parish houses and vestries. The archbishop of Gorizia, Frančišek Borgia Sedej, established so-called parish schools, where priests were the only people – apart from family members – to still teach children to read and write in Slovenian, for which they were also subject to persecution. For almost two decades, the Littoral children were educated in a foreign language, so their knowledge was often superficial. If they used Slovenian, they were punished. Teaching content was imbued with fascist ideology. In an aim for total control, fascist youth organisations forced the mark of fascism even upon the extracurricular life of children. Other organisations in the field of education, too, promoted the Italian language and culture among youth. They established kindergartens, managed small rural schools, organised evening classes and special vocational schools. The resistance of the local population to such schools and their lack of success in assimilation, especially in rural environments, were also felt and acknowledged by Italian teachers, who left the region after the capitulation of Italy on 8 September 1943. Afterwards, Slovenian schools began to be restored.

DOI: 10.55692/D.18564.23.8

Prejeto: 15. 10. 2022
1.01 izvirni znanstveni članek

Oskar Mulej¹

*Stanje in notranja razmerja v
slovenskem naprednem (liberalnem)
taboru na pragu 2. svetovne vojne*

Izvleček

Prispevek ponuja oris razvoja notranjih razmerij in delitev v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru v letih tik pred drugo svetovno vojno in ob njenem začetku. Po umiku z oblasti leta 1935 je bil napredni tabor šibak in notranje razcepljen. Hkrati je bila paleta skupin in idejnih usmeritev, ki jih najdemo pod skupno »napredno« streho, izredno široka, saj je segala daleč na levo in desno stran ideološkega spektra. Zlasti mladina se je idejno izrazito diferencirala in radikalizirala. Njeni deli so pri tem kazali visoko mero dojemljivosti za radikalnejše politične pristope ter se pomikali v smer fašizma in komunizma. Zato lahko zlasti v oziru na širši nazorski tabor deloma govorimo tudi o procesu

¹ Dr. Oskar Mulej, doktor primerjalne zgodovine srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope; Inštitut za vzhodnoevropsko zgodovino, Universität Wien/Univerza na Dunaju; oskar.mulej@univie.ac.at.

razkrajanja. Hkrati pa je vsaj v jedrnem delu vztrajala zavest o pripadnosti skupnemu političnemu taboru, ki se je na pragu vojne izrazila tudi skozi ponovna povezovanja med strankami in skupinami.

KLJUČNE BESEDE: *napredni tabor, liberalizem, politične stranke, civilna družba, trideseta leta*

Abstract

The article provides an outline of the development of the internal relations and divisions in the Slovenian progressive (liberal) camp in the years just before the Second World War and upon its start. After falling from power in 1935, the progressive camp was weak and internally fragmented. At the same time, the range of groups and ideological orientations found under the “progressive” umbrella was extremely wide as it extended far to the left and right sides of the political spectrum. The youth, in particular, were distinctly ideologically differentiated and radicalised. Some of them were highly susceptible to radical political approaches and moved towards fascism and communism. Especially when viewing the wider ideological camp, it is thus partly justified to posit a process of disintegration. At the same time, at least the core part maintained a consciousness of belonging to a common political camp, which was reflected by renewed connections between parties and groups on the eve of the war.

KEYWORDS: *progressive camp, liberalism, political parties, civil society, 1930s*

Ob novem letu 1941 je v mariborskem časniku *Večernik* izšel članek z zvenečim naslovom *Zamenjajmo generacije* izpod peresa Bojana Ribnikarja, sicer sina lastnika časnika in pomembnega liberalnega politika Adolfa Ribnikarja. Pisec je v njem komentiral stanje in usmeritve mlajših generacij, pripadnih političnemu in nazorskemu taboru, za katerega se je v javnem diskurzu in zgodovino pisju uveljavila oznaka »liberalni«, medtem ko si je sam skozi vso svojo zgodovino najpogosteje pravil »napredni«.² Med drugim je bilo v njem zapisano naslednje:

»... mladine ni v sistemu, ki jemlje konec. Zato je mladina vsepovsod drugod. Del napredne slovenske mladine je odšel med ljotičevce. Kako so se le-ti orientirali, ne glede na to, da izpovedujejo totalitarni način življenja in vladanja, vemo iz njihovega biltena. Drugi del bivše napredne mladine je odšel med komuniste. Kakšni so njihovi cilji, je znano, kam bi se morali nasloniti pa je napisal A. Javor v decembrski 'Sodobnosti'.«³

»Nedvomno pa je,« nadaljuje pisec, da se *»največji del napredne mladine, zavedajoč se položaja našega naroda in Jugoslavije [...] zaveda, da se hoče boriti samo za svojo Jugoslavijo, ne pa za tuje interese.«* In zaključí: *»Napredna slovenska mladina, osvobojena liberalno-kapitalistične dedne obremenjenosti in v zavesti, da je bodočnost sveta, zlasti pa vsega slovenskega naroda v okviru*

- 2 Izraze »napredni tabor«, »napreden«, »naprednjaki« uporabljam v strogo nominalističnem smislu, brez normativnih vsebinskih ali celo vrednostnih opredelitev, na podlagi dejstva, da je šlo za najpogostejšo samooznako, ki je v dotičnem taboru vztrajala skozi vso njegovo zgodovino.
- 3 Bojan Ribnikar, »Zamenjajmo generacije«, *Večernik*, 31. 12. 1940, 11.

Jugoslavije, v demokraciji bo znala pokazati svojo zrelost in svoje pravilno gledanje na vsa vprašanja.«⁴

Iz navedenih citatov lahko razberemo več stvari. V prvi vrsti zavedanje oziroma pripoznanje visoke ravni notranje razcepljenosti in idejne diferenciacije znotraj naprednega tabora. Tega je na predvečer vojne tvorila množica struj, zgolj eno izmed katerih sta predstavljala tudi časnik *Večernik* in oba Ribnikarja. Hkrati iz njegovega zapisa, ki poudarja, da napredna mladina »noče propadlega liberalizma,« lahko tudi jasno razberemo, da je ta, sicer idejno raznolika mladina, vsakršen liberalizem in identifikacijo z njim eksplicitno odklanjala. Razbrati pa je moč tudi, da sta, kljub prehajanju delov iz naprednega tabora izhajajoče mladine v profašistično ali prokomunistično smer, pri preostalem delu tudi še na pragu štiridesetih let 20. stoletja obstajali skupna »napredna« in »nacionalna« zavest ter samoidentifikacija, ki se je hkrati prepletala s poudarjeno zavestjo o pripadnosti »mladini« kot nositeljici nujnih sprememb.

Ko govorimo o »naprednem« (liberalnem) taboru, merimo na enega izmed treh tradicionalnih nazorskih taborov, ki so tvorili politično in širšo idejno krajino na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja. Medtem ko idejno njegove korenine segajo globoko v 19. stoletje, se je v strankarskem pogledu formiral leta 1894 z ustanovitvijo Narodne stranke za Kranjsko, kasnejše Narodno-napredne stranke ter malce kasneje še sorodnih strank na Primorskem in na Štajerskem. Po razpadu stare Avstrije in ustanovitvi Kraljevine SHS je bil v 20. letih razdeljen na več strank, ki so poleg osrednje meščansko-liberalne vključevale tudi kmetijsko in narodno-socialistično smer, a že tedaj so bile v njem prisotne tudi radikalno nacionalistične in protofašistične skupine, kot je bila denimo ORJUNA. Idejno je ta tabor tako pokrival širok segment slovenskega politič-

4 Ibid.

nega prostora, umeščen med politični katolicizem na eni in marksizem na drugi strani. Zlasti nasprotovanje političnemu katolicizmu je predstavljalo tisto poglobitno ideološko gonilno silo, ki je sicer heterogenemu taboru nudila tudi trajno notranje vezivo in najosnovnejši skupni imenovalec.⁵ Kot drugi trajni določevalni moment je nasproti »internacionalnima« katolicizmu in marksizmu nastopala poudarjena narodnjaška usmeritev z različnimi stopnjami in odtenki nacionalizma oziroma poudarjanje primata nacionalnega principa nasproti verskemu in razrednemu. Pri tem je treba omeniti, da je skozi ves medvojni čas poleg sicer prevladujoče jugoslovansko-nacionalne znotraj naprednega tabora bila prisotna tudi »samoslovenska« usmeritev.⁶

Pričujoči prispevek bo skušal podati oris stanja slovenskega naprednega tabora na pragu druge svetovne vojne, njegove strukture in notranjih razmerij ter razvojnih tendenc. Pri tem si bo med drugim prizadeval ponuditi tudi vsaj delni odgovor na vprašanje, ali je ob tem času sploh še možno govoriti o enovitem taboru, ali je ta do tedaj že razpadel. V prvem delu prispevka bo tako podan oris razvoja v letih 1935–41, ko se je

- 5 Več o tem gl.: Oskar Mulej, »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 109–110; Peter Vodopivec, »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918«, v: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterški (Ljubljana: SAZU, 2007), 27. Kot je v svojih spominih, napisanih v času okupacije, zapisal Vladimir Ravnihar, za opis dinamike slovenske politike »razlikovanje 'liberalci – klerikalci' ni prav točno, točneje je klerikalizem – protiklerikalizem (antiklerikalizem). Saj jih je prav mnogo, ki niso 'liberalci', pa so odločni nasprotniki klerikalizma.« (Vladimir Ravnihar, *Mojega življenja pot* (Ljubljana: FF UL, 1997), 268).
- 6 Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* (Ljubljana: Modrijan, 1996), 204–237.

slovenski liberalizem znašel v opoziciji in na robu političnega življenja. V osrednjem delu bo sledil poskus skiciranja strukture tabora na predvečer vojne, s posebnim poudarkom na nekaterih pomembnih odprtih vprašanjih. Zaključni del bo posvečen poskusom ponovnega povezovanja »naprednih« sil v letu 1941.

*Razvoj naprednega tabora v drugi polovici 30. let
20. stoletja: šibkost in razcepljenost*

V zgodnjih tridesetih letih je po nastopu šestojanuarskega režima in oktoidirane ustave leta 1931 napredni tabor doživel s političnimi potrebami pogojeno koncentracijo v okviru Jugoslovanske radikalno-kmečke demokracije, od leta 1933 Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Vendar je bila ta koncentracija v marsičem navidezna, saj je v istem času prišlo do pospešene diferenciacije med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni in intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na drugi strani. Številni k slednjemu poprej prištevajoči se intelektualci so se iz različnih razlogov, zlasti zaradi nezadovoljstva nad sodelovanjem politikov v nedemokratskem režimu, naraščajoče neprivlačnosti unitarno-jugoslovanske nacionalno-politične usmeritve in načina, na katerega se je ta udejanjala pod šestojanuarskim režimom, začeli odmikati od sicer idejno sorodnih politikov ter jim tudi demonstrativno odrekati podporo. V tem kontekstu velja omeniti Vidmarjevo kritiko narodne politike naprednega vodstva v knjižici *Kulturni problemi slovenstva* (1932) in krizo *Ljubljanskega zvona* istega leta.

Leto 1935 za napredni tabor označuje točko radikalnega preobrata, tako, kar se tiče njegove notranje organizacijske enotnosti, kot tudi zunanjepolitične moči. Razcepu med Kra-

merjevo in Marušičevo strujo v času vlade Bogoljuba Jevtića je avgusta istega leta sledil prevzem državnega krmila od strani novo ustanovljene Jugoslovanske radikalne zajednice, ki je poleg dela srbskih radikalov in Jugoslovanske muslimanske organizacije vključevala tudi Slovensko ljudsko stranko. Oblast v Dravski banovini je tako prišla v roke katoliškega tabora, medtem ko je bil napredni docela odrinjen od njenih vzvodov in postavljen v vlogo drugotnega političnega dejavnika.⁷ To se je izražalo tudi skozi samozavest nasprotnikov. Katoliški Slovenec je tako leta 1936 zapisal: »Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo.«⁸

Padcu z oblasti je sledil pospešen proces notranje fragmentacije, ki je zadeval tako širši idejni tabor kot tudi samo stranko JNS. Osip podporne baze, ki je že v prvi polovici desetletja zajel zlasti k naprednemu taboru prištevajoče se intelektualce, se je sedaj širil tudi na širše kroge privrženstva, še zlasti pa se je izrazil skozi korenito idejno diferenciacijo iz tega tabora izhajajoče mladine. Pri tem je sicer najprej treba poudariti, da notranje delitve in tudi cepitve na osebni, idejni, socialni, generacijski ali pokrajinski podlagi za slovenski napredni tabor niso bile nič posebno novega. Prisotne so bile že ves čas njegovega obstoja, še zlasti izrazite pa po letu 1918. Lahko bi dejali celo, da je notranja neenotnost za liberalni tabor predstavljala tako rekoč zaščitni znak in del njegovega »genskega zapisa«. Notranjo heterogenost so naprednjaki sami priznavali in jo radi tudi izpostavljali kot krepost. Priznavajoč, da je okoliščina,

7 Janko Prunk, »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1982): 127.

8 »Kje je sovražnik?«, *Slovenec*, 26. 7. 1936. Citirano po: Jurij Perovšek, »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnoma (1918–1941)«, *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 541.

»da naprednjaki niso čreda«, bila »od nekaj opasna za politično moč njihove stranke«, je časnik *Jutro* že na začetku 20. let poudarjal, da je »v naprednih strankah /.../ po vsej naravi prostomislečega človeka mnogo več netiva za cepljenje«. ⁹ »Delo klerikalnega poveljnika, ki ga mase ubogajo in ne zahtevajo nič, in socialista, ki omami delavstvo z neizvedljivo obljubo,« je bilo tako dojet kot bistveno lažje od dela liberalnega prvaka, ki ima opraviti predvsem s »kritično inteligenco«. ¹⁰ Kar dela notranja cepljenja druge polovice 30. let v tem oziru posebna, sta njihova daljnosežnost in idejna radikalnost. Opazujemo jih namreč lahko kot del širšega procesa rekonfiguracije, ki je slovensko politiko zajel v 30. letih in s postopno sprostitvijo režima v drugi polovici tega desetletja dobil dodaten pospešek. Šlo je za čas iskanja novih poti, v katerem so se na novo »mešale karte« ter vzpostavljala nova razmerja in delitve. Do zdaj le deloma raziskan proces, ki še čaka na celovitejšo obravnavo, je zadeval vse tri tradicionalne tabore slovenske politike in se med drugim odražal v obsežnem praznem prostoru onkraj uveljavljenih sil. Zaradi sodelovanja njegovih političnih prvakov v režimu JNS, a še bolj zaradi njegove svojevrstne notranje zasnove, se zdi, da sta omenjeni proces in iz njega izhajajoči »prazni prostor« najizraziteje in najbolj daljnosežno prizadela ravno napredni tabor.

Že omenjeno odmikanje delov izvorno »liberalne« inteligence, katere del se je pod vplivom takratnih radikalnejših idejnih tokov začel oddaljevati tudi od svobodomiselnega svetovnega nazora, ¹¹ se je nadaljevalo in doživelo svoj verjetno najbolj emblematičen izraz v uničujoči kritiki Frana Zwittera, v

9 *Jutro*, 26. 11. 1920.

10 »70-letnica Hribarja«, *Jutro*, 18. 9. 1921.

11 Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 40, 46.

kateri je ta oznanil »bankrot slovenskega liberalizma«. ¹² Sicer manj korenita razhajanja so bila prisotna tudi med politiki, vključujoč nekatere vidne prvake. V tem oziru velja omeniti zlasti liberalnega »starina« Vladimirja Ravniharja s skupino nekdanjih narodnih radikalov, ki si je neuspešno prizadeval najti mesto znotraj slovenske JRZ, ¹³ ter nadalje zadnjega liberalnega bana Dravske banovine Dinka Puca, ki se je s skupino somišljenikov leta 1937 odcepil od JNS in osnoval list *Slovenska beseda* ter dve leti kasneje še istoimensko politično gibanje. Prav tako velja omeniti tudi Adolfa Ribnikarja, ki se je približno v istem času sprl z Albertom Kramerjem, se iz Ljubljane preselil v domači Maribor in tam začel graditi lastno politično zaledje. ¹⁴ Po prodaji deleža v ljubljanskem *Jutru* sta leta 1938 skupaj s sinom Bojanom prevzela *Večernik* (do tedaj *Mariborski večernik Jutra*). Okoli lista, ki je poleg Pucove *Slovenske besede* predstavljal eno izmed osrednjih opozicijskih glasil v notranje razcepljenem naprednem taboru, so se začeli zbirati ljudje, ki so se vanj prištevali, a bili kritični do JNS. Hkrati sta oba lista služila kot jedri, okoli katerih sta se na pragu druge svetovne vojne začeli ponovno oblikovati slovenski sekciji Samostojne demokratske stranke (SDS) in Narodne radikalne stranke (NRS). Navsezadnje velja omeniti še starosto slovenske napredne politike Ivana Hribarja, ki je že dalj časa ubiral samosvojo politično pot, ločeno od JNS, leta 1940 pa bil eden izmed vidnejših pobudnikov Društva prijateljev Sovjetske zveze (SZ).

12 Fran Zwitter [Observator], »Bankrot slovenskega liberalizma«, *Sodobnost* 3, št. 7–8 (1935), 303–304.

13 Šlo je za uradno slovensko izpostavo tistega dela nekdanje Narodne radikalne stranke, ki je deloval v okviru JRZ, a ki zaradi hegemonije nekdanje SLS na Slovenskem ni mogla priti do izraza; gl.: Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 239–240, 244.

14 Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942* (Ljubljana: samozaložba, 2002), 162–163.

Če so pri Hribarjevi vključitvi v Društvo prijateljev SZ bržkone prevladovali panslovanski vzgibi,¹⁵ to ni veljalo za tisti segment širšega privrženstva, zlasti mladine, pri katerem je bil opazen trend prehajanja na prokomunistične pozicije. Ta je zajel zlasti dele članstev do tedaj »napredni« politiki zvestih množičnih organizacij, kot sta bili Zveza društev kmečkih fantov in deklet (ZDKFiD) in Sokol Kraljevine Jugoslavije (SKJ), pri čemer lahko v obeh primerih govorimo tudi o meri komunistične infiltracije.¹⁶ Ta si je za cilj postavljala predvsem pridobivanje mladine, ki se je v obravnavanem času idejno diferencirala in radikalizirala. Njen del se je, kot je korektno ocenjeval uvodni Ribnikarjev citat, usmerjal močno v levo in pričel tvoriti znaten rekrutacijski bazen za komuniste, drugi del pa ob okrepljeni jugoslovansko-nacionalni usmeritvi šel radikalno v desno (slovenski ljotičevci). Hkrati je tudi med tistimi pripadniki mlajših generacij, ki so vztrajali v okvirih naprednega tabora in njegovih strank v obravnavanem obdobju, mogoče zaslediti poudarjeno »mladinsko« zavest in z njo povezano opozicionalno držo nasproti starejšim politikom. Ta je bila na eni strani značilna za viden del članov novo snujočih se SDS in NRS, ki sta sicer obe izvorno nastali na pobudo starejših naprednih prvakov, a hkrati pretežno združevali kritične pripadnike mlajše generacije. Na drugi strani je do postopnega osamosvajanja in kritičnega pozicioniranja nasproti strankinemu vodstvu konec 30. let prišlo tudi v mladinski organizaciji JNS.

15 Kot prvi predsednik društva je Hribar po neuspešnem prizadevanju, da bi ga preimenoval v Društvo prijateljev Rusije, odstopil; Eva Mally, *Slovenski odpor* (Ljubljana: INZ, 2011), 43. Gl. tudi: NUK Ms 1875, Ivan Hribar Ferdu Kozaku, 25. 7. 1940, citirano po: Luka Kropivnik, »Ivan Hribar med politikom in književnikom«, (magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023), 54.

16 Anka Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom* (Ljubljana: ŠOU, 1994), 199, 203, 209.

*Poskus skice naprednega tabora na pragu
druge svetovne vojne*

Ko govorimo o naprednem taboru in o »taborih« nasploh, velja razlikovati med dvema vidikoma: ožje opredeljenim *političnim* taborom, združujočim nazorsko sorodne politike in stranke, ter širšim *idejnim* ali *nazorskim* taborom, obsegajočim tisti del javnosti, ki naj bi jih ti politiki in stranke predstavljali oziroma nagovarjali. Integrativni element slednjega so zlasti razne nestrankarske organizacije in civilnodružbene asociacije, ki taboru dajejo mero kohezivnosti in identitete, hkrati pa v večji ali manjši meri delujejo kot vezni člen s strankami. Za napredni tabor lahko rečemo, da so razmerje med obema sferama, zlasti v primerjavi s katoliškim, že v osnovi zaznamovale prvobitnost civilne družbe nasproti stranki, večja mera notranje avtonomije vsake izmed obeh sfer in rahlejša vez med njima. Posledica je bila manjša stopnja notranje uniformnosti, ideološke in organizacijske enotnosti ter discipline. Med »stranko« in formalno sicer nestrankarskimi organizacijami, ki tvorijo njihov mobilizacijski potencial, prevladujoči odnos tako ni vertikalna podrejenost, temveč visoka mera avtonomnosti slednjih, kar za stranke pomeni bistveno večjo mero tveganja, da postanejo »generalštab brez vojske«.17 Takšen odnos je bil v slovenskem naprednem taboru sicer stalnica, kar je bilo vezano tudi na njegov že omenjeni »genski zapis«. Hkrati je ravno v 30. letih, med drugim tudi zaradi prisilnega enotenja in z njim

17 Po analogiji uporabljam izraz, ki ga je avstrijski zgodovinar Adam Wandruszka apliciral na genealoško sorodni avstrijski nacionalni tabor, ki je v obravnavanem oziru s slovenskim naprednim izkazoval jasne paralele; Adam Wandruszka, »Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen«, v: *Die Geschichte der Republik Österreich*, ur. Heinrich Benedikt (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1955), 385.

povezanih poskusov neposrednejše podreditve nestrankarskih organizacij stranki JNS ter širšega nazorskega tabora njeni idejni liniji, prišlo do korenitejšega razkoraka med obema sferama. Ta se je izražal skozi odrekanje podpore strankam, odcepe disidentskih skupin, mestoma je dajal tudi podobo pravega razkroja.

Kot »ožji« politični tabor lahko najprej opredelimo tri napredne stranke, ki so se marca 1941 povezale v Odboru naprednih strank (več o tem v nadaljevanju), zastopane pa so bile tudi v Narodnem svetu aprila istega leta in kasneje v Slovenski zavezi. To so bile JNS, SDS ter NRS. Nadalje lahko v ta okvir umestimo tudi do tedaj idejno že dodobra osamosvojeno, a formalno s svojo stranko še vedno povezano Omladino Jugoslovske nacionalne stranke (OJNS).

Jugoslovska nacionalna stranka se je po padcu z oblasti ponovno konstituirala in je zlasti po kongresu junija 1936 delovala kot dobro organizirana stranka s 150-članskim banovinskim plenumom ter dobro utečenimi krajevnimi in sreskimi organizacijami.¹⁸ Kot takšna je vse do ustanovitve SDS in NRS v letih 1939–40 predstavljala edino strankarsko organizirano predstavnico naprednega tabora. Hkrati je, v primerjavi z omenjenima dvema, ki sta se na pragu vojne komajda ustanovili in tako predstavljali zgolj zametka strank, s svojo razvejano organizacijo bila in ostajala upoštevanja vredna politična sila. V tem pogledu velja omeniti zlasti, da se je strankina mladinska organizacija, medtem ko so te po ostalih banovinah zamirale, v Dravski banovini po letu 1936 krepila in do leta 1939 uspela združiti 6.000 članov po vseh njenih srezih.¹⁹ Na Slovenskem namreč ni šlo zgolj za nekdanjo režimsko stranko, temveč za

18 Jerca Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 16 (42), št. 2 (2001): 65.

19 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 217.

edino strankarsko organizirano predstavnico enega izmed glavnih političnih taborov in opozicije proti JRZ nasploh. V isti luči velja vsaj deloma razumeti tudi nasilne »junjske dogodke«, ki so se odvijali leta 1937 ob turneji predsednika JNS Petra Živkovića po Dravski banovini.²⁰ Tedanjih, v dobršni meri organiziranih izgrediv tako ne moremo tolmačiti zgolj kot odraz moči JRZ, temveč tudi kontinuiranega pomena, ki ga je JNS kljub svoji šibkosti ohranjala v znotrajslovenskih političnih delitvah. Navsezadnje o tem priča tudi dejstvo, da je bila JNS edina politična sila na Slovenskem, s katero se je po sporazumu Cvetković-Maček prevladujoča katoliška stran sploh bila pripravljena pogovarjati o delitvi moči.²¹

20 Gl.: Darko Friš, »Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani«, *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): 129–146; Darko Friš, »Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 61–78.

21 Omenjeni pogovori so potekali oktobra 1940 in nato znova v februarju 1941 med Franom Kulovcem in banovinskim tajnikom JNS Marjanom Zajcem. Nanašali so se na ureditev prihodnje Banovine Slovenije in možnosti sporazuma o delitvi moči v njej; gl. Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 2065, šk. 4, Arhiv dr. M. Zajca. V elaboratih Uprave državne varnosti se sicer omenja tudi tajni sporazum med Antonom Korošcem in Albertom Kramerjem (»Ko.-Kra.«), ki naj bi bil starejšega datuma (omenja se 12. oktober 1936); gl. ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o važnejših liberalnih politikih med okupacijo; ARS, SI AS 2065, šk. 4, Osnovni podatki za Sloveniju za period 1935-41. Posredno obstoj takšnega sporazuma, ki naj bi dejansko bil sklenjen 12. oktobra 1936 za dobo šest let ter zadeval imenovanje kandidatov za Zbornico za trgovino, obrt in industrijo, potrjuje Zajčeva navedba v njegovi zabeležki o pogovoru s Kulovcem 3. februarja 1941; gl. ARS, SI AS 2065, šk. 4, Promemoria 3. 2. 1941. Med Zajčevimi dokumenti, ki se nahajajo v arhivski zapuščini Frančka Sajeta, je sicer mogoče najti tudi nedatirano in nepodpisano besedilo sporazuma med »grupo Ko.« in »grupo Kr.« Zadeval je medsebojno obzirnost v pisanju časopisja, umiritev

Hkrati je bila tudi JNS notranje razdeljena, saj sta v njej v veliki meri še naprej vzporedno soobstajali meščansko-demokratsko (nekdanja SDS) in kmetijsko krilo (nekdanja Samostojna kmetijska oziroma Slovenska kmetijska stranka – SKS) – poenostavljeno rečeno kroga obeh strankinih prvakov Alberta Kramerja in Ivana Puclja. Vsak izmed njiju je tvoril poseben center moči, ki je imel nadzor ali vsaj vpliv na lastno mrežo nestrankskih organizacij in ustanov. V primeru kmetijskega krila so bile to predvsem Kmetijska družba in njene podružnice, Zveza slovenskih kmetov, Zveza slovenskih zadrug, Zveza slovenskih agrarnih interesentov, Kmetijska tiskovna zadruga ter Zveza društev kmečkih fantov in deklet.²² Osrednje politično glasilo tega krila, čigar vodilni predstavniki so poleg Puclja bili še Bogdan Ferlinc, Milan Mravlje, Ivan Kronovšek in Igor Rosina, je bil *Kmetijski list*. Na drugi strani se je za krog Alberta Kramerja po njegovem osrednjem glasilu *Jutro* uveljavil tudi izraz »Jutrova skupina«. Imenovani tudi »Kazinoti«, po stavbi ljubljanske Kazine in istoimenskem društvu, ki mu je predsedoval Kramer in je predstavljalo njihov »glavni štab«,²³ so pripadniki tega kroga zaradi svojega druž-

kulturnega boja, elemente konkordančnega sistema – delitev pozicij v kulturnih in drugih ustanovah ter depolitizacijo uradništva. Glede na vsebino je mogoče domnevati, da bi lahko šlo za osnutek, povezan s pogovori, ki jih je Zajec s Kulovcem vodil oktobra 1940, torej še pred Koroščevo smrtjo. Na njihovi podlagi je nato nastal obsežnejši osnutek predloga sporazuma o slovenski kulturni avtonomiji; ARS, SI AS 2065, š. 4, Osnutek sporazuma Ko.-Kr., Osnutek sporazuma med SLS in JNS o kulturni avtonomiji slovenskega naroda.

22 Gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 198, 204.

23 Stavba Kazine je sicer bila v lasti konzorcija kavarne Zvezda, čigar predsednik je bil prav tako Kramer, medtem ko je v njej imelo sedež banovinsko tajništvo JNS in več sorodnih, medsebojno povezanih društev, kot npr. Zveza naprednih starešin, Rotary Club, Avtomobilski klub, Jugoslovansko-Češkoslovaška liga in Udruženje jugoslovanskih rezervnih oficirjev.

benega položaja tvorili najvplivnejšo skupino znotraj JNS in naprednega tabora nasploh. S pomočjo povezav in lastninskih pozicij v gospodarstvu so razpolagali z najmočnejšim kapitalskim zaledjem, hkrati pa nadzorovali najpomembnejše in široko brane časnike (*Jutro*, *Slovenski narod*, *Domovina*, celjska *Nova doba*). Poleg Kramerja med najpomembnejše pripadnike tega kroga štejemo Milka Brezigarja, Andreja Verbiča, Pavla Pestotnika, Frana Marna, Miroslava Urbasa, Vinka Vrhunca, Avgusta Praprotnika, Otmarja Pirkmajerja, Stanka Viranta, Janka Mačkovška, Frana Novaka in banovinskega tajnika JNS Marjana Zajca. Kramerjevi zavezniki po Sloveniji so razen tega vključevali najvidnejše lokalne in regionalne veljake, kot sta bila denimo Franjo Lipold v Mariboru in Ernest Kalan v Celju. Kot zanimivost velja omeniti tudi, da je obveščevalna dejavnost za Britance, ki jo je v svojih raziskavah osvetlila Jera Vodušek Starič, na Slovenskem bila izključna domena pripadnikov tega kroga (Brezigar, Vrhunec, do neke mere tudi sam Kramer).²⁴

Tretji center moči v JNS, ki se je na pragu vojne začel šele dobro uveljavljati, a bil pomemben predvsem v idejnem pogledu in zaradi vpliva na širšo bazo privrženecv, je bil strankin podmladek, organiziran v okviru OJNS. Ta se je, kot smo že omenili, skozi obravnavano obdobje krepila in leta 1939 združevala več kot 6.000 članov. V njej so se zbirali jugoslovanski nacionalisti mlajše generacije, ki je odrasla in bila vzgojena že v novi državi, medtem ko je v socialnem pogledu segla v široke družbene plasti – med njenim članstvom je namreč poleg številnih akademikov in uradnikov prevladovala kmečka, delavska in obrtniška mladina.²⁵ Med vodilnimi člani je poleg sinov pomembnejših predstavnikov JNS (Boris Kalan, Dušan Verbič)

V kavarni Zvezda so »Kazinoti« imeli stalno omizje, kjer so se pretresala politična vprašanja; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 12–13, 115.

24 Ibid., 124, 133–134; gl. tudi: Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«.

25 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 225.

bilo veliko primorskih emigrantov, kakor denimo Boris Sancin, Branko Vrčon in zlasti Andrej Uršič, ki je poleg Ljubljančana Jožeta Rusa veljal za najvidnejši obraz OJNS. Svoje poglede so izražali v mladinskem glasilu *Naša misel*, ki jo je urejal Uršič, in srednješolski *Naši volji*, objavljali so tudi v eminentni napredni kulturni reviji *Misel in delo*. Dejavnost OJNS, ki si je za cilj zadala v stranko »prinesti svežega borbenega duha, več dinamike in še več ljudskosti«,²⁶ je bila usmerjena v pridobivanje širših plasti prebivalstva, za kar so širom jugoslovanskega dela Slovenije organizirali politična zborovanja, predavanja in idejne tečaje. Pri tem so tesno sodelovali s strukturami nekdanje SKS in tistimi deli ZDKFiD, ki so ostajali pod njihovim vplivom.²⁷ Po drugi banovinski skupščini maja 1939 se je samostojna dejavnost takrat že po vsej Dravski banovini dobro zasidrane OJNS močno razmahnila. Popolnoma jasno in odkrito so se začele izražati njene velike ambicije po moralni, programski, organizacijski in delovni obnovi celotnega naprednega tabora. Vrhunec teh prizadevanj so pomenila *Politična, gospodarska in socialna načela*,²⁸ celovit politični program mladih naprednjakov, ki so ga ti leta 1940 izdali na lastno pobudo in brez odobritve organov matične stranke. Ta je glede na dotedanjo politiko JNS in njenih predhodnic nakazoval občuten premik na levo. Ob ohranjanju nekaterih liberalnih prvin (poudarek na osebnih in državljskih svoboščinah, zlasti svobodi vesti) je vseboval zahteve po daljnosežnih reformah v smeri socializacije gospodarskega življenja in poudarjeni vlogi države kot

26 Jože Rus, »Naša pota, gledanja in težnje«, v: *Omladina Jugoslovske nacionalne stranke: Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani* (Ljubljana: OJNS, 1937), 15.

27 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 203; Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 64.

28 *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940).

njegovega vrhovnega in odločujočega upravljavca.²⁹ Nadalje so mladi nacionalisti zahtevali demokratizacijo notranjega življenja v Jugoslaviji ter »slovansko« preusmeritev njene zunanje politike, kar bi vključevalo tudi navezavo stikov z ZSSR.

Ideja o obnovi SDS je vzniknila v Mariboru, ko sta jo leta 1938 Adolf in Bojan Ribnikar po predhodnih pogovorih s Srdjanom Budisavljevićem v Beogradu začela širiti med kavarniško družbo v Astorii.³⁰ Kmalu zatem je bil oblikovan pripravljalni odbor, na katerem so za začasnega predsednika izbrali odvetnika Maksa Šnuderla.³¹ Pod njegovim vodstvom je bil nato novembra 1939 ustanovljen akcijski odbor SDS v Mariboru. Vzporedno se je v osrednji Sloveniji kot posledica neposrednih prizadevanj voditeljev SDS Vilderja, Budisavljevića in Kosanovića, osnoval tudi ljubljanski akcijski odbor SDS pod predsedstvom odvetnika Vladimirja Šukljeta. Sprva nepovezani pobudi v Mariboru in Ljubljani sta sčasoma navezali stike, kar je pripeljalo do ustanovitve *akcijskega odbora SDS za Slovenijo* v Celju, 11. februarja 1940. Stranka si je zadala nalogo, pridobiti in združiti vse demokratične sile v Sloveniji, nezadovoljne z JNS in JRZ. Kot del vsedržavne SDS je želela izvajati politiko v duhu nekdanje Kmečko-demokratske koalicije, kar je pomenilo tudi zavzemanje za federativno preureditev države. Po kasnejšem zapisu njenega člana, mariborskega gospodarstvenika Krsta Kazafure (1899–1965), naj bi bil osnovni namen stranke ustvariti »javni forum za opozicijo JNS, ki se je dojemala kot patentirani predstavnik naprednih Slovencev, kakor se je smatrala klerikalna stranka za patentirani predstavnik celotnega slovenskega ljudstva«. ³² Na predvečer vojne, leta 1941, je SDS v Sloveniji že tvorila do neke mere oblikovano

29 Povzeto po: *Politična, socialna in gospodarska načela*, 26, 28.

30 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 162.

31 ARS, SI AS 1931, šk. 455, mapa »Cazafura, Dr. Krsto«.

32 Ibid.

politično skupino. Njen izvršni odbor so pod predsedstvom Šukljeta sestavljali Darko Černej, Ivo Potokar, France Kovič, Boris Kocjančič, Makso Šnuderl, Krsto Kazafura, Ciril Maver, Stane Vadnjal, Karel Kirn in Marjan Mehle.³³

Do procesa ponovnega ustanavljanja NRS v Sloveniji je prišlo na pobudo Dinka Puca in njegovega gibanja Slovenska beseda. Februarja 1940 so se tako na pobudo iz Beograda v okvirih tega društva začele obnavljati strankarske strukture po srezih Dravske banovine. V Ljubljani je bila 26. aprila istega leta sklicana konferenca NRS, kjer je 122 delegatov in zaupnikov iz vse Slovenije sprejelo resolucijo, v kateri so izrazili zaupanje v politiko »staroradikalnega« srbskega politika Aca Stanojevića.³⁴ Uradno NRS pred 27. marcem 1941 sicer ni obstajala, saj režim JRZ ni dovolil njene legalne ustanovitve. Njen slovenski del se je delil na tri skupine. Najpomembnejšo, zbrano okoli Puca, so sestavljali Vilibald Vlahovič, Alojzij Urbančič, Rajko Mlejnik, Josip Marn, Andrej Ražem, Ciril Cirman in Rajko Šetina. Nadalje sta obstajala še krog Janka Köstla, s katerim so sodelovali Ivan Mihelčič, Jože Krivec in Stanko Jug, ter skupina okrog nekdanjega socialista, odvetnika Milana Koruna, ki je podpirala radikalskega disidenta Laza Markovića, ki je vstopil v Cvetkovićevo vlado.³⁵ Njeno osrednje glasilo je bila Pucova Slovenska beseda.

Če sedaj preidemo k skiciranju širšega nazorskega tabora, velja najprej omeniti množico prostovoljnih organizacij kulturnega, stanovskega ali narodnoobrambnega značaja. Med temi organizacijami, ki so tradicionalno tvorile hrbtnico celotnega tabora, so takšne, ki stoje v celoti pod neformalnim nadzorom JNS in ji tako služijo kot širše organizacijsko zaledje. Zlasti velja

33 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–14.

34 Slovenska novejša zgodovina, 392–393.

35 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–14.

pri tem omeniti ljubljansko Zvezo kulturnih društev, ki je leta 1936 štela več kot 30.000 članov,³⁶ njeno sestrsko organizacijo v Mariboru³⁷ in osrednjo napredno sindikalno organizacijo Narodno strokovno zvezo z listom *Nova pravda*.³⁸ Pod delnim do prevladujočim vplivom JNS so nadalje bile tudi Zveza naprednih akademskih starešin, Akademsko društvo Jugoslavija, od katerega se je leta 1940 sicer odcepilo levo opozicijsko društvo Svoboda,³⁹ Kolo jugoslovanskih sestra in Ciril-Methodova družba pod predsedstvom Janka Mačkovška. Za vse naštet organizacije lahko hkrati tudi rečemo, da so vztrajale trdno znotraj orbite naprednega tabora.

Drugačna podoba se kaže v notranje heterogenih množičnih organizacijah ZDKFiD in SKJ, znotraj katerih je v drugi polovici 30. potekala naraščajoča borba za vpliv. V prvi je bil že dalj časa prisoten močan vpliv slovenskih »mačkovcev«, ki sta jih organizirala nekdanji štajerski napredni prvak Vekoslav Kukovec in masarikovec Dragotin Lončar, ter komunistov. Tako vodstvo kot tudi članstvo sta se tako delila med tiste, ki so ostajali zvesti JNS (krog Ivana Kronovška), na t. i. skupino »mladokmetijcev«, ki se je novembra 1939 vključila v Slovensko kmečko-delavsko stranko (slovenske »mačkovce« okrog Lončarja), in tiste, ki so se opredeljevali za komunistično Zvezo delovnega ljudstva Slovenije.⁴⁰ Komunistični vpliv je

36 *Jutro*, 14. 12. 1936. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 213.

37 Leta 1940 sta obe zvezi združevali vsaka nad 350 društev; »Naš prosvetni parlament«, *Jutro*, 11. 11. 1940. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 213.

38 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 217–218, 225. Za NSZ v letih tik pred vojno glej tudi: Miroslav Stiplovšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem* (Maribor: Založba Obzorja, 1989), 77–80.

39 Ljubo Širc, *Med Hitlerjem in Titom* (Ljubljana: DZS, 1992), 8–9; Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 341.

40 Gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 199, 204–207.

bil v občutni meri posledica neposredne infiltracije članov Komunistične partije (KP) in Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ) v vodstvene strukture zveze,⁴¹ vključno z njenim osrednjim glasilom *Gruda*.⁴²

Posebno pozornost velja nameniti sokolstvu, za čigar strukturo lahko rečemo, da je v najboljši meri zrcalila vso notranjo širino in raznolikost naprednega nazorskega tabora, vključujoč tudi tiste struje, ki so se iz njega izločale. Njegovi demokratični okviri so že v osnovi ponujali prostor za srečevanje pripadnikov raznih generacij, družbenih slojev, kulturnih miljejev in tudi ideoloških usmeritev. Slednje so lahko segale daleč na »levo« in »desno« stran, medtem ko sta jih družila antiklerikalizem in temeljna »nacionalna« usmerjenost. Po vzpostavitvi šestojanuarskega režima so bile sokolske organizacije v Jugoslaviji unificirane in podržavljene pod streho Sokola Kraljevine Jugoslavije. Na Slovenskem je ta tudi v drugi polovici 30. let s približno 25.000 odraslimi člani, 17.500 naraščajniki in skoraj stotimi sokolskimi domovi⁴³ predstavljal dejavnik moči naprednega tabora, hkrati pa bil zlasti na ravni starešinstva v dokajšnji meri prepleten z JNS, ki je Sokola dojemala kot lastno domeno in »prednjo stražo«. Vendar to ni veljalo za široko maso članstva. Medtem ko je pri Zvezi fantovskih odsekov dejansko šlo za organizacijo, docela podrejeno slovenskemu delu JRZ, enako ne moremo trditi za sokolstvo v odnosu do JNS. Pomemben odraz tega je bil odpor dela članstva – še zlasti tistega, ki se je odvrnil od jugoslovanske v samoslovensko smer

41 Gl. *ibid.*, 199, 203, 209.

42 Poleg Ivana Kronovška so *Grudo* urejali Drago Košmrlj, Ada Dequal in Mira Tomšič, vsi trije člani KP, a hkrati so vanjo v poznih 30. vse več pisali člani vodstva Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo; *ibid.*, 200–201.

43 *Spominski zbornik Slovenije*, ur. Jože Lavrič et al. (Ljubljana: Jubilej, 1939), 216.

– proti poskusom podreditve. Na ta isti segment se je usmerjala tudi komunistična agitacija in pri tem padla na razmeroma plodna tla.

Medtem ko je sestavo ožjega političnega tabora relativno preprosto opredeliti, se zamejitev sfere širšega nazorskega tabora izkaže za težjo nalogo. Poleg nevertikalne zasnove tabora in večje mere avtonomnosti družvene sfere nasproti strankam se kot poglobitveni izziv kaže fluidnost meja. Te takšne postanejo predvsem v odnosu do nastajajočega »odprtega prostora« onkraj tradicionalnih taborov, medtem ko v idejnem oziru izkazujejo naraščajočo mero poroznosti, predvsem nasproti komunizmu, pri čemer je v številnih individualnih primerih prisoten tudi element upora »sinov« »očetom«. Četudi so linije ideološke zamejitve tabora že poprej bile predvsem »negativne« – in je leta 1918 liberalni tabor v tem smislu bil v večji meri opredeljen s tem, kar ni bil (ne-katoliški, ne-marksističen), kot z zavezanostjo točno določenemu političnemu nauku, denimo liberalizmu⁴⁴ –, se v drugi polovici 30. let ta nedoločenost še bistveno poglobi. Na eni strani se ob vztrajanju antiklerikalnega določevalnega momenta v veliki meri umakne v ozadje njegov antimarksistični spremljevalec. Na ravni praktične politike najde to jasen izraz v zavezništvu JNS in socialistov na parlamentarnih volitvah leta 1938 ter z nadaljnjim povezovanjem med obema skupinama.⁴⁵ Umanjkane načelne »bariere« nasproti sodelovanju z marksisti hkrati

44 Oskar Mulej, »National Liberals and their Progeny: Central European Liberal Party Traditions 1867–1918«, *Acta Poloniae Historica* 111 (2015): 76.

45 Gl. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 69. Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ) je bila po kraljevem puču leta 1929 uradno sicer prepovedana, a je njen strankarski aparat ostal večinoma nedotaknjen. S pomočjo svojih sindikatov je imela občuten vpliv na delavstvo. Vodilni socialisti konec 30. let so med drugim bili Celestin Jelenc, Ivan Klinar, Stanko Likar, Filip Uratnik in Jože Petejan.

ne predstavlja poglavitnega pospeševalca idejne diferenciacije ter z njo povezane fluidnosti in poroznosti meja. V tem oziru velja še bistveno bolj izpostaviti splošni trend radikalizacije spričo krize liberalizma ter nanj vezan prodor avtoritarnih in totalitarnih političnih in družbenih modelov. Medtem ko je za glavnino starejše generacije, zlasti za strankarske prvake, značilno kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma ter kljub »prilagodljivosti«, ki so jo izkazali v času šestojanuarskega režima, v jedru ostajajo v duhovnih okvirih parlamentarizma, med mlajšimi obstaja večja mera dojemljivosti za vplive antiliberalnih ideologij in z njimi povezanih radikalnih političnih pristopov. Na desnih in levih robovih tabora to odstranja bariero nasproti fašizmu, še zlasti pa komunizmu, in ustvarja prostor za razvoj »ekstremnih izrastkov«, ki se iz tabora idejno izločajo, medtem ko delno ostajajo vanj vpeti preko članstva v tradicionalno naprednih organizacijah.

Če poskusimo locirati skrajne meje naprednega nazorskega tabora oziroma fluidni prostor, v katerem so se te izgubljale, lahko na skrajnem desnem robu najdemo slovenske zborashe, privržence srbskega profašističnega politika Dimitrija Ljotića.⁴⁶ Pripadniki od novembra 1940 uradno sicer prepovedanega gibanja so se na univerzi združevali zlasti znotraj akademskega kluba Edinstvo in okoli lista *Avgust Jenko*, v katerem so pozivali k enotnosti nacionalistične mladine in ostro napadali *Našo voljo*, ki so jo označevali za levičarsko.⁴⁷ Čeprav se zborasahi sami na pragu vojne niso več prištevali k naprednemu

46 Polno ime organizacije je bilo Zadružna borbena organizacija rada. Več o slovenskih zborasih gl.: Boris Mlakar, »Fašizem in slovenske izkušnje«, v: *Osamosvojitvev 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin, Blaž Babič (Ljubljana: FF UL, 2011), 109–111.

47 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 240–241.

taboru,⁴⁸ sta jih v primerjavi z njihovimi srbskimi tovariši, pri katerih je religija igrala osrednjo vlogo, odločilno zaznamovala njihov »liberalni« pedigre in nanj vezan antiklerikalizem.⁴⁹ Ravno tako jih je s privrženci OJNS, AD Jugoslavije in Naše volje družila samooznaka »nacionalisti«, pri čemer so si jo z omenjenimi skupinami medsebojno oporekali.⁵⁰ Za usmeritev Zbora so poleg integralnega jugoslovanskega nacionalizma bili značilni še odklanjanje parlamentarne demokracije, zagovarjanje stanovske ureditve, poudarjen antisemitizem in borbena protikomunistična usmerjenost.⁵¹ Med drugim so se odkrito postavili proti reformni pobudi OJNS, saj so ji očitali klic po obnovi demokracije.⁵²

Na drugi strani desno-levega spektra najdemo skupine, ki na bolj ali manj odkrit način napredni tabor zapuščajo tako, da prehajajo na prokomunistične pozicije. Poleg izvorno levo-liberalnega intelektualnega lista *Sodobnost*, ki je bil leta 1941 že popolnoma pod komunističnim vplivom, velja izpostaviti zlasti disidente iz vrst sokolstva. Ti so se kot skupina profilirali po notranjem sporu in disciplinskem procesu v Sokolu I Tabor v Ljubljani leta 1939, se leta 1940 s komunisti javno povezali v Društvu prijateljev Sovjetske zveze in se je zanje kasneje uveljavil naziv »levo krilo Sokola«. Ob kritiki prepletanja vodstvenega kadra s strukturami JNS in poudarjeno samoslovenski opozicionalni drži disidentom okrog Josipa Rusa, Franja

48 Avgust Jenko, 9. 3. 1941. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 240.

49 Gl. npr.: Ljenko Urbančič, *Srečanja, portreti, dejanja 1-2-3* (Sydney: MM Press, 1995), 105; Ivo Vadnjal, »Zbor med Slovenci«, *Tabor* 21, št. 9–10 (1984): 137.

50 Gl. npr.: Miloš Lokar, »Skrunitev spomina Avgusta Jenka«, *Naša volja* 21. 10. 1940, 4.

51 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 234–242.

52 Ibid., 241.

Lubeja in Zorana Poliča⁵³ kasneje v pogojih okupacije uspe pri-
tegniti dobršen del nacionalno gorečega mlajšega sokolskega
članstva. »Levi sokoli« tako že pred vojno, še bolj pa med njo,
predstavljajo eno izmed osrednjih množičnih mobilizacijskih
baz za komuniste oziroma SKOJ. Izredno kompleksna tematika
širjenja komunističnega vpliva in tudi neposredne infiltracije
v Sokolstvo, ZKDFiD in druge množične organizacije napre-
dne provenience ter prehajanja delov sokolskega članstva v
organizacije KPS in SKOJ sicer vsebuje nekatera vprašanja, ki
so ključnega pomena za razumevanje kasnejše medvojne poli-
tične dinamike, a hkrati še niso bila deležna resnično celovite
obravnavne v zgodovinopisju.⁵⁴

Na prej omenjeno temeljno ločnico, ki je zadevala dojemljivi-
vost do radikalnih političnih pristopov, se je v notranje razde-
ljenem naprednem taboru vezala še vrsta drugih, ravno tako
v dokajšnji meri generacijsko pogojenih. Te so se medsebojno
kombinirale in prepletale ter jih zato tudi ni mogoče razvrstiti
po preprostem »levo-desnem« ključu. V odnosu do »starih«
etabliranih politikov in strank – v prvi vrsti do JNS – so se
zarisovali predvsem naslednji ločevalni momenti: vprašanje
»demokratičnosti« – pri čemer je ta pri tistih skupinah, ki so
se same tako označevale, pomenila predvsem »nekompromiti-

53 Gl.: Josip Rus, *Pričevanja in spomini* (Ljubljana: Borec, 1989); Franjo
Lubej, *Za sokolskim praporom* (Ljubljana: Borec, 1986).

54 Kot pionirsko delo na tem področju velja sicer navesti monografijo Ivana
Čuka in Aleksa Lea Vesta, ki ji je uspelo jasno pokazati, da je v procesu
bila udeležena neposredna komunistična infiltracija s ciljem instru-
mentalizacije (Ivan Čuk in Aleks Leo Vest, *Prevarani Sokoli* (Ljubljana:
SCNR, 2017)). Istočasno kompleksnost dinamike, postavljene v širši
duhovni kontekst poznih 30. let – zlasti, kar se tiče razmerja med na-
črtno komunistično infiltracijo od zunaj, notranjim nezadovoljstvom in
opozicionalnimi stališči med široko maso članstva ter mero in načinom
vpliva obeh dejavnikov na prehajanje delov članstva na prokomunistične
pozicije – še čaka na izčrpnjšo analizo.

ranost« z oblastjo, manj pa privrženost liberalno-demokratski ureditvi. Najbolj »demokratske« skupine so bile denimo najbolj odprte za sodelovanje s komunisti; oblika kritike in raven odklanjanja tržne ekonomije; stopnja antiklerikalizma oziroma nanj vezana kritika »oportunizma« etabrirane politike; ter stopnja in tip nacionalizma. Ob osrednji jugoslovansko-nacionalni liniji je obstajala tudi opozicijska samoslovenska. Čeprav je na »levici« prevladovala slednja, na isti strani najdemo denimo tudi izrazito jugoslovansko usmerjenega Črtomirja Nagodeta in njegov krog. Z »levo-desnim« razlikovanjem hkrati tudi ne smemo nujno povezovati intenzivnosti nacionalizma – radikalno nacionalistično držo in diskurz namreč najdemo tako na »desni« med ljotičevci kot tudi med »levimi sokoli«, tako pri jugoslovanskih kot pri samoslovenskih strujah. Med obema »ekstremoma« – »levim« in »desnim« – je poleg tega obstajala dokaj pogosta raven prehajanja, o čemer pričajo številni posamezni primeri⁵⁵ in na kar je v svojem komentarju k »liberalni mladini« opozorila tudi katoliško-integralistična *Straža v viharju*, ko je zapisala, da se ta »lovi med desno in levo skrajnostjo«. ⁵⁶ Radikalno mladino ene ali druge strani bi bilo razen tega napak posplošeno obravnavati v smislu »instrumentov tujih sil ali ideologij« ali jim celo pavšalno odrekati patriotizem. Tako zboraše kot SKOJ-evce leta 1941 denimo najdemo v vrstah aprilskih prostovoljcev ob napadu sil osi na Jugoslavijo.

55 Omeniti velja primer Zorana Poliča, ki je bil svoj čas pripadnik ljotičevskega akademskega društva Edinstvo, a kasneje nastopal kot eden od glavnih predstavnikov »levih« sokolov; Ladislav Bevc, *Spomini* (Ljubljana: Založništvo Jutro, 2006), 92, 105. Med pomembnimi člani akademske organizacije Zbora v letih 1936–37 najdemo tudi kasnejše vidne antifašiste, kot denimo Rada Bordona; gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 235.

56 »Liberalna mladina,« *Straža v viharju*, 13. 2. 1941, 74.

Na podlagi navedenega lahko za razvoj v naprednem taboru skozi drugo polovico 30. let ter stanje in razmerja v njem na pragu druge svetovne vojne poleg izraza »razcepljenost« vsaj do neke mere uporabimo tudi izraz »razkroj«. Tako velja tudi v dobršni meri pritrditi oceni Vasilija Melika, ki je pred dobrimi štirimi desetletji zapisal:

»Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.«⁵⁷

Oceni velja pritrditi, a z določenimi pridržki. Če pustimo ob strani izrazito dihotomen zorni kot obravnave, ki v skladu s tedaj veljavno nacionalno-komunistično paradigmo izhaja iz osnovne ločnice med tistimi silami, ki naj bi zastopale »nacionalne interese«, in onimi, ki naj bi se narodu zaradi lastnih »razrednih interesov« izneverile, velja ugovarjati zlasti trditvi, da liberalnega tabora ni bilo več. Zdi se namreč, da proces razpadanja naprednega tabora do leta 1941 vseeno ni dosegel

57 Vasilij Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 23.

točke, ki bi podpirala tako kategorično oceno – še zlasti ne v luči že navedenih dejstev, da je razcepljenost zanj bila stalnica in tako rekoč del njegovega »genskega zapisa«, ter da je vsaj JNS, vsem svojim težavam navkljub, še vedno predstavljala upoštevanja vredno politično silo. Kompleksnost notranjih delitev in medsebojna prepletenost dejavnikov, ki so jih spodbujali, kažeta tudi na to, da razvojne tendence niso bile tako enoznačne, da bi lahko govorili o linearnosti in enotni smeri. O tem pričajo tudi ponovna povezovanja med naprednimi strankami in skupinami na pragu druge svetovne vojne.

Ponovna povezovanja na pragu vojne

K ponovnemu povezovanju sta tiste kroge, ki so se še dalje prištevali k naprednemu taboru, napeljevala tako začetni proces preoblikovanja Jugoslavije po sporazumu Cvetković-Maček avgusta 1939 kot tudi grozeče spreminjanje razmerij moči v Evropi ter izbruh vojne. Zlasti v zvezi z morebitnim oblikovanjem Banovine Slovenije je obstajala bojazen, da bi, kot se je nedvoumno izrazil pisec *Slovenske besede*, »ob morebitni realizaciji tega notranjepolitičnega problema postal slovenski napredni živelj brezpravna raja in izločen od reševanja vseh gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanj«. ⁵⁸ Razprave o možnostih strnitve sil so se sicer pojavljale že skozi celotni leti 1939 in 1940. ⁵⁹ Skoznje se je izražala vztrajajoča zavest o skupni

58 Vilibald Vlahovič, »Še o koncentraciji«, *Slovenska beseda*, 14. 11. 1940.

59 Glej npr.: »Tako se ne dela napredna koncentracija!«, *Večernik*, 28. 2. 1939; »'Slovenec' in koncentracija«, *Slovenska beseda*, 3. 4. 1939; Boris Sancin, »Razcepljenost naprednega tabora«, *Naša misel* 5, št. 2 (1. 1. 1940): 2–3; Vekoslav Spindler, »Samoprevara«, *Jutro*, 4. 2. 1940; »Nekaj problemov naše domače politike«, *Jutro*, 10. 3. 1940; »Mi in JNS«, *Slovenska beseda*, 12. 4. 1940; »V resni preudarek!«, *Slovenska beseda*, 10. 5.

»napredni in nacionalni« politični pripadnosti in identiteti, pri čemer so v ospredju stali medsebojni očitki o tem, kdo naj bi bil odgovoren, da do takšne strnitve ne more priti. Medtem ko sta *Slovenska beseda* in *Večernik* krivdo pripisovala predvsem JNS,⁶⁰ je član OJNS Boris Sancin v *Naši misli* pozval k »povratku vseh desidentov k oni matični skupini, ki je bila že v preteklosti, kot je tudi v sedanjosti, glavni nosilec napredne in jugoslovenske ideje med Slovenci«, h kateri »bo treba pripojiti še druge, že starejše, a sorodne skupine tako, da bo zrastel pravi enotni napredni tabor, sposoben za izvrševanja svojih nalog«. ⁶¹

Mnenja o tem, kako enotnost doseči, so bila torej različna – toda volja k njeni uveljavitvi je bila prisotna na vseh straneh in je na začetku leta 1941 prinesla tudi dejanske rezultate. Najprej je povezovanje zajelo mlajše, reformno usmerjene kroge. Osrednjo vlogo je igrala OJNS, znotraj katere naj bi na pobudo Branka Vrčona že v letu 1939 začeli razpravljati o osnovanju »napredne delovne skupnosti«. ⁶² Do tedaj ji je uspelo razviti že do dobršne mere samostojen profil ter je svojim *Političnim, gospodarskim in socialnim načelom* namenila tudi vlogo platforme za prenovitev celotnega naprednega tabora. Odmevnost programa in pozivi mladinskih glasil so nato na začetku leta 1941 pripeljali do skupne akcije predstavnikov »mlajših« naprednih skupin, ki so izdale razglas z naslovom *Na skupno delo*.

1940; Vilibald Vlahovič, »Za napredno skupnost«, *Slovenska beseda*, 9. 10. 1940; Vilibald Vlahovič, »Še o koncentraciji«, *Slovenska beseda*, 14. 11. 1940.

60 Glej npr.: »Tako se ne dela napredna koncentracija!«, *Večernik*, 28. 2. 1939; »Mi in JNS«, *Slovenska beseda*, 12. 4. 1940; »V resni preudarek!«, *Slovenska beseda*, 10. 5. 1940; Vilibald Vlahovič, »Za napredno skupnost«, *Slovenska beseda*, 9. 10. 1940.

61 Boris Sancin, »Razcepljenost naprednega tabora«, *Naša misel* 5, št. 2 (1. 1. 1940): 2–3.

62 ARS, SI AS 1931, šk. 478, mapa dr. Branko Alujevič; ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

V njem je bila zapisana ugotovitev, da svetovno dogajanje postavlja »tudi naš narod in našo državo pred hude preizkušnje« in da se »na prelomu med dvema dobama [...] pripravlja v svetu *nov pravičnejši red*«, pri čemer je bila poudarjena osrednja vloga mladine. Oznanjena je bila ustanovitev »delovne skupnosti«, in sicer kot prostora za iskanje in enotno izvajanje »pravih rešitev« ter s tem poti »k trdnejši strnjenosti in povezanosti vseh resnično naprednih sil«. ⁶³ Pod proglas, datiran s 25. januarjem 1941 in javno objavljen v reviji *Misel in delo*, so se 11. februarja podpisali Jože Rus, Andrej Uršič, Branko Vrčon, Milan Gorišek in Miha Ferčej iz OJNS, Vladimir Šuklje, Stane Vadnjal, France Kovič in Alfonz Pipan iz SDS, Janko Köstl, Vilibald Vlahovič, Ivan Mihelčič, Ivan Jenko in Boris Puc iz NRS ter predstavniki ZKFiD Ivan Kronovšek, Joško Tomažič, Stanko Iljaž, Jakob Šilc in Jože Praznik. ⁶⁴ Novoustanovljena Mladinska delovna skupnost (MDS) je tako združevala vse tiste skupine, ki so bile nezadovoljne z uradno politiko vodstva JNS. ⁶⁵ Proglas in osnovanje MDS je odobravajoče pozdravil celoten liberalni tisk, še posebej *Kmetški list*. ⁶⁶

Po puču skupine oficirjev 27. marca 1941, osnovanju nove vlade narodne koncentracije pod generalom Dušanom Simo-

63 »Na skupno delo!«, *Misel in delo* 7, št. 1 (1941): 1–3; *Naša volja* 6, 8. 12. 1941.

64 »Odmevi mladinske akcije«, *Misel in delo* 7, št. 2–3 (1941): 57.

65 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004), 26.

66 »Odmevi mladinske akcije«, *Misel in delo* 7, št. 2–3 (1941): 57–59; »Na skupno delo!«, *Slovenska beseda*, 6. 2. 1941; »Delovna skupnost napredne mladine«, *Nova doba*, 7. 2. 1941; »Sporazum napredne slovenske mladine«, *Večernik*, 12. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Večernik*, 15. 2. 1941; »Razveseljivi pojavi«, *Jutro*, 13. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Jutro*, 16. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Kmetški list*, 19. 2. 1941; »Veselimo se in pozdravljamo«, *Nova pravda*, 20. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Gruda* 18, št. 2 (1941): 35–36.

vičem in ustoličenju kralja Petra II., ko se je v Jugoslaviji že napovedovala vojna, je naposled prišlo tudi do trdnejše povezave med »starimi« strankami. 1. aprila je bil ustanovljen Odbor naprednih strank, v katerem so se na enakopravni podlagi povezale JNS, SDS in NRS. Pobudo za njegovo oblikovanje je najverjetneje Albertu Kramerju dal Dinko Puc,⁶⁷ vendar lahko v vsakem primeru za neposredno točko njegovega nastanka štejemo sestanek na Kramerjevem domu 30. marca 1941. Poleg liberalnega prvaka so se ga udeležili še Puc, Vladimir Šuklje, Janko Köstl, Darko Černej in Marjan Zajec. Sklenili so, da je treba brez oklevanja ustanoviti skupni odbor JNS, SDS in NRS, v katerega naj bi povabili tudi socialiste. Ustanavljanje skupnega odbora so sestankujoči utemeljili s potrebo po složnem nastopu in uveljavitvi »*pozitivne slovenske napredne sile v javnem življenju*«⁶⁸ ter izboljšanju pogojev za delovanje v korist narodu in državi. Stranke JNS, SDS in NRS so namreč po srbskih predstavnikih bile zastopane tudi v novi, koncentracijski vladi. Odločili so se tudi, da mora biti odbor sestavljen po načelu paritete, s štirimi predstavniki za vsako izmed strank. Iz njihove srede naj bi se izvolil izvršni odbor za izvrševanje skupnih sklepov.⁶⁹

Sklepi sestanka so se začeli izvajati takoj in tako je že v torek, 1. aprila, v klubski sobi kavarne Zvezda prišlo do ustanovnega sestanka novega skupnega odbora, ki so mu med drugim prisostvovali tudi trije člani OJNS (Branko Vrčon, Andrej Uršič in Božo Drnovšek).⁷⁰ Prisotni so odbor uradno poimenovali *Odbor naprednih strank* in odločili, da mora zaradi izrednih

67 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 69.

68 ARS, SI AS 1874, mapa III., Zapisnik sestanka 30. 3. 1941.

69 Ibid.

70 Poleg teh so se ga za JNS udeležili še Albert Kramer, Ivan Pucelj, Marjan Zajec, Milan Mravlje, Rudolf Žitnik in Albin Koman, za NRS Dinko Puc, Janko Köstl, Ivan Mihelčič in Rajko Mlejnik ter za SDS Vladimir Šuklje,

razmer zasedati stalno, vsak dan ob isti uri in na istem mestu. Imenovani so bili tudi delegati v odbor.⁷¹ V zvezi s prisotnimi člani OJNS velja omeniti, da je poprej prišlo do manjšega zapleta in je njihova prisotnost, po vsem sodeč, bila posledica kompromisa. Člani banovinskega odbora OJNS so namreč že 28. marca obiskali Kramerja in se z njim dogovorili o skupnem zasedanju predsedstev obeh skupin v tedanjih izrednih razmerah in enakopravnem reševanju ključnih političnih vprašanj.⁷² Temu dogovoru navkljub voditeljev OJNS nato nihče ni povabil na sestanek pri Kramerju 30. marca in so zanj kasneje izvedeli sami. Vrčon naj bi zato od Kramerja zahteval takojšnje povabilo k razpravam, a ta naj bi mu v ostrem tonu odgovoril, da JNS že zastopajo njeni uradni predstavniki.⁷³ Kljub temu domnevnemu sporu so na koncu k sejam Odbora naprednih strank bili kooptirani tudi predstavniki OJNS, pri čemer niso nastopali kot posebna skupina, temveč v sestavi kvote JNS.

Odbor je nato redno zasedal vsaj do 3. aprila – do tedaj namreč obstajajo ohranjeni zapisniki. Poglavitne točke zase-

Darko Černež, Franc Vidic, Boris Kocijančič in Stane Vadnjaj; ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka odbora naprednih strank.

71 Ibid. Iz SDS so bili imenovani Vladimir Šuklje, Ivo Potokar, Stane Vidmar, Darko Černež, Janko Vidic, Boris Kocijančič, Janko Golob in zastopnik iz Maribora. NRS je delegirala Janka Köstla, Borisa in Dinka Puca, Ivana Mihelčiča, Josipa Marna, Vilibalda Vlahoviča, Rajka Mlejnika in Nika Zupaniča. Kot predstavniki JNS so bili določeni Albert Kramer, Ivan Pucelj, Milan Mravlje, Albin Koman, Marjan Zajec, Rudolf Žitnik, Branko Vrčon in Andrej Uršič.

72 ARS, SI AS 2065, šk. 4, Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke, banovinski odbor Ljubljana Tajništvu Banovinskega odbora JNS, 28. 3. 1941. Po nekaterih podatkih naj bi mladi Kramerju, ki se je takrat zdravil zaradi tuberkuloze, celo predlagali, naj zaradi vojne nevarnosti vodstvo prenese na primerno mlajšo osebo; ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

73 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

danj so zadevale delitev moči zaradi nove politične situacije, kakor denimo prizadevanje za zastopstvo naprednih Slovencev v koncentracijski vladi, uskladitev razmerij politične moči v Sloveniji z njeno sestavo,⁷⁴ delitev moči znotraj raznih institucij pod državnim nadzorstvom in odnose med strokovnimi organizacijami.⁷⁵ Dogovorjeno je bilo, da se o ustanovitvi odbora nemudoma obvesti bana Natlačena ter voditelja SLS in ministra Frana Kulovca.⁷⁶ Puc, Pucelj in Černež so Natlačena obiskali in ga pozvali k ureditvi lokalnih razmer in pošteni uporabi proračunskih sredstev. Ban naj bi izrazil pripravljenost upoštevati njihove želje.⁷⁷ Drugega aprila so člani odbora na Pucevo pobudo tudi sklenili o svojih akcijah obvestiti beograjska vodstva svojih strank in za to pooblastili Černeža, ki je sestavil ustrezen komunike.⁷⁸

***

Kot je zapisal Jurij Perovšek, je slovenska zgodovina liberalizem, ki jo je bil »opazno zaznamoval« od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne, »ob izteku tega obdobja videla le še s kotičkom enega očesa.«⁷⁹ Paleta idejnih usmeritev, ki jih tedaj najdemo pod skupno »napredno« streho, je bila poleg tega izredno široka in bi jo bilo težko postaviti pod enoten imeno-

74 Kramer je računal celo na možnost, da bi slovenski liberalci pridobili eno ministrsko mesto z umikom enega izmed ministrov iz SLS; ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 1. 4. 1941.

75 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941.

76 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka, 1. 4. 1941.

77 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941.

78 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941 in Komunike glavnim odborom strank v Beogradu, 2. 4. 1941.

79 Jurij Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2017): 76.

valec. Kljub cepitvam in delnemu razkroju pa smo v poznih 30. priča pobudam, ki so stremele k revitalizaciji slovenskega liberalizma – *ki si sam sicer na tej točki že dolgo več ne pravi liberalizem*. Že omenjeni Melikovi oceni, da je napredni tabor na pragu druge svetovne vojne bil razcepljen do te mere, da ga »ni bilo več«, tako lahko pritrdimo le deloma. Zdi se namreč, da proces razpadanja do leta 1941 vseeno ni dosegel točke, ki bi podpirala tako kategorično oceno. V podporo temu ugovoru velja – poleg tega, da je razcepljenost za napredni tabor pravzaprav bila stalnica in del njegovega »genskega zapisa«, ter da je vsaj JNS še vedno predstavljala upoštevanja vredno politično silo – navesti zlasti dejstvo, da številni sočasni zapisi v časopisju liberalne provenience izpričujejo vztrajajočo zavest o skupni »napredni in nacionalni« politični pripadnosti in identiteti. Kompleksnost notranjih delitev in medsebojna prepletenost dejavnikov, ki so te spodbujali, pa kažeta tudi na to, da razvojne tendence niso bile tako enoznačne, da bi procesu razpadanja smeli pripisati linearnost in ireverzibilnost. O tem pričajo tudi ponovna povezovanja med naprednimi strankami in skupinami na samem pragu druge svetovne vojne.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije 1918–1982.

SI AS 2065, Saje Franček 1899–1987.

SI AS 1874, Puc Dinko 1925–1941.

Objavljeni viri

Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke: Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani. Ljubljana: OJNS, 1937.

Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.

Časopisni viri

Gruda, 1941.

Jutro, 1920, 1921, 1940, 1941.

Kmetški list, 1941.

Misel in delo, 1941.

Naša volja, 1940, 1941.

Naša misel, 1940.

Nova doba, 1941

Nova pravda, 1941.

Slovenska beseda, 1939, 1940, 1941.

Sodobnost, 1935.

Straža v viharju, 1941.

Večernik, 1939, 1940, 1941.

Literatura

Bevc, Ladislav. *Spomini*. Ljubljana: Založništvo Jutro, 2006.

Čuk, Ivan in Aleks Leo Vest. *Prevarani Sokoli*. Ljubljana: SCNR, 2017.

Friš, Darko. »Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani«. *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): 129–146.

Friš, Darko. »Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 61–78.

Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentovsko gibanje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.

Kropivnik, Luka. »Ivan Hribar med politikom in književnikom«. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023.

Lubej, Franjo. *Za sokolskim praporom*. Ljubljana: Borec, 1986.

Mally, Eva. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: INZ, 2011.

Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19–24.

Mlakar, Boris. »Fašizem in slovenske izkušnje«. V: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin in Blaž Babič, 103–116. Ljubljana: FF UL, 2011.

Mulej, Oskar. »National Liberals and their Progeny: Central European Liberal Party Traditions 1867–1918«. *Acta Poloniae Historica* 111 (2015): 57–81.

Mulej, Oskar. »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 108–25.

Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.

Perovšek, Jurij. »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941)«. *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 529–554.

Perovšek, Jurij. »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2017): 49–83.

Prunk, Janko. »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji«. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1982): 117–134.

Ravnihar, Vladimir. *Mojega življenja pot*. Ljubljana: FF UL, 1997.

Rus, Josip. *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana: Borec, 1989.

Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: DZS, 1992.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, Zv. 1: 1848–1945, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2005.

Spominski zbornik Slovenije, ur. Jože Lavrič et al. Ljubljana: Jubilej, 1939.

Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1989.

Urbančič, Ljenko. *Srečanja, portreti, dejanja 1–2–3*. Sydney: MM Press, 1995.

Vadnjal, Ivo. »Zbor med Slovenci«. *Tabor: glasilo Združenih slovenskih protikomunistov* 21, št. 9–10 (1984): 135–137.

Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Vidovič Miklavčič, Anka. »Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929–1941«. V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 97–109. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.

Vodopivec, Peter. »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918«. V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski, 23–34. Ljubljana: SAZU, 2007.

Vodušek Starič, Jerca. »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 16 (42), št. 2 (2001): 59–76.

Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Samozaložba, Ljubljana, 2002.

Wandruszka, Adam. »Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen«. V: *Die Geschichte der Republik Österreich*, ur. Heinrich Benedikt. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1955.

*The Situation and Internal Relations
in the Slovenian Progressive
(Liberal) Camp on the Eve of the
Second World War*

Summary

The article provides an outline of the situation in the Slovenian progressive camp at the eve of the Second World War, its structure and internal relations as well as development trends. *Inter alia*, it aims to provide at least a partial answer to the question whether it is even possible to posit a unified camp at the start of the war or whether it had definitively disintegrated by the time. The first part of the article thus outlines the development in 1935–41, when Slovenian liberalism found itself in the opposition and at the fringe of political life. The fall from power was followed by an accelerated process of internal fragmentation, which affected both the wider ideological camp and its central political representation, namely the Yugoslav National Party. The decline in the supporter base, which had encompassed mostly intellectuals in the first half of the decade, now spread to wider circles of followers but was especially reflected in the drastic ideological differentiation of the youth originating in the progressive camp.

The central part of the article attempts to sketch the structure of the camp on the eve of the war, with a particular emphasis on certain relevant open questions. While it is relatively easy to define the narrower political camp – it consisted of

the Yugoslav National Party, Independent Democratic Party, People's Radical Party and the partly independent Youth of the Yugoslav National Party – delineating the sphere of the wider ideological camp proves to be a more difficult task. The main challenge lies in the fluidity of the external limits and their ideological porousness. The latter is tightly linked to the trend of radicalisation and related anti-liberal ideologies, which engulfed particularly a substantial part of younger generations. Slovenian followers of Ljotić, for example, were found on the right edge of the progressive camp, while its left edge became one of the main recruitment bases for the communists.

Despite the discussed processes of fragmentation and partial disintegration, the core part of the camp maintained a consciousness of a common “progressive and national” belonging and identity. On the eve of the Second World War, this consciousness was reflected in renewed connections between parties and groups within the Youth Labour Community and Committee of Progressive Parties. The complexity of internal divisions and the intertwinement of factors accelerating such divisions thus show that the development trends were not unambiguous enough to posit a linearity and irreversibility of the disintegration process.

DOI: 10.55692/D.18564.23.9

Prejeto: 26. 4. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Damjan Hančič¹

»Vaške straže« na Gorenjskem v letu 1942²

Izvleček

V prispevku avtor predstavi pojav krajevne samoobrambe, nekakšnih vaških straž, ki so poleti in jeseni 1942 nastajale v okrožju Kamnik (zlasti v Tuhinjski dolini) kot spontan odgovor prebivalstva na nasilje partizanske strani, ki je bilo povezano še s povračilnimi okupatorjevimi ukrepi. Tovrstna samoobramba se je najbolj razvijala v osrednjih krajih Tuhinjske doline (Šmartno, Zgornji Tuhinj) in je prenehala obstajati konec leta 1942, ko je bila večina moških mobilizirana v nemško vojsko. Vendar te oblike samoobrambe niso imele skoraj ničesar skupnega s kasnejšim ustanavljanjem Gorenjskega domobranstva (nem. Oberkraimer Selbstschutz) v letu 1944.

- 1 Dr. Damjan Hančič, znanstveni sodelavec, (ORCID: 0009-0002-1885-1885), Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, damjan.hancic@scnr.si.
- 2 Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju (P6-0380), ki ga financira Javna agencija za znanstveno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

KLJUČNE BESEDE: *vaške straže, samoobramba, Gorenjska, okupacija, partizani, Tuhinjska dolina*

Abstract

In the article, the author presents a phenomenon of local self-defense, “village guards” of sorts which arose in the Kamnik district (Kreis Stein) in the summer and autumn of 1942 as a spontaneous response of the population to the violence of the partisan side, which was also connected with retaliatory actions of the German occupier. This type of self-defense was the most developed in the central areas of the Tuhinj Valley (Šmartno, Zgornji Tuhinj) and ceased to exist at the end of 1942, when most men were mobilized into the German army (Wehrmacht). These forms of self-defense, however, had almost nothing to do with the later establishment of the Home Guard (Oberkrainer Selbstschutz) in 1944.

KEYWORDS: *village guards, self-defense, Gorenjska region, occupation, partisans, Tuhinj Valley*

Uvod

Podobno kot v italijanski Ljubljanski pokrajini (LP) so se že sredi leta 1942 »vaške straže« oziroma nekakšna krajevna samoobramba pred napadi partizanov in italijanskim povračilnim nasiljem začeli formirati tudi na Gorenjskem, ki jo je zasedal nemški okupator. V vzhodnih predelih Gorenjske oziroma v tedanjem politično-upravnem okrožju Kamnik (nem. *Kreis Stein*) namreč od sredine julija do novembra 1942 zasledimo ustanavljanje samoobrambe, ki so jo lokalne skupnosti (občine) predlagale nemškim oblastem kot podporo žandarmerijsko-policijskim enotam na terenu. Čeprav so to samoobrambo v (nemško pisanih) virih največkrat poimenovali »Selbstschutz«, je bila organizirana izven okvira Wehrmannschafta Koroške ljudske zveze (KVB)³ in je ne smemo enačiti s Selbstschutzem, ki je zlasti v radovljiškem okrožju, a tudi ponekod drugod na Gorenjskem, nastal v tesni povezavi z Wehrmannschaftom, tj. z oboroženimi oddelki KVB, in bil časovno omejen na junij 1942. Razvoj slednjega sta v zahodnih in osrednjih območjih Gorenjske doslej že dobro raziskala dr. Tone Ferenc⁴ in dr. Monika Kokalj Kočevar,⁵ medtem ko je

- 3 Koroško ljudsko zvezo (*Kärntner Volksbund* – KVB) je na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške ustanovil šef civilne uprave za Gorenjsko z odredbo 24. maja 1941, da bi pospešil raznarodovanje Slovencev. Zveza je bila organizirana po načelih NSDAP, saj naj bi delovala tudi kot predhodna stopnja in priprava članov za sprejem v to stranko. 1. januarja 1942 je bila KVB Gorenjskem vključena v nacistično stranko NSDAP.
- 4 Tone Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem,« *Letopis Muzeja narodne osvoboditve Maribor* 11, št. 1 (1958): 81–156 (za Gorenjsko glej strani 143–152).
- 5 Monika Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945* (Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2017), 76–80.

pojav organiziranja krajevne samoobrambe poleti in jeseni 1942 na vzhodnem Gorenjskem ostal neraziskan. S pregledom tedenskih poročil, ki so jih občinski komisarji v kamniškem okrožju pošiljali najvišjemu predstavniku medvojne lokalne samouprave v tem okrožju – deželnemu svetniku (nem. *Landrat*) v Kamniku, lahko dokaj dobro rekonstruiramo tudi razvoj tovrstne samoobrambe na tem območju, ki se je formirala najintenzivneje ravno v obdobju, ko je bil Wehrmannschaft na podlagi ukaza nemških okupacijskih oblasti »na dopustu«. Čeprav lahko do neke mere pojav tovrstne krajevne samozaščite v letu 1942 na Gorenjskem primerjamo z vaškimi stražami (*Milizia volontaria anticomunista* – MVAC), ki so v istem času nastajale v italijanski Ljubljanski pokrajini, ta zaradi različnih okoliščin ni nikoli dosegla vojaške moči in pomembnosti v boju proti partizanom kot vaške straže v LP. Razlika je bila tudi v tem, da so vaške straže v LP nastale samoiniciativno in so se šele po svojem formiranju obrnile po priznanje in pomoč na Italijane, medtem ko je na Gorenjskem organizacija od vsega začetka potekala pod nadzorom nemške žandarmerije in z vednostjo uradnih političnih oblasti. Zaradi izгона duhovnikov in najvišjih predstavnikov predvojnih političnih strank v letu 1941 z Gorenjske tu v primerjavi z LP tudi nekomunistične ilegalne skupine (legije) niso imele nobene vloge pri ustanavljanju te samoobrambe, saj so jo predlagali od okupatorja postavljeni župani oziroma občinski komisarji. Prav tako te enote niso imele skoraj ničesar skupnega niti s kasnejšim Gorenjskim domobranstvom (nem. *Oberkriener-Selbstschutz*), razen imena in osnovne ideje o samozaščiti lokalnega prebivalstva pred nasilnimi dejanji partizanske strani. Še več: v večini občin, kjer so poleti 1942 organizirali krajevno samoobrambo (npr. Tuhinjska dolina), nato v letih 1944/45 sploh ni prišlo do ustanovitve domobranskih postojank, kar je v nasprotju z razvojem v Ljubljanski pokrajini, kjer je večina

nekdanjih vaških stražarjev jeseni 1943 tvorila začetno jedro tamkajšnjega domobranstva.⁶ Ob tem je treba opozoriti, da so od junija 1942 naprej na Gorenjskem organizirali med pripadniki nemškega uradništva in »folksdojčerjev« t. i. »nemški Selbstschutz« oziroma »Ortsschutz«, ki ga prav tako ne smemo enačiti z obravnavanim primerom samozaščitne obrambe, ki je bila sestavljena iz slovenskega prebivalstva.⁷

Pregled oboroženih nemških okupacijskih enot na Gorenjskem v prvih dveh letih vojne

Preden se posvetimo predstavitvi krajevne samoobrambe na Gorenjskem, je treba predstaviti tako obseg okupatorjevih oboroženih sil, ki so bile v prvih letih vojne nameščene na tem območju, kot tudi tedanje delovanje partizansko-revolucionarne strani.

Najprej pogledjmo okupatorjeve enote, ki so po okupaciji na Gorenjsko prišle iz »starega rajha« ter so jih sestavljali izključno Nemci in pripadniki Nemčiji neposredno priključenih pokrajin. Število pripadnikov nemške redne vojske (nem. *Wehrmacht*) na Gorenjskem ni bilo veliko. Leta 1942 je bil v Škofji Loki nameščen 499. šolski pehotni bataljon s približno 600 možmi, nadalje je bilo približno 600 vojakov nameščenih na Bohinjski Beli. Nekoliko večje število vojakov je prišlo na Gorenjsko šele v avgustu leta 1943, ko so prišli na škofjeloško območje deli 71. nemške divizije, ki je ob kapitulaciji Italije

6 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 291; gl. tudi Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 120–124.

7 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 98–103.

varovala okolico Ljubljane in železniško omrežje.⁸ Za varnost okupacijskih organov in izvajanje njihovih ukrepov je skrbel komandant policije in varnostne službe Gestapo, ki je bil hkrati komandant preseljevalnega štaba. Izpostave Gestapa (tajne državne policije) so bile na Jesenicah, v Radovljici, Kranju, Kamniku, Škofji Loki, medtem ko je bilo poveljstvo na Bledu. Skupaj so štejele okrog 150 mož.⁹ Varovanje reda in miru na podeželju je bila naloga orožništva, zato so večja okrožja imela nekaj orožniških oddelkov, orožniške postaje in tudi svoje postojanke. Orožniške postaje, ki so bile večinoma po šolah, župniščih in izpraznjenih zasebnih hišah, so bile na začetku maloštevilne, saj so imele povprečno le po tri orožnike, vendar so se zaradi partizanskega delovanja kasneje nenehno krepile, medtem ko se je njihovo število zmanjševalo, tako da so štejele manjše orožniške postaje približno 10, srednje približno 30 in velike od 50 do 100 orožnikov. Orožniki na Gorenjskem so bili starejših letnikov, večinoma Korošci in Tirolci, medtem ko so v aktivno orožniško službo kot t. i. pomožne policiste (nem. *Hilfspolizist*) sprejeli tudi nekaj sto nekdanjih jugoslovanskih orožnikov.¹⁰ Glavnino enot v boju proti partizanom so na Gorenjskem predstavljale policijske enote. Poleti 1942 je bil na Gorenjskem dejaven 18. policijski gorsko-lovski polk s približno 3.500 možmi, del 19. policijskega polka s približno 2.000 možmi, 4. policijski polk, ki je sodeloval v ofenzivi Enzian v Karavankah v drugi polovici avgusta 1942, nato 225. in 322. policijski bataljon s po približno 600 možmi in 181. rezervni

8 Nataša Budna, Jože Dežman in Janez Lušina, *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1944* (Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992), 82.

9 Ibid.

10 Tone Ferenc, *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2. Raznarodovanje* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010), 63.

policijski bataljon.¹¹ Dodatnih skupaj 1.200 mož so šteje nemške obmejne enote, saj je nemškemu rajhu priključena Gorenjska na zahodu in jugu mejila na Kraljevino Italijo. Na zahodu je bila nova meja identična z rapalsko mejo iz leta 1920, medtem ko so na jugu novo nemško-italijansko obmejno področje med Gorenjsko in Ljubljansko pokrajino Nemci zavarovali, zlasti med Žirmi in Šentvidom nad Ljubljano s srednje močnimi obmejnimi enotami v postojankah ob meji, samo mejo so zavarovali z visoko žičnato oviro in tudi s protipehotnimi minami. Nemški in italijanski obmejni organi so med seboj sodelovali, zato je bil prehod meje še posebej težaven. Mejo v Julijskih Alpah so graničarji nadzirali iz 18 postojank in mejo proti Ljubljanski pokrajini iz 10 do 12.¹² Pomembna okupatorjeva zaščitna sila so bili deželni strelci, v kateri so služili moški stari nad 35 let. Na Gorenjskem so leta 1942 delovali 510., 857., 922. in 321. bataljon s po približno 600 možmi ter 402. in 403. dopolnilna kolesarska četa.¹³

Poleg teh oboroženih enot, sestavljenih iz moštev »starega rajha«, je okupator skušal vzpostaviti tudi pomožne oborožene enote iz vrst domačega prebivalstva in pri tem razvijal oblike, ki so bile uveljavljene že v rajhu. Ena izmed najpomembnejših so bili t. i. vermani oziroma brambovci. Wehrmannschaft na Gorenjskem je nemški okupator razvijal v okviru KVB. Ustanovljen je bil 20. junija 1941 in naj bi »z ustreznimi ukrepi krepil s pristopom h Koroški ljudski zvezi kot veliki organizaciji, v kateri se združujejo vsi Gorenjci, izraženo priznavanje k nemštvu in pospeši vrnitev teh mož v nemško ljudsko skupnost«. ¹⁴ KVB

11 Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 83.

12 Ibid. Gl. tudi Kornelija Ajlec in Božo Repe, *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021), 71–87.

13 Ibid., 84.

14 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 146.

je bila organizirana na približno enak način kot nacistična stranka (NSDAP) v Nemčiji. Vsi v KVB sprejeti moški od 18. do 45. leta starosti so obvezno postali člani Wehrmannschafta. Osnovna naloga te formacije je bila ista kot v SA v starem rajhu; »predvojaška« in politična vzgoja v nacionalsocialističnem duhu.¹⁵ Pri vermanih je šlo torej za nekakšno polvojaško organizacijo, ki so jo na Gorenjskem razvijali in skušali uporabiti tudi v akcijah proti partizanom, zlasti v prvi polovici leta 1942, čeprav zahteve po njenem bojnem udejstvovanju segajo že v konec leta 1941,¹⁶ vendar je takrat še niso uporabili.¹⁷ Na pojav in razvoj Wehrmannschafta je bil vezan tudi Selbstschutz, ki ga bomo podrobneje obravnavali v nadaljevanju. Po drugi strani je bil Wehrmannschaft le predhodna stopnja organiziranja oddelkov NSDAP, torej SA,¹⁸ SS,¹⁹ NSKK²⁰ ali NSFK.²¹ Vodstvo

15 Ibid.

16 Na ozemlju Spodnje Štajerske je deloval Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze. Do prvega sodelovanja med orožništvom in štajerskimi vermani je prišlo pri zasledovanju Pohorske čete že avgusta in septembra 1941, a najbolj so se vermani razvili v celjskem okrožju, kjer so bili na začetku leta 1942 nameščeni tako ob italijansko-nemški državni meji kot ob gorenjsko-štajerski pokrajinski meji; gl. Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 87–88, 92.

17 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 146.

18 *Sturmabteilung* (SA) je bila paravojaška organizacija pod okriljem NSDAP. Pripadniki SA so predstavljali udarno moč stranke v zgodnjih letih obstoja stranke. Po t. i. noči dolgih nožev julija 1934 je SA izgubila pomen. V vsako SA-skupino so vključili moštvo iz posameznih pokrajin, provinc ali nabornih okrožij.

19 *Schutzstaffel* (SS) je bila paravojaška organizacija, ki je spadala pod NSDAP. Sprva je bila del SA, toda po noči dolgih nožev je pridobila samostojnost znotraj NSDAP.

20 *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps* – Nacionalsocialistični motorizirani korpus.

21 *Nationalsozialistisches Fliegerkorps* – Nacionalsocialistični letalski korpus.

koroške NSDAP je zato že 1. junija 1942 predlagalo, da je treba v Wehrmannschaftu najti može, ki bodo pozneje postali člani oddelkov NSDAP.²² Glede na slabe razmere, ki so vladale v številnih krajevnih in območnih izpostavah organizacije, ter povečanje partizanske dejavnosti sta divizijski vodja SA Walther Nibbe²³ in gavlajter dr. Friedrich Rainer²⁴ sklenila, da je vodja SA-Gruppe pripadnikom Wehrmannschafta 29. junija 1942 zaradi »povečanega števila nalog v kmetijstvu in za zaščito prehranske situacije« odredil dopust, in sicer do 15. septembra; kasneje ga je podaljšal do 10. oktobra 1942, ko je bil Wehrmannschaft ukinjen,²⁵ medtem ko so bili njegovi člani pozvani, da prestopijo v oddelke NSDAP. Nekdanje vermane so v seznamih oddelkov NSDAP še vedno navajali kot vermane, dokler niso dobili potrdila o državljanstvu, nato so lahko vstopili v enote SA.²⁶

22 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 100.

23 Walther Nibbe (1900–1954), nemški nacistični funkcionar in paravojaški aktivist, nazadnje s činom vodje skupine SA. Leta 1939 je Nibbe prevzel vodenje skupine SA Südmark s sedežem v Gradcu. Takrat je prejel čin vodje skupine SA. Leta 1945, malo pred koncem druge svetovne vojne, so ga imenovali na čelo skupine SA Pommern. Malo pred koncem vojne je prejel tudi čin SA Obergruppenführerja.

24 Friedrich Rainer (1903–1950), avstrijski (koroški) pravnik, nacistični politik in vojni zločinec. Bil je nemško-koroški nacionalist in se je udeležil bojev na Koroškem v letih 1918 in 1919. 30. novembra 1941 je postal pokrajinski vodja NSDAP za Koroško, od 16. decembra 1941 državni namestnik za Koroško in vodja civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske v Celovcu. 10. septembra 1943 je postal še visoki komisar za operacijsko cono Jadransko morje v Trstu. Bil je odgovoren za številne nacistične zločine nad slovenskim prebivalstvom.

25 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 100; Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 146.

26 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 101.

Zaradi naraščajočih partizanskih dejavnosti so Nemci junija 1942 ustanovili »krajevno zaščito« (nem. *Ortsschutz*), ki so jo sestavljali le nemški državljani, t. i. »folksdojčerji« in »zanesljivi Gorenjci«; skupaj so šteli 200 mož, ki so bili zaradi telesnih ali ostalih razlogov odpuščeni iz drugih vojaških služb. Novembra 1942 je organizacija razpadla.²⁷ Leta 1942 so Nemci iz domačinov ustanovili tudi t. i. raztrgance (nem. *Gegenbanden*), ki so se predstavljali za partizane in s tem povzročali še več žrtev med prebivalstvom; tesno so sodelovali z Gestapom, ki je o njih imel velikokrat obremenilno gradivo, zato jih je silil v sodelovanje z izdajami in nasiljem nad rojaki.²⁸

Okupatorjeve oborožene enote v okrožju Kamnik

Če si pogledamo območje vzhodne Gorenjske oziroma politično-upravnega okrožja Kamnik, je imel leta 1941 tam nemški okupator okrog 16 postaj z okrog 110 orožniki in marca 1942 154 orožnikov.²⁹ Zaradi partizanskega gibanja so morali leta 1941 v kamniško okrožje pripeljati enega ali celo dva bataljona vojske za zavarovanje vojaško pomembnih objektov (t. i. bataljone deželnih strelcev), in sicer 510. bataljon v Kamnik in 533. bataljon v Domžale ter poldrugi bataljon zaščitne policije za zatiranje enot partizanske vojske: 171. rezervni policijski bataljon v Kamnik in četo 181. rezervnega policijskega bataljona v Litijo. Spomladi in poleti 1942 so imeli za zatiranje partizanov tam celo okrepljena rezervna policijska bataljona, in to 10. v Kamniku in 93. v Domžalah. Spomladi 1942 so Nemci v tem okrožju ustanovili tudi »samoobrambno« esesovsko enoto,

²⁷ Ibid., 99.

²⁸ Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 84.

²⁹ Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2. Raznarodovanje*, 337.

t. i. *Freikorps Stein–Oberkrain*, ki je štela okrog 600 mož, v glavnem učiteljev, uradnikov itd. Razmere jeseni 1942, tj. po nemški ofenzivi na Gorenjskem od julija do septembra 1942, ki jo je spremljalo okupatorjevo nasilje, so se namreč nekoliko pomirile in nekaj časa občinske uprave niso bile tako zelo ogrožene. Ponovno so se začele razmere močnejše zaostrovati konec zime 1942/43, nekako od februarja 1943 dalje.³⁰

Partizanska stran v letu 1942 v okrožju Kamnik

Po nekaterih ocenah je bilo na (vsem) Gorenjskem januarja 1942 360 partizanov ali dve tretjini vseh slovenskih partizanov, na začetku poletja 1942 jih je bilo okrog 500, tu je občasno delovala še II. grupa odredov s približno 400 borci.³¹ V letu 1942 je bilo od aprila do konca leta 1942 v partizanskih enotah krajši ali daljši čas okrog 800 oseb. Konec leta 1942 so partizanske enote šteje manj kot 250 borcev, do 240 jih je padlo, ostali so bili ali ujeti, ali so dezertirali ali so se vrnili domov itd.³² Primeri partizanskega nasilja v letih 1941 in 1942 v okrožju Kamnik so se kazali zlasti v ropanju živilskih trgovin, v odvzemih živilskih pridelkov kmetom, množičnemu prisilnemu novačenju moških prebivalcev v svoje vrste, požigih hiš izsejenih oseb (da se vanje ne bi naselili Nemci). Zagrešili so tudi nekaj umorov in fizičnih napadov na posamezne osebe, zlasti krajevne funkcionarje okupatorjevih strankarskih ali upravnih organov (nacistične stranke, KVB itd.), nato na osebe, ki so nemškimi oblastem naznanile lokacijo gibanja partizanov.

³⁰ Ibid., 338.

³¹ Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 8; gl. tudi Damijan Guštin, *Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 480.

³² Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 9.

Nasilja, povzročena iz politično-ideoloških razlogov, v omejenem območju še ni mogoče zaslediti v tolikšni meri, kot to beležimo jeseni 1943 in spomladi 1944.³³

Kamniško okrožje je bilo že poleti 1941 eno od glavnih prizorišč t. i. »vstaje proti okupatorju« na Gorenjskem, sprva večinoma v obliki diverzantskih akcij, nato so začele nastajati že tudi prve partizanske enote. Da bi razumeli dogajanje na tem območju v letu 1942, je treba najprej pogledati splošne operativne načrte partizanske strani v letu 1942 na območju vzhodne Gorenjske. Na začetku aprila tega leta je namreč vodstvo partizanskega gibanja po večmesečnih pripravah izdelalo podrobnejši operacijski načrt, kjer je nameravalo ustvariti osvobojeno ozemlje v osrednji Sloveniji; težišče akcij je bilo na eni strani postavljeno na okupacijsko območje nemškega okupatorja na Gorenjsko in po drugi na južnem delu Ljubljanske pokrajine, kjer je po odselitvi kočevskih Nemcev nastalo obširno skoraj prazno območje. Kot okvirni rok za začetek izvajanja so določili sredino maja 1942. Načrt je bil dvostopenjski: prva stopnja je predvidela ustvaritev treh ožjih osvobojenih ozemelj: med nemško-italijansko mejo in Savo, med Revirji in Kamniškim območjem ter Kočevsko. Druga je predvidela osvoboditev celotne Gorenjske, vključno z mestnimi središči in zahodnega dela Štajerske ter Posavja med Litijo in Ratečami, kar bi to ozemlje povežalo s Kočevsko.³⁴ Vendar se zaradi šibkosti partizanskih enot ta akcija ni začela sredi maja, ker se je do takrat I. grupa odredov, ki je bila nosilka akcij na Gorenjskem, šele začela formirati v osnovne enote, ki za akcije še niso bile pripravljene. Zato so ji poslali na pomoč partizanske enote iz Polhograjskega hribovja, ki so zaradi okupatorjevega

33 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011), 180–182.

34 Guštin, *Prva partizanska pomlad*, 478–479.

napada z odhodom na Gorenjsko kasnile za tri tedne, vse do začetka junija 1942.³⁵ II. grupa odredov je sicer krenila po 15. maju proti štajersko-gorenjski meji, vendar so jo okupatorjeve sile zavrnilo, še preden ji je uspelo prečkati reko Savo. V drugi polovici maja 1942 je štab III. grupe odredov poslal na Gorenjsko bataljon prostovoljcev, poleg tega je oblikoval bataljon v Polhograjskih Dolomitih za podporo I. grupe odredov.³⁶

*Akcije partizanov v dolini reke Črne
in na Veliki planini*

Čeprav načrt slovenskega partizanskega vodstva ni uspel, je bilo konec maja in junija v severnem in vzhodnem delu tedanjega kamniškega okrožja, kjer je bila aktivna Kamniška četa, izvedenih več uspešnih sabotažnih, propagandnih in prehranjevalnih akcij v Tuhinjski dolini, v Črnem grabnu, dolini reke Črne in na Moravškem. 10. maja 1942 je omenjena četa prerasla v bataljon, ki je bil s Kokrškim bataljonom povezan v Kokrški odred in je nato na začetku junija 1942 uspešno izvedel napad na Stranje³⁷ ter v naslednjih tednih zasedami napadal in oviral promet nemških vozil med Štajersko in Gorenjsko.³⁸ Ob napadu na Stranje, ki je potekal 9. junija, so partizani uničili

35 Ibid., 481.

36 Ibid., 483.

37 Ivan Vidali, »V boj za svobodo«, *Kamniški zbornik* 7 (1961): 74–75; gl. tudi Ivan Jan, *Kokrški odred I - Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980), 206–213 .

38 Miroslav Stiplovšek, *Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945: problematika virov in literature, obsega in razdelitve okrožja ter periodizacije* (Domžale: Pripravljalni odbor za organizacijo VII. zbora gorenjskih aktivistov, Odbor aktivistov kamniškega okrožja, Samoupravna interesna kulturna skupnost, 1975), 42.

stranjsko žandarmerijo, pošto in občino ter zaplenili veliko orožja, streliva in vojaškega materiala; v žandarmeriji in občinskem uradu so zažgali arhiv, uničili opremo in pobrali živilske karte.³⁹ Nato so se umaknili v smeri Praprotno–Pasja peč in se nato utaborili v višini okrog 1200 m, od koder so opazovali teren. Čeprav so Nemci med umikom streljali za partizani in jih opazovali, jim niso sledili.⁴⁰ Čez teden dni, 16. junija 1942, so partizani napadli in zelo hitro zavzeli okupatorjevo postojanko na prelazu Črnivec, ki povezuje Gorenjsko s Štajersko. Od 40 tam nameščenih vermanov jih je, po povojnih partizanskih podatkih, osem padlo, partizani so zaplenili en puškomitraljez, dve parabeli, okrog 30 pušk, več zabojev bomb, streliva in druge opreme.⁴¹ Nato so čete kamniškega bataljona usmerjale napade predvsem na glavno cesto skozi Tuhinjsko dolino in Črni graben. Prva četa je večkrat z drevesi in s podrtimi telefonskimi drogovi zasula cesto v Črnem grabnu, medtem ko je druga četa porušila most na Kozjaku, zažgala potniški avtobus in uničila tri avtomobile z gestapovci in s policisti.⁴² Prvega julija 1942 so partizani pri Motniku napadli poštni avto, ki je vozil proti Kamniku. Partizani so ga ustavili in potnikom ukazali, naj z dvignjenimi rokami izstopijo, jih legitimirali in jih, dokler ni partizanski šofer vozila zapeljal v jarek/graben, ob grožnjah, da jih bodo ubili, pustili stati skupaj in jim prepovedali vsako oddaljevanje od tam. Ko so potniki prišli v Laze, so »bili še vsi

39 Vidali, »V boj za svobodo«, 74–75; Jan, *Kokrški odred I*, 206–213. Glej tudi Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1603, Deželni svetnik Kamnik, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Kamniška Bistrica, 12. 6. 1942.

40 Vidali, »V boj za svobodo«: 75.

41 Ibid.

42 Ibid.

šokirani in nervozni«. Po krajšem postanku so potnike z vozom na konjsko vprego prepeljali v Kamnik.⁴³

O čedalje večji partizanski dejavnosti v Tuhinjski dolini že sredi maja 1942 poroča tudi občinski komisar v Zg. Tuhinju: »Nemiri v naši dolini se povečujejo iz dneva v dan. Ne mine skoraj nobena noč, da se ne bi nekaj zgodilo. Eno noč je eden obstreljen, drugo noč je nekdo okraden, tretjo noč so z grožnjami trkali na različna hišna vrata. Kam pa pripeljejo takšne razmere je lahko prebrati iz obrazov ljudi. Ljudje so tako prestrašeni, da se o partizanih ne upajo niti več govoriti... //... Ve se povsem natančno, da je v naši dolini skupina partizanov sestavljena iz 40 do 50 oseb, in ko bo ta uničena, bo v dolini spet zavladal mir kot je bil doslej, kajti skupino vodijo ljudje, ki izhajajo od tod. Življenje v takšnih razmerah je skoraj neznosno. Ponoči ko vsi spijo in so prebivalci brez moči, pridejo ti neodgovorneži in kaj uničijo ali pokradejo. Delo nikakor ne more steči tako kot je doslej. Vse bi moralo biti usmerjeno v to, da se zaščiti nedolžne in delavoljne ljudi. Tudi gavljater je obljubil zaščito nedolžnih ljudi. Ponoči, ko je policija daleč od posameznih krajev, pa je prebivalstvo nemočno in izpostavljeno tolpom. Morali bi patroljirati tudi ponoči in korakati sem ter tja, ne samo v eno smer, da bi bil cilj premika partizanom neznan in vsako noč v drugem kraju. S tem bi se ponovno povrnilo zaupanje ljudi v organe pregona.«⁴⁴

Na začetku julija so partizani napadli policijski vozili pod prelazom Črnivec.⁴⁵ In sicer je 2. četa Kamniškega bataljona odšla v bližino Črne nad Kamnikom in dobrih 500 metrov od vasi, na »Pirčevih ridah«, iz zasede napadla dva policijska avtomobila. Med njimi je bilo ubitih tudi nekaj žandarjev in

43 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 3. 7. 1942.

44 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 22. 5. 1942.

45 Jan, *Kokrški odred I*, 253.

policistov,⁴⁶ pri čemer število ubitih in ranjenih zelo niha od poročila do poročila.⁴⁷ Na poziv orožništva je nemško poveljstvo poslalo iz Kamnika na pomoč del 3. čete 510. bataljona deželnih strelcev, vendar so prišli prepozno. Ob tem so partizani zaplenili dve brzostrelki, eno puško, tri pištole in večjo količino druge opreme. Pri ubitih Nemcih naj bi našli tudi album s podatki in fotografijami vseh, ki so iz te okolice odšli k partizanom.⁴⁸

Okupatorjeve povračilne akcije

Edini večji uspeh Nemcev v bojih proti partizanom se je zgodil 19. junija 1942, ko so Nemci nenadoma napadli taborišče partizanov na Veliki planini. Zaradi neorganiziranega preboja skozi nemške obročje je padlo 18 partizanov, številnim ni uspelo rešiti niti svojega orožja. Taborišče naj bi izdal žandar, ki so ga partizani ujeli ob napadu na Stranje.⁴⁹ Ta napad je bil edini večji nemški uspeh v bojih s partizani v prvi polovici leta 1942. A ker drugih uspehov ni bilo, se je okupator maščeval nad prebivalstvom. Prav poleti leta 1942 je okupatorjevo nasilje na Gorenjskem doseglo višek z množičnimi selitvami, s streljanjem talcev, s požigi vasi itd. Višji vodja SS in policije

46 Ibid.

47 Nekateri partizanski viri navajajo, da so bili v napadu ubiti štirje policisti, med njimi dva oficirja, drugi viri navajajo, da so bili ranjeni štirje orožniki, med njimi en orožniški oficir huje. Ferenc navaja podatek, da so bili ubiti kamniški okrožni orožniški poveljnik in štirje orožniki; Tone Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem Wehrmannschafta na Gorenjskem«, *Borec* 7, št. 5 (1960), 225–226.

48 Jan, *Kokrški odred I*, 253.

49 Ibid.

SS general Erwin Rösener⁵⁰ je že 2. julija poostril ukrepe zoper gorenjsko prebivalstvo: uvedel je policijsko uro od 20.00 zvečer do 5.00 zjutraj, prepovedal vsak promet s kolesi, Slovencem prepovedal uporabo osebnih avtomobilov in motornih koles ter obiskovanje gostiln, ukazal oddati lovsko orožje itd.⁵¹ V Kamniku so okupatorji 30. junija 1942 obesili osem talcev,⁵² v vasi Gradišče v Tuhinjski dolini so 8. julija 1942 pobili in vrgli v goreče domačije več domačinov, druge so izselili. V istem času so požgali tudi vasi Hom in Koreno pri Krašnji v Črnem grabnu.⁵³ Čeprav »je Kamniški ali 1. bataljon prav v teh vaseh s pomočjo terenskih odbornikov OF organiziral vaško oz. Narodno zaščito, ki ni bila oborožena in je imela nalogo, da v času nevarnosti brž obvesti ogroženo prebivalstvo, da se pravočasno umakne«,⁵⁴ ohranjeni partizanski viri poročajo, da bili so ljudje zelo nezadovoljni, ker jih partizani ob nemškem divjanju niso branili; za svojo nedejavnost so navedli vzrok, »da obveščevalna

50 Erwin Rösener (1902–1946), nemški SS general, SS-Obergruppenführer. Bil je eden od zgodnjih članov NSDAP in 6. novembra 1926 je vstopil še v SA. Leta 1929 je zaprosil za vstop v SS, kamor so ga sprejeli naslednje leto. Tu se je do leta 1944 povzpел do čina SS-Obergruppenführer in general Waffen-SS ter policije. Rösener je bil odgovoren za poboje civilistov v Sloveniji med drugo svetovno vojno in bil posledično po vojni obsojen na smrt. Prav tako je bil posmrtno obtožen na Nürnberških procesih za vojne zločine; več o tem gl. Tamara Griesser Pečar, »Erwin Rösener«, v: *V imenu ideologije: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020), 55–94.

51 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 143–152.

52 Danilo Cerkvénik, »Talci na Kamniškem«, *Kamniški zbornik* 7 (1961), 344; gl. tudi Milan Šuštar (ur.), *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik* (Kamnik: Občina Kamnik, 2004).

53 Cerkvénik, »Talci na Kamniškem«, 344; Šuštar (ur.), *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, 46–47.

54 Jan, *Kokrški odred I*, 257.

*služba ni mogla funkcionirati, ker so nemški avtomobili in vojska prišli zelo tiho in v zgodnjih jutranjih urah».*⁵⁵

Pri tedanjem rudniku kaolina v Črni so Nemci 9. julija 1942, kot maščevanje za žrtve nemške policije na Črnicu 5. julija 1942, ustrelili 51 talcev, kar je največje število naenkrat ustreljenih talcev na Kamniškem v vsem času okupacije.⁵⁶ Od tega je bilo 35 domačinov iz župnije Gozd (Črna, Kališče, Gozd, Krivčevo, Podstudenec), ki so jih Nemci odbrali izmed približno sto domačinov, ki so se v nedeljo, 5. julija, zbrali na poziv na vaje Wehrmannschafta.⁵⁷ Poleg tega so iz gestapovskega zapora v Begunjah pripeljali na morišče v Črno nadaljnjih deset talcev iz kamniškega okrožja, zlasti iz Stranj, Stahovice in Zagorice.⁵⁸ Da bi dosegli potrebno število, so na ustrelitev pripeljali še dodatnih pet žrtev, ki niso bile iz kamniškega okraja,⁵⁹ in temu dodali še enega starejšega berača brez stalnega bivališča. Dogodek je po poročilu kamniškega občinskega komisarja Hermanna Rehbacha⁶⁰ zamajal zaupanje prebivalstva,

55 ARS, SI AS 1852, Prva grupa odredov, t. e. 1/I, Poročilo Kokrškega odreda štabu Prve grupe odredov glede nemškega požiga vasi Korenovo, Hom in Gradišče.

56 Vidali, »V boj za svobodo«, 76–77.

57 ARS, SI AS 1705, Okrožni komite OF Kamnik, t. e. 2., Referat za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, Prijava zločina in zločinca, prijavitelj Franc Osolnik, predsednik NOO v Gozdu, 2; gl. tudi Šuštar (ur.), *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, 11–14.

58 ARS, SI AS 1705, t. e. 2., 2; gl. tudi Šuštar (ur.), *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*, 11–14.

59 ARS, SI AS 1705, t. e. 2. Prijava zločina in zločinca, 2.

60 Hermann Rehbach (1908–1976) se je rodil na gradu Krumperk pri Domžalah. V času nemške okupacije je bil župan oz. občinski komisar Kamnika. Čeprav je bil Rehbach nemške narodnosti, je govoril slovensko in pomagal Slovencem. Po vojni je bil zaradi sodelovanja z okupatorjem obsojen na smrt, vendar so sodbo zaradi intervencij lokalnega prebivalstva spremenili v 20-letni zapor. Po prestani kazni se je odselil na Dunaj, kjer je tudi umrl (»Hermann (Herman) Rehbach

ne zgolj v organizacijo Wehrmannschaft, ampak v nemške oblasti nasploh.⁶¹ Da je šlo za zvijačo nemškega okupatorja, kako zbrati čim več žrtev, govori tudi dejstvo, da so bile vaje sklicane ravno v času, ko je bilo nekaj dni prej njegovo delo na Gorenjskem začasno ustavljeno oziroma so bili vermani »poslani na dopust«. ⁶² Tragedija je dobila epilog, ko so Nemci dober mesec dni kasneje izselili še družine ustreljenih talcev, skupaj 65 oseb.⁶³

Nemški okupator je sredi julija za zatrtje partizanskega gibanja začel tudi z operacijo Enzian, v kateri je bila najbolj prizadeta II. grupa odredov, ki je ravnokar prišla iz Ljubljanske pokrajine na Gorenjsko. Imeli so tako velike izgube, da je bil Kokrški odred, ki je 24. decembra 1942 utrpel še hud poraz na Kostavski planini, čez dva dni ukinjen in so ga vključili v Gorenjski odred.⁶⁴ Partizansko gibanje je bilo po ofenzivi tako

(Rehbach)«, *Kamniško-komendski biografski leksikon*, <https://www.leksikon.si/Oseba/OsebaId/925>, pridobljeno 17. 3. 2023.

61 V poročilu med drugim piše »[...] *Prebivalstvo, zlasti podeželsko, je v paničnem strahu in si ne more pomagati. Dnevno prihajajo ljudje spraševati, kako naj se vedejo, da tudi njih ne bi ustrelili, kot je bil primer v Kamniški Bistrici, ko so postrelili 51 mladih moških kot odkup za nemške žrtve.../.... Prebivalstvo ne more razumeti, da so bili možje, ki jih je 'vermanšaft' vpoklical na vojaške vaje, in so bili v bistvu v naši (nemški) službi, odvedeni in ustreljeni. Vsekakor je to zelo praktični način zbiranja žrtev za maščevanje svojih žrtev, vendar so bili med usmrčenimi celo takšni, katerih družinski člani so bili žrtve banditskega ropanja...*« (ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Kamnik Deželnemu svetniku okrožja Kamnik, 11. 7. 1942).

62 ARS, SI AS 1705, Okrožni komite OF Kamnik, 2–3.

63 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Poročilo občinskega komisarja Kamniška Bistrica.

64 Ivan Križnar, *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945* (Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007), 187–224.

oslabljeno, da je koroški gavljater Rainer 27. septembra 1942 razglasil, da je »*Gorenjska pomirjena*«, čemur je čez nekaj dni sledila neformalna priključitev Gorenjske Tretjemu rajhu s podelitvijo nemškega državljanstva na preklic (za dobo 10 let) široki skupini slovenskega prebivalstva oziroma vsem, ki so bili člani KVB.⁶⁵

Selbstschutz na Gorenjskem sredi leta 1942

Ker je spomladi 1942 partizansko gibanje zelo naraslo, je 30. maja 1942 poveljnik redarstvene policije *Alpenland* ukazal, naj se od 1. junija 1942 iz vrst Wehrmannschafta vzpostavi Selbstschutz (samozaščita) za zaščito prebivalstva in to tridesetčlanski oddelki najprej pri najbolj ogroženih orožniških postajah (Golnik, Gabrk, Gorenja vas, Žirovnica, Blagovica, Kresnice in Kamniška Bistrica).⁶⁶ Tako so 1. junija 1942 pri sedmih najbolj ogroženih žandarmerijskih postajah ustanovili posebne 30-članske samoobrambne oddelke, ki so jih imenovali Selbstschutz. Vpoklicali so predvsem vermane, ki so morali ostati pri orožniški postaji ter opravljati stražo in patroljno službo.⁶⁷

Najdejavnjša enota »junijskega« Selbstschutza je bila v radovljiškem okraju. Prvi oddelek so 1. junija 1942 ustanovili v Žirovnici, o čemer je vodja radovljiške Standarte⁶⁸ poročal: »1.

65 Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski odred*, 9.

66 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 146; Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 76–80.

67 Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem«, 225.

68 *Standarte* je bila upravno-organizacijska enota znotraj SA, ki je bila po velikosti in hierarhiji vojaških enot primerljiva z vojaškim polkom. Vsako politično okrožje je imelo največ dve *Standarte*, ki so jim poveljevali uveljavljeni in profesionalno nastavljeni častniki SA z nazivom *Führer der Standarte*.

junija smo v Žirovnici ustanovili krajevni 'Selbstschutz' s 30-timi vermani.«⁶⁹ Omenjeni vodja se je nato 4. junija 1942 najprej v Radovljici, potem še v drugih okrožjih dogovoril, da enote Wehrmannschafta in Selbstschutz sodelujejo pri posameznih orožniških postajah kot zaščitna enota. V tej »samozaščiti« so bili nemški državljani (»Reichsdeutsche«), ki so jim bili priključeni (slovenski) vermani. »Samozaščito« so sestavljali možje v starosti od 18 do 45 let, a tudi starejši z vojaško izobrazbo, ustanovljen naj bi bil po vojaških načelih.⁷⁰ Predstavljal je zaključeno enoto in je bil razdeljen v manjše bojne enote. Vodjo in podvodjo, ki sta morala imeti vojaško znanje, so izbrali med člani moštva in sta prevzela tudi usposabljanje moštva, ki je v primeru posredovanja vključevalo tudi uporabo orožja. Selbstschutz se je oskrboval iz vojaških zalog deželnega svetnika, ki so bile deponirane na orožniških postajah. Vsak član je dobil orožje v osebno uporabo. Za akcijo naj bi bila vedno pripravljena vsaj tretjina mož. Naloga samozaščite je bila skrbeti za lastno varnost, v sodelovanju z nemškimi zaščitnimi enotami skrbeti za zaščito nevojaških enot in sodelovati pri splošnih zaščitnih ukrepih pri obrambi ob partizanskih napadih. Za Selbstschutz so morali urediti tudi službeno sobo, kamor so se v primeru alarma javili z orožjem. V isti stavbi, ki naj bi bila zgrajena kot postojanka, naj bi uredili tudi prostore za nevojaške enote in »folksdojčerje«. V primeru nevarnosti bi se tja nastanili možje iz samozaščite in nevojaških enot ter se od tam branili.⁷¹ Edina bolj znana akcija Selbstschutza na zahodnem Gorenjskem je bila pri Hrašah (Lesce), kjer sta v zasedi, ki so jo sestavljali tudi njegovi pripadniki, padla komandant

69 Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem«, 225–226.

70 Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 98.

71 Ibid., 99.

Cankarjevega bataljona Gorenjskega odreda Albin Žemva in borec Anton Kokalj.⁷²

A kmalu se je začel razkroj Wehrmannschafta (in z njim povezanega Selbstschutza), na kar je vplival splošni razvoj na Gorenjskem v tistem času. Tako so bili npr. prve dni delovanja možje radovljiškega Wehrmannschafta navdušeni, a ko je tretjega dne »brez sledu« izginilo 11 vermanov, je navdušenje vidno upadlo, dokler ni prišlo tako daleč, da so 17. junija 1942 morali Selbstschutz ukiniti, »ker možje enostavno niso več hoteli služiti«. ⁷³ Komandir jeseniškega orožniškega oddelka je o tem 25. junija 1942 poročal: »Pri nadzoru 'vermanov' sem danes ugotovil, da pri njih vladata nevolja in nezadovoljstvo. Svoje službe, ki so jo opravljali v nočnih zasedah, nočejo več opravljati. V zasedah so budni samo nekaj časa, čez pol ure pa zaspijo. Pred zajetjem 11 'vermanov' so bili zelo budni, so pa zadnje dni zelo popustili in pomenijo le še obremenitev za žirovniško orožniško postajo. Z ozirom na nejevoljo, ki jo kažejo, obstaja nevarnost, da bi izvedli nepremišljeno dejanje. Da s temi 'vermani', ne bi doživeli še večje sramote, sem ukazal, naj se 17.6.1942 vrnejo nazaj k svojemu delu.« ⁷⁴ Torej so Nemci žirovniški Selbstschutz ukinili že 17. junija 1942, medtem ko so ga drugod po radovljiškem okrožju do 25. junija 1942 in začeli snovati samoobrambne oddelke, ki so jih sestavljali zgolj Nemci (Freikorps) ali Ortsschutz. ⁷⁵ Že 11. junija je bila namreč pri šefu civilne uprave konferenca funkcionarjev, ki je razpravljala o razmerah na Gorenjskem in sklenila, naj se

72 Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 84.

73 Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem«, 225–226.

74 Ibid. Omenjenih 11 'vermanov' je namreč dobilo zvezo s 1. bataljonom Gorenjskega odreda in z orožjem odšlo v partizane.

75 Spomladi 1942 so Nemci v tem okrožju ustanovili SS-enoto, t. i. *Freikorps Stein-Oberkrain* ali nemško samozaščito, ki je štela okrog 600 mož, v glavnem učiteljev, uradnikov itd.

iz nevarno ogroženih krajev umaknejo prebivalci nemške narodnosti (učitelji, uradniki itd.), kar je pomenilo tudi umik (nemških) vodij Wehrmannschafta. Tudi poročila o stanju na terenu niso bila spodbudna: dne 11. junija 1942 je vodja škofjeloške Standarte poročal, da so partizani na tem območju likvidirali že tri vermane, medtem ko je 18. junija zaradi partizanskega delovanja ukinil službe vodji vermanov na Črnem Vrhu, v Poljanah in Javorju,⁷⁶ Gorenjski odred je vaški straži v Otoku pri Železnikih zaplenil 16 pušk.⁷⁷ Dne 17. junija 1942 je vodja kamniške Standarte poročal, da je zaradi partizanske dejavnosti na njegovem območju prenehalo delovati že 11 »šturmov«, in 25. junija, da so partizani v kamniškem okrožju ubili že osem vermanov, 87 so jih odpeljali s seboj, 14 vermanov je prostovoljno odšlo v partizane. Istega dne je, kot smo že navedli zgoraj, radovljiška Standarte ukinila službo »šturmu« za kraja Žirovnica in Breznica. Zaradi odnašanja vermanovskih uniform v partizane oziroma dezerterstva vermanov k partizanom v svojih uniformah so Nemci že na začetku junija 1942 pobrali vse tovrstne uniforme.⁷⁸

Wehrmannschaft in Selbstschutz v kamniškem okrožju

Čeprav naj bi bil, kot je navedeno zgoraj, Selbstschutz v okviru Wehrmannschafta ustanovljen tudi v treh krajih kamniškega okrožja (Blagovica, Kresnice in Kamniška Bistrica),⁷⁹ zasledimo prvo in edino poročilo o tovrstnem organiziranju v tedenskem poročilu občinskega komisarja občine Dol–Podgorica, ki je ležala v južnem delu kamniškega okrožja neposredno ob

76 Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem«, 225–226.

77 Budna, Dežman in Lušina, *Gorenjski odred*, 84.

78 Ferenc, »Kako je bilo z razkrojem«, 226.

79 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti NOV na Štajerskem«, 146.

okupacijski meji z Italijo. Deželnemu svetniku okrožja Kamnik dne 12. junija 1942 med drugim poroča, da bo »naslednji teden zaradi čedalje večjega števila partizanskih prestopov reke Save in čedalje ostrejših bojev med partizani in italijansko vojsko v okolici tedanje italijansko-nemške meje, sklical apel 'vermanšafta' občin Podgorica in Dol ter iz njiju sestavil prostovoljno formacijo za samozaščito (Selbstschutz) in okrepitev mejne zaščite (Grenzschutz) in ob tem ustreznim organom predložil natančen seznam prostovoljcev«. ⁸⁰

Na tem mestu se jasno vidi, da so krajevno samozaščito, tako kot v istem času v radovljiškem okrožju, sestavljali člani Wehrmannschafta. A očitno omenjena krajevna samoobramba še po treh mesecih sploh ni začela delovati, saj občinski komisar omenjene občine na začetku septembra 1942 piše deželnemu svetniku, »da je prebivalstvo zelo zaskrbljeno in živi v veliki negotovosti, da se bo zgodil partizanski napad«. Zato bi bilo po njegovem mnenju nujno vzpostaviti krajevno zaščito oziroma samozaščito, pri čemer pripominja, da je bil imenik vaških zaščitnikov že odposlan. V nasprotnem primeru predlaga, naj se vzpostavi vsaj neka stalna enota Wehrmachta, ki bo imela nalogo, da pošilja nočne patrolje v posamezne zaselke, »kajti mejna straža je na tem območju le za izvajanje kontrole in zaščite vzdolž same meje, zaledje pa ostaja nezaščiten«. ⁸¹

80 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Dol-Podgorica, 12. 6. 1942.

81 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Dol-Podgorica, 4. 9. 1942.

*Organiziranje krajevne samoobrambe v okrožju
Kamnik poleti in jeseni leta 1942*

*Idejne zasnove za samoobrambo
pred partizanskim nasiljem*

V kamniškem okrožju je že januarja 1942 delovala neka odporniška organizacija izven OF, ki se je skrivala tako pred komunisti kot okupatorji in je močno kritizirala delovanje partizanov, ki je povzročalo hude maščevalne ukrepe okupatorja. Tako so bili v noči na 17. januar 1942 po Domžalah razdeljeni letaki, ki jih je podpisala »Domovinska fronta« in na katerih je v slovenskem jeziku med drugim pisalo, »*da se obsoja ravnanje komunistov in njihove OF in da je bilo zaradi njenega neodgovornega ravnanja ustreljenih že 36 Slovencev kot talcev*«. ⁸² Podobno akcijo so ponovili v noči s 25. na 26. februar 1942 tudi na Glavnem trgu v Kamniku. ⁸³ Večjega vpliva na razvoj dogodkov ta ilegalna skupina ni imela, a vsekakor je bila odraz vsaj dela prebivalstva, ki ni sprejemalo metod partizanskega boja. O kakršnem koli dejavnem odporu proti partizanom še ni bilo nikjer sledu. A ko so sredi leta 1942 razmere zaradi povečane partizanske dejavnosti in posledično večjega okupatorjevega nasilja nad prebivalstvom eskalirale, so se pojavile tudi konkretne ideje o samoobrambi. Tako konec julija 1942 v pismu občinskega komisarja okrožnega glavnega

82 ARS, SI AS 1603, t. e. 36, Poročilo žandarmerijske postaje Domžale političnemu komisarju v Kamniku o akciji raztrosa letakov s protikomunistično vsebino po mestu, 17. 1. 1942. Gre za streljanje 36 talcev v Dragi 3. 1. 1942; gl. Mateja Jeraj et al. (ur.), *Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje (1941–1946)* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022), 216.

83 ARS, SI AS 1603, t. e. 36, Poročilo žandarmerijske postaje Kamnik deželnemu svetniku v Kamniku glede akcije raztrosa letakov s protikomunistično vsebino po mestu Kamnik v noči s 25. na 26. februar 1942.

mesta Kamnik Hermanna Rehbacha deželnemu svetniku v Kamniku zasledimo idejo o oblikovanju avtonomnih slovenskih samoobrambnih oboroženih oddelkov, ki bi prebivalstvo ščitili pred partizanskim nasiljem. Vendar uresničitev te ni bila preprosta, saj so morali pri tem upoštevati okupatorjeve formalno-pravne okvire oziroma ovire. Rehbach je tako v pismu med drugim predlagal: *»Sedaj je treba razmisliti, če ni prišel pravi čas, da iz slovenskega prebivalstva ustvarimo neko vrste samozaščito, nekaj podobnega kot državljansko obrambo. Ta bi bila sestavljena večinoma iz starejših ljudi, po možnosti tistih, ki so služili pod Avstrijo. Za vodenje bi vpoklicali bivše oficirje. Ta samozaščita bi morala po vsej Gorenjski biti v pristojnosti posameznih žandarmerijskih postaj. Potem je pričakovati, da bi potem kmalu nastopil mir na tem območju. Ne vem pa, kako o tem razmišljajo višje oblasti. Ker poznam tukajšnje razmere in karakter slovenskega prebivalstva, vem da bi bilo to najboljše za resnično pomiritev Gorenjske. Pričakovati je namreč, da se bodo banditi vrnili nazaj, kakor hitro se bodo umaknile nemške policijske enote, in ponovno začeli delovati. Moramo dati Slovencem možnost, da se sami branijo. Želim poudariti, da je takšna taktika zelo dobro delovala v Srbiji.«*⁸⁴

Ustanovitev krajevne samozaščite v Tuhinjski dolini

Če so bile omenjene želje kamniškega občinskega komisarja še bolj teoretične narave, v istem času na primere pozivov h konkretnemu formiranju krajevne samozaščite naletimo v dveh osrednjih občinah Tuhinjske doline. Naj na tem mestu opozorimo, da se v nemško pisanih poročilih mešajo in zamen-

84 ARS, SI, AS 1603, t. e. 37. Tedensko poročilo občinskega komisarja Kamnik Hermanna Rehbacha, 25. 7. 1942.

jujejo izrazi »Abwehr«, »Selbstschutz«, »Ortsschutz«, »Ortswehr«, včasih celo »Landwehr« ali »Landwacht«, pri čemer se iz konteksta jasno vidi, da gre za formiranje prostovoljnih enot, sestavljenih iz domačinov, ki dobro poznajo lokalni teren in lahko pomagajo lokalnim policijsko-orožniškim enotam pri preganjanju partizanov ter odvracanju nočnih partizanskih vpadov v tamkajšnje vasi.

Po stopnjevanju partizanske dejavnosti že od zgodnje pomladi naprej je občinski komisar Zg. Tuhinja sredi julija 1942 prvič predlagal osnovanje samozaščitnih enot: »[...] *Napadi banditov, laži njihove agitacije, umori nedolžnih in končno vsa velika škoda, ki jo banditi pripravljajo ljudstvu, so med prebivalstvom pustila pomembno sled in verjetno lahko rečemo, da se bo moška populacija zelo kmalu prostovoljno javila, da bo pomagala te komunistične tolpe popolnoma uničiti. Prebivalstvu je sedaj postalo popolnoma jasno, da se ta tolpa noče boriti za svobodo Slovencev, ampak da je izključno pomočnica Sovjetske zveze in nič drugega. Prebivalstvo ve, da ta tolpa napada zahrbtno in samo tam, kjer ve, da ne bo naletela na močan odpor, torej na nemočno prebivalstvo in na policijo, ki ne da bi kaj slutila mirno vozi naprej. In tudi v takšnih primerih streljajo banditi v hrbet. Banditi morajo na vseh področjih biti tako preganjani, da ne bodo nikjer varni, niti se ne bodo počutili varne.*«⁸⁵ Ob tem tudi predlaga, da bi na vseh že znanih krajih, kjer se križajo poti in partizani prehajajo z enega območja na drugega, kot sta npr. Tuhinjska dolina in Črni graben, namestili policijske posadke, »vendar brez vednosti lokalnih prebivalcev«.⁸⁶ Naslednji teden je bil komisar še konkretnější: »*Prejšnji teden sem v tedenskem poročilu omenil, da je pričakovati, da se bo domače moško pre-*

85 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 17. 7. 1942.

86 Ibid.

bivalstvo samo od sebe prostovoljno javilo v boj za preganjanje partizanov. Tako moram reči, da bi se v tem času, če bi od kate-regakoli urada izšel poziv, javili vsi brez izjeme. Tudi sami možje govorijo: 'Uradne oblasti bi nam morale dati orožje, da bomo kmalu komunistom napravili konec. Mi namreč poznamo teren in okolico ravno tako dobro kot bratomorilci in nam bodo tako prišli pod strel'. Po mojem mnenju je sedaj prišel čas, ko se želi prebivalstvo samo osvoboditi terorja komunističnih band».⁸⁷ Ker se nemške oblasti na njegove prejšnje prošnje niso odzvale, je sredi avgusta omenjeni komisar ponovno poročal, »da se bande kljub mirovanju, še vedno nahajajo v tej okolici«, in pri tem še enkrat poudaril, »da se je lokalno moško prebivalstvo pripravljeno tem tolpom zoperstaviti, če bi jim bilo izročeno orožje«. Ob tem dodaja, da bi v primeru organiziranja takšnih enot morali zagotoviti prostovoljcem zelo strogo tajnost. Hkrati je tudi predlagal, da »bi odkrito ljudi pozvali k pomoči, in bi v vsaki občini iz domačinov organizirali zasedo, ki bi pod vodstvom policije v vsaki občini ponoči skrbela za varnost prebivalstva in da bi se kot vojaki za zelo zaželeni mir bojevali proti bratomorilcem».⁸⁸

Kljub »prvenstvu« pri predlaganju krajevne samoobrambe prva enota krajevne samozaščite ni bila ustanovljena v Zg. Tuhinju, ampak v kraju Vaseno, v sosednji občini Šmartno v Tuhinju. Enota je nastala 20. avgusta 1942, o čemer je občinski komisar iz Šmartnega v Tuhinju poročal naslednje: »Preko opazovanj prebivalcev kraja Vaseno in zaradi močno shojene poti čez travnik, smo prepričani, da bande zaradi primernege terena tam opravljajo prehode pogosto menjajo področje. Po izpovedi nekega delavca, ki je že večkrat videl premike band pri svojem posestvu, se banditi vsaj enkrat tedensko premikajo po kraju. Primer je

87 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 24. 7. 1942.

88 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 14. 8. 1942.

bil sporočen žandarmeriji, ki pa zaradi pomanjkanja moštva ne more cel teden stati v zasedi, ker mora opravljati še druge naloge. Zato je bila sprejeta odločitev, da se oblikuje obrambna enota (Abwehr) iz domačinov, ki je bila 20. avgusta sestavljena iz naslednjih mož: Jožef Zorko (občinski tajnik), Anton Pančur (delavec, trenutno v službi Sipo), Janez Smolnikar (delavec) in kmet Martin Burja. Čeprav imamo na voljo le dve puški, sem prepričan, da jo bo tolpa banditov slabo odnesla. Bilo bi zelo zaželeno, če bi oblasti z namenom ustanoviti samozaščito (Selbstschutz), zanesljivim ljudem izročile orožje in da bi se preprečila zloraba bi žandarmerijo pooblastili za izvajanje kontrole nad tem».⁸⁹

Čez teden dni se je omenjeni občinski komisar zavzel za ustanovitev krajevne samozaščite tudi v Šmartnem: »Dne 26. avgusta 1942 so partizani napadli policijski avto na cesti Laze – Zg. Tuhinj, pri čemer bi tolpo 16-tih mož lahko zajeli, če ne bi žandarmerijski oddelek zaradi nepoznavanja terena popolnoma odpovedal. Zaradi tega primera je slišati veliko kritik od prebivalstva. Veliko upanje se zato polaga na krajevno samozaščito (Selbstschutz), ki bi bila v takšnih primerih pod poveljstvom žandarmerije angažirana proti partizanom. Prepričan sem, da se je prebivalstvo pripravljeno boriti proti kugi tolpe, ker mora že vsak jasno razmišljajoči Gorenjec videti, koliko nesreče so povzročile te tolpe.«⁹⁰ Enako mnenje v zvezi z nujnostjo organiziranja krajevne samoobrambe je isti dan v svojem poročilu delil komisar iz sosednjega Zg. Tuhinja: »Slišal sem, da so v občini Sela partizani napadli policijsko vozilo. Dne 27.8.1942 je bilo na cesti med Lazami in Šmartnim ponovno napadeno eno policijsko vozilo. To pomeni, da tolpe še niso popolnoma uničene in se zadržujejo v naši okolici. Vodje tolpe so znani, prav tako poznamo poti, po

89 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Šmartno v Tuhinju, 21. 8. 1942.

90 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Šmartno v Tuhinju, 28. 8. 1942

katerih se gibljejo. Ni potrebno drugega kot da jih pričakamo na določenih mestih. Potem bi bilo ravno obratno kot se dogaja sedaj. Če bi policija pričakala partizane, potem je izključeno, da ne bi bili v kratkem času uničeni. Zasede bi prinesle veliko večje uspehe kot vse policijske akcije. V naši občini ne manjka še nihče. Vsi moški so še doma oz so se ustrezno odjavili pri policiji. Iz domačega moškega prebivalstva obstaja možnost, da se organizira »krajevna bramba« (Ortswehr). Je pa priporočljivo, da bi se tem možem pridružila še najmanj polovica policije. Vsi si želijo le eno: mir v dolino.«⁹¹ V naslednjem poročilu zgornje-tuhinjski občinski komisar že poroča, da se je v tednu med 28. avgustom in 4. septembrom 1942 v občini Zg. Tuhinj začela organizirati vaška samozaščita (»Selbstschutz«). Vendar je takoj opazil, da tega domačini niso sprejeli s pretiranim zadovoljstvom: »Ko je bila možem v občini naznanjena novica, da se organizira vaška samoobramba, ni bilo opaziti, da bi bilo koga tega strah, prav tako ne kakšnega veselja. Sicer pa v teh dni ni bilo partizanskih napadov, kar potrjuje našo tezo, da se partizanske enote izogibajo odprtemu bojevanju, ampak izvajajo zgolj zahrbtne akcije. Policiji iz Zg. Tuhinja je bilo za spremstvo dodeljeno vojaško oklepno vozilo, kar zmanjšuje možnost partizanskih napadov.«⁹²

Dokončno organiziranje krajevne samozaščite v Zg. Tuhinju je potekalo zelo počasi, saj se je vmes 13. septembra zgodil napad na občinski urad, ki so ga partizani popolnoma opustošili. Partizani naj bi bili v tem kraju tako ponoči kot podnevi, saj so »kmete so partizanske tolpe popolnoma oropale. Zato prebivalstvo teh vasi prosi za pomoč, ki jim je bila tudi nudena. Policijska intervencija je dala tokrat tudi rezultat, kar se doslej v tej dolini še ni zgodilo.« Po poročanju občinskega komisarja

⁹¹ Ibid.

⁹² ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 4. 9. 1942.

sta v pet minut trajajočem boju bila ustreljena dva partizana (stražarja). Pri tem je življenje izgubil tudi en policist.⁹³ Glede organizacije samozaščite v kraju komisar poroča, da se ta »bliža uresničitvi«. Pri tem se je porajalo veliko vprašanje, kje hraniti orožje podnevi, saj naj v občini namreč ne bi bilo nobenega primernega kraja za to. Na koncu so se odločili, »da bi bilo orožje podnevi shranjeno pri policijskem oddelku v Zg. Tuhinju, pri čemer se svetuje, da se orožja samozaščiti ne razdeli prej, preden ne bo najdeno ustrezno mesto za njegovo hrambo«.⁹⁴

Pomemben korak naprej k dokončni vzpostavitvi krajevne samoobrambe v Zg. Tuhinju je bil narejen sredi oktobra 1942, ko so že tudi prisegli prvi zaščitniki: »V nedeljo 11.10. 1942 se bo odvijala v občini Zg. Tuhinj slovesna zaprisega krajevne samozaščite (Selbstschutz) iz Laz in Sel. Moški so bili že s strani policijske postaje pozvani k udeležbi.« K temu je dodal, da se orožje in municija čez dan oddasta v izključno hrambo policiji v Zg. Tuhinju, ker v Lazah ni nikjer primernega prostora za to hrambo. V zvezi s tem je tudi zaprosil za ustrezno navodilo poveljnika žandarmerijske postaje v Šmartnem v Tuhinju, kajti »preko dneva ne sme namreč noben stražar stati pred prostorom za hrambo orožja, ker ni izključeno, da bi preko tega partizani izvedeli, kjer je orožje in bi lahko nekega dne vdrli v te hrambene prostore za orožje«.⁹⁵ Že naslednji teden je občinski komisar ugotavljal, da se »partizanske enote pogosto spopadejo s policijo, pri čemer imajo skoraj vedno izgube. Lahko se reče, da je preganjanje partizanskih tolp uspešnejše kot je bilo do sedaj. Dejavnost tolp se omejuje v glavnem na požig kmetij, odvzem živine in ostale nečastne stvari. Lahko ugotovimo, da v naši

93 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 2. 10. 1942.

94 Ibid.

95 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 9. 10. 1942.

občini ljudje večinoma ne simpatizirajo več s partizani. Če pa je še kateri, so to sorodniki partizanov in morda ljudje, ki so bili prej vodilni v klerikalnih krogih.«⁹⁶

Glede ustanovljene krajevne samozaščite v Lazah in Selih občinski komisar konec oktobra že opaža, »*da je bila organizacija le-te med prebivalstvom razumljena precej drugače, kot je bilo potem to uresničeno. Lahko se celo reče, da so moški iz samozaščite v veliki meri zelo nezadovoljni in za udeležbo pri samozaščiti zelo nejevoljni.*«⁹⁷

Vzroke zato je občinski komisar videl v naslednjem:

1. Pripadniki samozaščite so mislili, da bo vsak »samozaščitnik« dobil orožje v tajnosti, tako da javnost o tem ne bo nič vedela. Iz tega je mogoče sklepati, da so se možje bali kakršnih koli nasilnih dejanj iz strani partizanov, npr. požiga hiše.
2. Pogosto moški iz samozaščite sprašujejo, zakaj niso vsi zaselki v občini organizirani v samozaščiti, ampak so v njej le moški iz Laz in Sel.
3. Za oborožitev samozaščite je na voljo zgolj deset pušk. Moški poudarjajo, da z desetimi puškami ne morejo varovati oziroma ščititi nobenega kraja.⁹⁸

Čez teden dni občinski komisar piše, da se vsako nedeljo izvajajo vaje krajevne samozaščite Laze in Sela. Moški se jih v polnem številu udeležujejo, »*čeprav ne s pravo voljo, ker bi možje vedno znova radi videli na vajah tudi svoje tovariše iz sosednjih vasi*«. Vedno znova se tudi slišijo očitki, »*da se s samo desetimi puškami ne da zoperstaviti bandam, ki razpolagajo z*

⁹⁶ ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 23. 10. 1942.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

različnim orožjem, tako avtomatskim kot tudi bombami in ročnimi granatami«. Poleg tega so kritizirali dejstvo, da šteje zaščita samo deset mož in predlagali, da bi k služenju v samozaščiti pritegnili več mož in fantov, da bi lahko ta enota predstavljala močnejšo silo ter bi takšna skupina pripomogla tudi k večjim uspehom v boju s partizani.⁹⁹

Edini podatek o dejavnem sodelovanju novoustanovljenega Selbstschutza iz Zg. Tuhinja proti partizanom zasledimo na začetku novembra 1942: *»Pretekli teden je na tukajšnjem območju potekala velika policijska akcija preganja partizanskih tolp. Pri tem je sodelovala tudi občinska samozaščita oz. deželna straža (»Selbstschutz bzw. Landwacht«). O uspehu te akcije vam ne morem poročati, ker o tem nisem prejel nobenega poročila.*«¹⁰⁰ V tem poročilu opazimo, da krajevno samozaščito poimenuje z dvema imenoma, poleg uveljavljenega Selbstschutz (Samozaščita) tudi Landwacht (Deželna straža), čeprav so slednjo formalno ustanovili šele mesec dni kasneje.¹⁰¹ Tudi v naslednjem poročilu omenjeni vir ne uporablja več izraza »Selbstschutz«, ampak operira zgolj še z »Landwacht«, medtem ko pripadnike te formacije imenuje »Landwachtsmänner«, torej deželni stražarji:¹⁰² *»Dne 25. 11. 1942 se je v prenovljene prostore na stari*

99 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 6. 11. 1942.

100 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 13. 11. 1942.

101 Landwacht oz. deželne straže so v skoraj vseh gorenjskih občinah ustanovili decembra 1942 in so delovale pod vodstvom krajevnega orožništva; v njih so bili zastopani člani različnih SA-oddelkov. Orožniki so te »deželne straže«, ki so postale zelo močne, začeli razpuščati in jih opustili aprila 1943, razen tiste v mestih, npr. v Kranju, kjer so ustanovili mestno stražo 9. novembra 1942 (Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske*, 102–103).

102 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 27. 11. 1942.

lokaciji, potem ko so bili požgani med partizanskim napadom poleti, spet vselila občinska uprava. V isti hiši je urejena tudi oporišče za žandarmerijsko postajo. Moč oporišča (7 mož) bo vsako noč okrepljena še z deželnimi stražarji (Landwachtsmänner), in sicer vsako noč s 5 možmi. Razveseljivo je, da je bilo oporišče takoj po odhodu policijske enote v Tuhinju, urejeno v Lazah.«¹⁰³ V nadaljevanju poroča, da je bilo za deželno stražo v občini vzeto 90 mož, pri čemer so zastopani vsi kraji v občini.¹⁰⁴

Decembra 1942 so se v Tuhinjski dolini pojavile tudi prve enote t. i. »raztrgancev« (Gegenbande). Iz poročila občinskega komisarja v Zg. Tuhinju je mogoče razbrati, da v primerjavi z vaško samozaščito pri njenem organiziranju lokalna skupnost ni sodelovala: »O gibanju partizanskih tolp nismo pretekli teden dobili poročil. Veliko pa se govori o t. i. 'narobnih tolpah' («Falschen-banden«), torej tistih, ki so jih nemške oblasti razposlale, da preko tega ugotovijo izpovedi prebivalstva, posebej tistega, ki živi nekje v osamljenih hišah in kjer se njihove poti križajo, s potmi tolp. Govori se celo, da se te »narobne-tolpe« lahko zelo dobro prepozna, torej da se jih da ločiti od pravih pripadnikov tolpe.«¹⁰⁵

Konec samozaščitnih oddelkov v Tuhinjski dolini

Krajevno samoobrambni oddelki v Tuhinjski dolini se niso dolgo obdržali, saj kakšnega velikega navdušenja med prebivalstvom za tovrstno obrambo pred partizani ni bilo, k čemur je veliko pripomogla negativna politična drža večine tamkajšnjega prebivalstva. Občinski komisar je že decembra 1942

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 11. 12. 1942.

ugotavljal, da je »politična linija ljudi v naši občini zadržana, kot se lahko ugotovi na podlagi obnašanja ljudi. Vedenje ljudi je še zmeraj takšno, da stojijo ob strani, torej še ni jasno zaznati občutka pripadnosti Veliko-nemškemu rajhu. O prištevanju k rajhu se ni nikoli govorilo. Osnovni vzrok za to zadržano vedenje prebivalcev predstavlja tudi strah pred partizani, ker je bilo še vedno znova dokazano, da obstajajo še povezave med prebivalstvom in partizani, kar ima za posledico trdno zadržano vedenje dela prebivalstva, ki je delovljno in pripravljeno sodelovati.«¹⁰⁶

Na začetku leta 1943 se je razpoloženje med prebivalstvom v Zg. Tuhinju še poslabšalo, saj v januarju občinski komisar ugotavlja, da, »v političnem smislu stanje v občini ni dobro. Po vpoklicu vojaških obveznikov v državno delovno službo (Arbeitsdienst), se je zanimanje/navdušenje prebivalstva za nemški rajh opazno zmanjšalo.«¹⁰⁷ Podobno je bilo tudi v februarju: »Politična situacija v kraju je tako kot prej slaba. Prebivalstvo je zavzelo negativno stališče do nas.«¹⁰⁸ Tako ne preseneča, da je že od konca leta 1943 vse do maja 1945 večina Tuhinjske doline tvorila »osvobojeno« ali »polosvobojeno« ozemlje pod partizanskim nadzorom in so se tu v tem obdobju razvijale prve oblike medvojne »ljudske oblasti« na kamniškem območju,¹⁰⁹ zato je razumljivo, da se v letu 1944 ni moglo razviti gorenjsko domobranstvo (*Oberkrainer Selbstschutz*).

106 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 11. 12. 1942.

107 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 15. 1. 1943.

108 ARS, AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Zg. Tuhinj, 5. 2. 1943.

109 Tone Ferenc, »Ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944«, v: *Kamnik (1229–1979) – Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar (Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino ZDS, 1985), 168–183.

Krajevna samoobramba v ostalih krajih kamniškega okrožja

Jeseni 1942 zasledimo ustanovitve krajevne samozaščite (Selbstschutz) še v krajih Homec–Radomlje, Črnuče, Dob in Vodice, medtem ko je v občini Kamniška Bistrica zamisel ostala zgolj na papirju. V občini Homec–Radomlje zasledimo ustanovitve krajevne samozaščite konec septembra: »V občini je bila organizirana občinska samoobramba, istočasno pa se je začela gradnja strelišča, ki naj bi bil končan do nedelje 30.9.1942.«¹¹⁰ Na začetku oktobra 1942 se je samozaščita formirala tudi v (takrat obmejni) občini Črnuče. Tamkajšnji občinski komisar namreč poroča, »da bo občina dala na razpolago prostore krajevni samozaščiti. Prav tako je bilo urejenih 10 mest za spanje. Prve vaje te krajevne zaščite se bodo vršile v nedeljo. Žandarmerija je že dobila določeno število orožja (za njihovo oborožitev). Služenje pri tej zaščiti naj bi se začelo naslednji teden. Upamo, da bodo do takrat prispele tudi uniforme. Nekaj mož, ki niso bili predvideni za zaščito, se je pritožilo, ker niso bili sprejeti. Morda jih bomo kasneje vključili v to službo.«¹¹¹ 11. oktobra 1942 je bila črnuška krajevna zaščita prvič vključena v izvajanje nočnega patroljiranja. Da bi lahko časovni razpon služenja vsakega od mož podaljšali, se je črnuška žandarmerija odločila rekrutirati še nadaljnjih 25 do 30 mož. S pritegnitvijo teh za boj zmornih mož v krajevno samozaščito je bilo prizadeto krajevno gasilstvo, tako da so se zaradi tega odločili za gasilsko službo vpoklicati in usposobiti fante, stare od 14 do 18 let.¹¹² V istem obdobju so na organiziranju vaške samozaščite delali tudi v

110 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Homec–Radomlje, 25. 9. 1942.

111 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Črnuče, 9. 10. 1942.

112 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Črnuče, 13. 11. 1942.

občini Vodice.¹¹³ Vendar kaj več o njenem delovanju ni znanega. Podobno je bilo tudi v občini Dob, kjer tamkajšnji občinski komisar sredi oktobra 1942 poroča, da je bila »ustanovljena krajevna samozaščita, ki šteje trenutno 180 mož. Zbirno mesto je na naslovu Dob 94, kjer ima svoje oporišče tudi žandarmerijska postaja.«¹¹⁴ Tudi v občini Kamniška Bistrica so se potem, ko se je jeseni čedalje več spomladi prisilno mobiliziranih moških vračalo od partizanov, predlagali: »Vsi, ki so ušli partizanom so polni sovraštva do njih. Lahko bi se jih vse izpustilo na svobodo in pod vodstvom žandarmerije ali policije s pomočjo krajevne samozaščite (Selbstschutz) poslalo v boj proti partizanom. Pobegli namreč poznajo partizansko taktiko in vedo za njihova skrivališča, ki jih vedno menjavajo. Tistim partizanskim prebežnikom, ki so se v zadnjem času vrnili domov, bi se moralo obljubiti, da bodo njihove družine izpuščene iz preselitvenega taborišča, in to bo popolnoma učinkovalo.«¹¹⁵

Zaključek

Za konec lahko poudarim, da se je že sredi leta 1942 tudi na Gorenjskem zaradi stisk lokalnega slovenskega prebivalstva začela formirati spontana samoobramba pred nasilnimi dejanji revolucionarno-partizanske strani v obliki samoobrambe, ki so jo v virih največkrat poimenovali »Selbstschutz«. Te enote so nastale zlasti v Tuhinjski dolini in so bile v tesni povezavi s krajevno nemško žandarmerijo, vendar so bile zelo slabo obo-

113 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Vodice, (10/12). 10. 1942.

114 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Dob, 16. 10. 1942.

115 ARS, SI AS 1603, t. e. 37, Tedensko poročilo občinskega komisarja Kamniška Bistrica, 16. 10. 1942.

rožene in številčno šibke. Zato so kmalu prenehale obstajati, k čemur je po eni strani pripomogla tudi množična mobilizacija mlajših moških v nemško vojsko in po drugi strani čedalje večji vojaški in propagandni uspehi partizanske strani na tem območju. Vendar te oblike samoobrambe niso imele skoraj ničesar skupnega z ustanavljanjem Gorenjskega domobranstva v letu 1944, saj tega takrat v Tuhinjski dolini sploh ni bilo, a tudi v večjem delu kamniškega okrožja domobranstvo ni razvilo tolikšne moči kot v sosednjem kranjskem okrožju.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
 SI AS 1852, Prva grupa odredov.
 SI AS 1603, Deželni svetnik Kamnik.
 SI AS 1705, Okrožni komite OF Kamnik.

Literatura

Ajlec, Kornelija in Božo Repe. *Razkosana Slovenija. Okupacijske meje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2021.

Budna, Nataša, Jože Dežman in Janez Lušina. *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1944*. Ljubljana: Partizanski knjižni klub, 1992.

Cerkvenik, Danilo. »Talci na Kamniškem.« *Kamniški zbornik* 7, (1961): 339–350.

Ferenc, Tone. »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem.« *Letopis Muzeja narodne osvoboditve Maribor* 11, št. 1 (1958): 81–156.

Ferenc, Tone. »Kako je bilo z razkrojem Wehrmannschafta na Gorenjskem.« *Borec* 7, št. 5 (1960): 225–226.

Ferenc, Tone. »Ljudska oblast v kamniškem okrožju leta 1944.« V: *Kamnik (1229–1979) – Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*, ur. Jože Žontar, 168–183. Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik in Sekcija za krajevno zgodovino ZDS, 1985.

Ferenc, Tone. *Izbrana dela, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 2. Raznarodovanje*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2010.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Griesser Pečar, Tamara. »Erwin Rösener.« V: *V imenu ideologij: obrazi totalitarizmov na Slovenskem*, ur. Renato Podbersič, 55–94. Ljubljana: SCNR, 2020.

Guštin, Damijan. *Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011.

Hančič, Damjan. *Revolucionarno nasilje na osrednjem in zahodnem Gorenjskem, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013.

Jan, Ivan. *Kokrški odred I. Narodno-osvobodilni boj pod Karavankami*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.

Kokalj Kočever, Monika. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, 2017.

Križnar, Ivan. *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945: kranjsko okrožje 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB Kranj, Občinski odbor ZZB NOV Tržič, 2007.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitve, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Stiplovšek, Miroslav. *Kamniško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945: problematika virov in literature, obsega in razdelitve okrožja ter periodizacije*. Domžale: Pripravljalni odbor za organizacijo VII. zbora gorenjskih aktivistov, Odbor aktivistov kamniškega okrožja, Samoupravna interesna kulturna skupnost, 1975.

Vidali, Ivan. »V boj za svobodo.« *Kamniški zbornik* 7 (1961): 7–274.

Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik, ur. Milan Šuštar. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Spletni viri

Kamniško-komendski biografski leksikon, »Hermann (Herman) Rehbach (Rehbach)«. Pridobljeno 17. 3. 2023. URL: <https://www.leksikon.si/Oseba/OsebaId/925>.

“Village Guards” in the Gorenjska Region in 1942

Summary

Like in the Italian Ljubljana Province (LP), as early as mid-1942, “village guards”, or a kind of local self-defense against partisan attacks and retaliatory violence of the occupying forces, also began to form in Gorenjska (Upper Carniola), which had been occupied by the Germans in 1942. In the eastern parts of the region (in the political-administrative district of Kamnik (*Kreis Stein*), from mid-July to November 1942, we can trace the establishment of self-defense, which local communities (municipalities) proposed to the German authorities as support for the gendarmerie-police units in the field. Although this self-defense was most often called “Selbstschutz” in German written sources, it was organized outside the Wehrmannschaft, i.e. armed divisions of the Carinthian People’s Union (KVB), and should not be equated with the “Selbstschutz” created especially in the Radovljica district in close connection with the Wehrmannschaft and limited in time to June 1942. By examining the weekly reports that the municipal commissioners in the Kamnik district sent to the highest representative of the interwar local self-government in this district – the Provincial Councillor (*Landrat*) in Kamnik, we can reconstruct the development of this type of self-defense in this area fairly well; it was formed most intensively precisely during the period when the Wehrmannschaft was “on vacation” by order of the German occupation authorities. Although to some extent the appearance of this type of local

self-protection in 1942 in Gorenjska can be compared with the village guards (MVAC), which were created at the same time in the Italian province of Ljubljana, due to various circumstances, the units in Gorenjska never reached the military strength and importance in the fight against partisans as village guards did in the LP. The difference was also that the village guards in the LP were created on their own initiative, turning to the Italians for recognition and help only after their formation, while in the Gorenjska region this took place under the control of the German gendarmerie and with the knowledge of the official political authorities from the very beginning. These units had almost nothing in common even with the later Home Guard in Gorenjska (*Oberkrainer Selbstschutz*), except for the name and the basic idea of self-protection of the local population against violent acts of the partisan side. What is more: in most of the towns of Eastern Gorenjska where local self-defense was organized in the summer of 1942, no Home Guard posts were established at all in 1944/45, which contrasts with the development in the Ljubljana region, where most of the former village guards formed the initial core of the local Home Guard in the fall of 1943.

DOI: 10.55692/D.18564.23.10

Prejeto: 29. 9. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Bojan Dimitrijević¹

*Srpski dobrovoljački korpus
u Primorskoj Sloveniji
1944-1945. godine*

Izvleček

Prispevek predstavlja pregled delovanja Srbskega prostovoljskega korpusa (SDK), ki je novembra 1944 prišel v Operacijsko cono Jadransko primorje, torej na ozemlje današnje Primorske. Korpus je pripadal srbski vladi generala Milana Nedića. Nemške vojaške oblasti so ga uporabljale za boj proti odporniškemu gibanju v okupirani Srbiji od leta 1941 do leta 1944. Po prodoru sovjetske vojske v Jugoslavijo in Srbijo jeseni 1944 je bil korpus premeščen v Operacijsko cono Jadransko primorje. Prispevek prinaša podrobnosti o delovanju SDK, njegovi velikosti in vlogi na tem območju ter, končno, o tragični usodi njegovih pripadnikov. Večina tistih, ki se jim je uspelo ob koncu vojne umakniti v

¹ Dr. Bojan Dimitrijević, znanstveni sodelavec, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd 11000, Srbija, bojands1@gmail.com.

Avstrijo, je bila izročena jugoslovanskim partizanskim silam, ki so jih pomorile v odročnih predelih Slovenije. Prispevek temelji na avtorjevih arhivskih raziskavah ter na srbski emigrantski in slovenski literaturi.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, Srbski prostovoljni korpus, Operativna cona Jadransko primorje, Primorska Slovenija, Dimitrije Ljotić, Odilo Globočnik*

Abstract

The article provides an overview of the activities of the Serbian Volunteer Corps (SDK), which arrived at the Operational Zone of the Adriatic Littoral, specifically at what is now the Primorska region of Slovenia, in November 1944. The Corps reported to the Serbian Government and was used by the German military authorities to combat the resistance movements in occupied Serbia in 1941–1944. After the Soviet Army entered Yugoslavia and Serbia in the autumn of 1944, the Corps was transferred to the Operational Zone of the Adriatic Littoral. The article provides details on the SDK status, its size and role in this area and finally on its tragic fate, when most of its personnel that managed to withdraw to Austria were handed over to the Yugoslav Partisan forces, which executed them in remote areas of Slovenia. The article is based on the author's archival research and on Serbian and Slovenian emigrant literature.

KEYWORDS: *Second World War, Serbian Volunteer Corps, Operational Zone of the Adriatic Littoral, Primorska, Dimitrije Ljotić, Odilo Globocnik*

Srpski dobrovoljački korpus (SDK) je formiran sredinom septembra 1941. godine od strane Srpske vlade generala Milana Nedića, sa zadatkom da se suprotstavi komunističkim ali i ustanicima pod komandom pukovnika Mihailovića. U sastav dobrovoljačke komande ušli su u početku uglavnom omladinci, pripadnici predratne partije Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“ bez obzira na nacionalnost (Srbi, ali i jedan broj Hrvata i Slovenaca), kao i jedan broj aktivnih starešina Jugoslovenske vojske. Ideja o formiranju ove jedinice došla je od predratnog jugoslovenskog političara, ministra i advokata Dimitrija Ljotića, koji je bio i predsednik pokreta „Zbor.“ On je smatrao da pripadnici ove partije kao osvedočeni antikomunisti moraju da uzmu učešće u borbi sa komunizmom i ustanicima i tako spreče njihov revolucionarni pokret. Formirano je 12 odreda koji su se borili sa ustanicima u Srbiji 1941.–1942. godine, kasnije potčinjeni komandi nemačkih – Wehrmachtovih divizija. Početkom 1943. godine, SDK se preformira u pet bataljona, a početkom 1944. godine u pet pukova, svaki sa po tri bataljona. Ovako organizovan, korpus je dočekao prelomne događaje u oktobru 1944. godine.

Pojava sovjetskih snaga unutar okupirane Srbije septembra 1944. godine bila je signal za nemačke komandante da Drugi svetski rat na Jugo-istoku ulazi u novu, znatno dramatičniju fazu borbe. Nemačka komanda Jugoistoka saopštila je 1. oktobra 1944. generalu Nediću da prestaju funkcije Srpske vlade, kao i da je od 3. oktobra područje Beograda proglašeno za operativnu zonu, u nadležnosti nemačkih vojnih organa.² General Nedić je 2. oktobra, u svoj kabinet pozvao generale Borivoja Jonića (komandant Srpske državne straže – SDS), Miodraga

2 Branko Božović, *Specijalna policija 1941–1944* (Beograd: Srpska školska knjiga, 2003), 322; Milorad Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knjiga II (Beograd: Biblioteka Kompas, 1979), 346.

Damjanovića (šef kabineta predsednika vlade), Kostu Mušickog (komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa – SDK) i pukovnika Ljudevita Pogačara (komandant Srpske granične straže – SGS) i rekao im otprilike sledeće: „Situacija je po našu nacionalnu stvar propala. Sovjetska armija ulazi u Srbiju a sa njome i komunisti koji će uzeti vlast. Mi se moramo ukloniti. Ja sa članovima vlade odlazim u Austriju. Dobrovoljački korpus doneo je odluku da ide u Sloveniju...“³ Na sednici kabineta Vlade 3. oktobra saopštena je odluka nemačke komande za Jugoistok da preuzima sve funkcije upravljanja od Srpske vlade. Potom, započinje evakuacija i napuštanje Beograda i Srbije organa Srpske vlade.⁴

Tokom prve polovine oktobra 1944. godine, Dimitrije Ljotić je došao na ideju da se snage SDK povuku na teritoriju Slovenije. Zamisao je bila da se na toj teritoriji, za koju je Ljotić dobro procenio da se nalazi najdalje od Sovjetske armije i najbliže snagama Saveznika, a opet je predstavljala deo jugoslovenskog prostora i tamo sačeka kraj rata. Zatim krene u stvaranje slobodne teritorije sa proglašenom antikomunističkom vladom i tako Jugoslaviju spase od komunističkog pohoda na vlast. Ljotić je već u to vreme radio i na tome da druge nacionalne snage stignu u Sloveniju. Početkom oktobra u Crnu Goru je poslat Ratko Parežanin sa grupom od 33 dobrovoljaca. Parežanin je dobio od Ljotića zadatak da ubedi potpukovnika Pavla Đurišića, komandanta nacionalnih snaga u Crnoj Gori, da se i on sa svojim snagama prebaci do Slovenije, gde je on već nameravao da prebaci snage SDK.⁵

3 Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i iza vreme Drugog svetskog rata* (Minhen: Iskra, 1978), 317; Petar Martinović Bajica, *Milan Nedić* (Beograd: Nikola Pašić, 2003), 371.

4 Božović, *Specijalna policija*, 304.

5 Ratko Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori* (Beograd: Nova Iskra, 1991); Ratko Parežanin, *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić* (München: Iskra, 1971), 485–500.

U ovom trenutku dobrovoljačke snage su bile rasute po Srbiji, i na mnogo mesta vodile borbe sa nadolazećim partizanskim snagama. Potom je usledilo povlačenje i snaga SDK iz Srbije: preko mostova kod Šapca i Beograda, kao i skelom kod Obrenovca, tokom 8. i 9. potom 12. i 19. oktobra 1944. godine.⁶ U ovom talasu okupiranu Srbiju su napustili Komanda SDK, 1, 2, 3. i 4. puk, kao i Centar za obuku, Školska četa i Četa za vezu. Neke od aktivnih pripadnika prate i njihove porodice u povlačenju.⁷

U Srbiji su od snaga SDK ostale još dve jedinice: 5. puk i Artiljerijski divizion.⁸ Peti puk SDK potpuno se „istopio“ u borbama sa partizanima na jugu i istoku Srbije. Ova jedinica se „uopšte nije mogla povući“ sa celinom SDK.⁹ Samo se njegov 1. bataljon iz Zaječara povukao prema Beogradu. Privremeno je ušao u sastav 4. puka. Komanda, 2. i 3. bataljon 5. puka ostali su na jugu na položajima oko Leskovca, gde su u borbama sa partizanima skoro u potpunosti uništeni.¹⁰ Kako su sovjetske jedinice presekle komunikaciju ka severu, ovaj deo 5. puka pro-

6 Boško Kostić, *Iz istorije naših dana* (Beograd: Iskra, 1990), 182.

7 Mijat Bardak, „Iz dnevnika 7. dobrovoljačkog odreda,“ u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 4* (Minhen: Iskra, 1955), 43–46; Stevan Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945 u reči i slici* (Birmingam: Iskra Periodical, 1991), 38–39; Milenko Solarić, „Naličje ‘Bosanske Golgotē’ ili kako samo postao pripadnik SDK,“ u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 2* (Minhen: Iskra, 1955), 17; Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće* (Valjevo: Društvo Hilandar, 2009), 217–218; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, knjiga 1, tom 15, 5; Vojni arhiv u Beogradu (VA), fond NOVJ, k. 53/1; A. Marinković, „Sve je bilo moguće u one dane,“ u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 3* (Minhen: Iskra, 1955), 46–64.

8 Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 38–39.

9 Slijepčević, *Jugoslavija uoči i iza vreme Drugog svetskog rata*, 325.

10 *Zbornik NOR*, knjiga 1, tom 13, 218; VA, NOVJ, k. 1078, 28/3; Isto, 434 (k. 181, 8/6).

menio je pravac povlačenja i krenuo preko Raške 20. oktobra i dalje ka Bosni prateći nemačke snage.¹¹

Snage SDK su se po prelasku u Srem (tada na teritoriji Nezavisne države Hrvatske) uključile u borbe protiv lokalnih partizana koji su tamo, osim u većim mestima, „nesmetano vladali“, kako primećuju dobrovoljački izvori.¹²

Komandant SDK general Mušicki je, u pratnji kapetana Dragana Stojadinovića, iz Osijeka otišao u Grac. Stojadinović svedoči, da se SDK tih dana nalazio u „beznadežnoj situaciji“. „Mi smo tih dana za Nemce postali ne samo irelevantni nego i nepoželjni teret, mi smo našu ulogu odigrali u Srbiji, i sad, sad nas niko neće.“ Prema njegovom svedočenju tada se još nije znalo gde će se uputiti SDK, pa je tek posle razgovora u Gracu Mušickom saopšteno da će korpus preći u Operativnu zonu Jadransko primorje (OZAK), kod generala Odila Globočnika.¹³ Ključnu ulogu u dobijanju dozvole za prelazak snaga SDK u taj deo Slovenije odigrao je opunomoćeni predstavnik nemačkog ministarstva spoljnih poslova za Jugo-istok Evrope, Herman Neubacher. On je smatran za jednog od retkih Nemaca (Austrijanaca) koji na Srbe gledaju sa simpatijama, što je i pokazao jer je isposlovao većinu zahteva koje su predstavnici nacionalnih srpskih formacija tražili tokom 1944/45 godine. O tome on ne daje mnogo detalja, ali piše: „Uspeo sam da od nemačkog Glavnog štaba dobijem odobrenje da u Gracu nađe utočište i

11 Slaviša Perić, *JNP Zbor Dimitrija Ljotića* (diplomski rad, Univerzitet u Prištini, 1996); *Iskra*, 1. novembar 1997, 24; Dušan Pejčić, „Formiranje III bataljona 5. puka SDK“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 1* (Minhen: Iskra, 1954), 43.

12 Mijat Bardak, „Odstupanje“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 5* (Minhen: Iskra, 1955), 43–48; Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće*, 219.

13 Borivoje Karapandžić, *Srpski dobrovoljački korpus u službi naroda i otadžbine* (Beograd, Klivlend Ohajo: Svetosavska književna zajednica Beograd, 2002), 143–144.

nekoliko hiljada Ljotićevih dobrovoljaca. Odatle su oni, malo kasnije, otišli u Istru. Oni su se od 1941. godine borili za Nedića, a protiv četnika i partizana. Da su ostali u zemlji, bili bi sigurno ubijeni.“¹⁴

Prema oceni komandanta Jugoistoka, od 14. oktobra 1944., Srpski dobrovoljački korpus se „dobro... borio u borbama s Titovim bandama u Srbiji i oštro je antiboljševički nastrojen. Nakon povlačenja fronta na jugoistoku, zaslužni dobrovoljački korpus ne sme da bude prepušten svojoj sudbini, već mora da bude angažovan na drugom mestu za naše potrebe.“ Prema ratnom dnevniku grupe snaga F, ova komanda je tog dana predložila Vrhovnoj komandi Vermahta da se brojčano jako oslabljeni SDK premesti u Sloveniju, kao snage za obezbeđenje.¹⁵ „Firer je stoga naredio da se (SDK - sa nemačkom procenom da ima oko 4.000 ljudi) ima najbrže dodeliti k-tu Jugozapada za borbu protiv banditskih snaga i za osiguranje granica Hrvatske u rejonu Istre. Zbog navedenih teških borbi, njegovo naoružanje i oprema su teško stradali. Poželjno je stoga njihovo hitno obnavljanje iz trofeja ili iz pozadinskih rezervi komandanta Jugozapada. Komandant Jugoistoka dostaviće vremenski plan prebacivanja, a komandant Jugozapada izveštaj o angažovanju i potčinjavanju kao i nameravanim merama za obnavljanje (u potpisu Alfred Jodl).“¹⁶

Komandant nemačke Grupe snaga F naredio je komandi 2. oklopne armije, 17. oktobra, da se snage SDK što brže ukrcaju u Rumi - u Sremu i evakuišu. „Cilj prebacivanja (verovatno Grac) i dalja upotreba narediće se kasnije.“ Sa snagama SDK bio je i nemački štab za vezu pri ovom korpusu. Formalno odobrenje za prebacivanje snaga SDK u zonu OZAK dato je od

14 Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940/45. Bericht eines fliegenden Diplomaten* (Berlin, Frankfurt: Musterschmidt, 1956), 188.

15 *Zbornik NOR*, knjiga 12, tom 4, 988.

16 Isto, 663, 664.

nemačkih organa komande Jugozapada 19/21. oktobra. Srpski dobrovoljački korpus dobio je zadatak borbe protiv „bandi“ i obezbeđenja granice ka Hrvatskoj i podređen je komandantu Jugozapada. Kasnije, nemački izvori za SDK registruju da je početkom novembra „na putu“ i da za njega „ne postoje vremenski planovi“.¹⁷ Snage SDK su potom iz Srema prevezene preko Mađarske, „upamćene po kišama, nepožnjevenim kukuruzima, uparađenim žandarmima, `latrinama` i našim vaškama, bez iskrcavanja iz vagona prešli smo u donju Austriju i preko Ljubljane stigli na slovenačko primorje“.¹⁸

*Dolazak SDK na Primorsku i njegov status
kao borbene jedinice*

Teritorija Operativne zone Jadransko primorje/priobalje (Operationszone Adriatisches Küstenland - OZAK), formirana je u drugoj polovini septembra 1943, posle kapitulacije Italije. U najvećem delu zona je od 1918. bila deo Italije, ali posle njene kapitulacije septembra 1943. potpala je pod nemačku vojnu i policijsku upravu. Drugi deo činila je teritorija Kraljevine Jugoslavije, okupirana 1941. od Italijana poznata kao Ljubljanska zona. U ovu zonu nešto pre snaga SDK, stigle su četničke snage iz Like predvođene Dobrosavom Jevđevićem. Njegove snage su delimično operisale na delu ove zone u okolini Reke.¹⁹

17 Isto, 990, 995, 1013.

18 Na pruži od Postojne do Šent Petra na Krasu (Pivka), bila je deonica sa električnom strujom. Dvojica dobrovoljaca 2. puka su nastradala pošto se ljudstvo bilo popelo na vagon; Slavko Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951* (Beograd: Srpska, reč, 1998), 41.

19 Stefano di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana, durante l'occupazione tedesca*

Prve snage SDK u ovu oblast stigle su 30. oktobra, kada je na ljubljansku stanicu stigao prvi transport sa oko 1.500 vojnika i zatim produžio prema Postojni. Potom je usledio prolazak još sedam sličnih transporta. Njihov dolazak je „zelo vzdignil moralo med domobranci, saj so načrtovali, kako bodo z njih pomočjo razbili in razkropili partizane“.²⁰ Do kraja novembra ukupno je došlo oko 5.000 ljudi.²¹

Početkom novembra, Nemci su u oceni o stanju snaga SDK naveli: „Pukovi sa po dva za borbu potpuno spremna bataljona, približno pune jačine. Samo mlada godišta. Oprobani u borbi s bandom. Orni za borbu. Pri različitom komandovanju, različita i borbena vrednost. Bez iskustva za velike borbe. Nisu za upotrebu protiv Rusa. Opremljeni ital(ijanskim) trofejnim naoružanjem.“²²

Prema naredbi od 9. novembra korpus je izašao iz nemačke vojne linije komandovanja, odnosno Generalštaba oružanih snaga i prepotčinjen Rajhsfireru SS i šefu nemačke Policije ove zone, general-lajtnanta i Grupenfirera SS Odila Globočnika. Prema dokumentu organizacionog odeljenja Generalštaba kopnene vojske nemačke Vrhovne komande Vermahta, od 27. novembra SDK je trebalo da bude preveden u snage SS (jer je

1943/1945 (Udine: Istituto Friulano Movimento di Liberazione, 2005), 510–511.

20 Klemen Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami, Enote in ustanove Waffen SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 171–172.

21 *Zbornik NOR*, knjiga 12, tom 4, 708; Prema nemačkim podacima koje navodi Slaviša Perić, iz Srema je krenulo ukupno 4.841 pripadnika SDK. Još preko 600 je stiglo početkom januara, pa se broj pristiglih dobrovoljaca u Sloveniju može proceniti na 5.500 pripadnika; Slaviša Perić, *Srpski dobrovoljački korpus* (Beograd: privatno izdanje, 2018), 266.

22 VA, fond nemačka arhiva, NAV-T-311, r.195, Die Kämpfe der Armeeteilng Serbien (Mil. Bfh. Südost) vom August bis Oktober 1944. (H. Qu 4. 11. 1944).

i preveden u nadležnost Rajhsfirera SS i šefa policije 9. novembra 1944).²³ Pojediniosti ove naredbe trebalo je dalje da definiše Komanda Jugozapada, odnosno Grupa snaga C. Sasvim je jasno iz ove naredbe da je ljudstvo iz sastava nemačke komande za vezu pri SDK (Deutschen Verbindungskommandos beim SFK), trebalo da pređe u strukturu SS. Odnosno da je novo nemačko ljudstvo određeno za ovu komandu, trebalo da dođe iz sastava SS trupa.²⁴

Prema očigledno ponovljenoj naredbi II organizacijskog odeljenja Glavne kancelarije vođstva SS od 23. januara 1945., koja je 7. februara 1945. potvrđena i od Višeg vođe SS i policije u OZAK zoni, Srpski dobrovoljački korpus sa pripadajućom nemačkom komandom za vezu „u svakom pogledu potčinjen Rajshfireru SS, prebačen u SS trupe i važiti od tog trenutka kao oružana jedinica SS“. Dva dana kasnije, 9. februara, Vrhovna

23 VA, nemačka arhiva, materijal „Neubacher Dr Ing Herman“, VII deo, 173, Telegram Ministarstva vanjskih poslova br.130/19/110950, br.296 od 18. novembra 1944. Prema ovom naređenju SDK „sa 1. decembrom 1944. (se) podređuje Reichsfuhreru SS“.

24 Prema istraživanju Stefana di Đusta, nemački oficir za vezu (*Beratungsoffizier*) pri SDK bio je tada major Stahlbock (di Giusto, *Operationszone Adriatisches Kustenland*, 511). Sa druge strane, SDK je imao svog oficira za vezu pri štabu višeg vođe SS i policije u Trstu, a to je bio kapetan Dragan Stojadinović (Karapandžić, *Srpski dobrovoljački korpus u službi naroda i otadžbine*, 141–150). Prema nemačkim podacima nemačkom štabu za vezu pri SDK, ranije, u vremenu zime 1943–44. bio je dodeljen broj vojne pošte 14744. U pregledu vojnih pošta, u izdanju od 5. marta 1945., identifikovana su tri broja vojnih pošti: i to 25417 za 1. bataljon SDK, broj 26776 za 2. bataljon SDK i broj 18565 za Nastavni bataljon SDK. Nemački sudski organi posle rata nisu mogli da utvrde da li su ovi brojevi dati samo nemačkom „okvirnom“ osoblju kod korpusa ili i pripadnicima SDK u tim jedinicama. Posmatrajući dodeljene brojeve za svega tri jedinice/bataljona od svih ostalih 17 jedinica SDK ranga bataljon – samostalna četa u to vreme, ostaje nejasno zašto su ti brojevi dodeljeni.

komanda Vermahta je poslala dopis Rajhsfireru SS i šefu nemačke policije, koji je u stvari bio stav nemačkog Ministarstva spoljnih poslova od 28. januara 1945. da se prihvata da je SDK „potčinjen komandi SS Rajhsfirera u svojoj celini i svakom pogledu (dakle i za izvršenje operacija). Sa druge strane SS Rajhsfirer nema nameru da menja ime, sastav ili ma šta drugo u toj jedinici. Verujem da je ovo razjašnjenje dovoljno da umiri sve nemirne duhove.“²⁵ Ovde se očigledno prepoznaje uticaj specijalnog opunomoćenika Neubachera ali i njegova veza sa Ljotićem, koji je izgleda jedini znao za ove detalje subordinacije nemačkih organa, a koji su za ostatak korpusa mogli biti samo visoka politika.

Naime, u raspravi o finansiranju snaga SDK između nemačkog Generalštaba, Glavne kancelarije SS i Ministarstva finansija, krajem januara 1945. koje je bilo na teret Waffen SS a suprotno „srpskoj želji za neposrednim vlastitim financiranjem SDK (kojem) se ne može udovoljiti... radi vojničkih a također i radi upravno tehničkih razloga“, Herman Neubacher je izneo sledeći stav o statusu SDK na području Operativne zone Jadransko primorje: „Ja uzimam, da je SDK priključen Waffen SS samo na opskrbu i na zbrinjavanje, što ne znači, da se SDK ili četnici Djujića mogu smatrati kao formacije Waffen SS. Bez obzira na to, da ove jedinice žele da ostanu nacionalne srpske jedinice, imalo bi uvlačenje ovih jedinica kao deo nemačke vojske ili Waffen SS kao posledicu, da bi one na vlastitom tlu izgubile na političkoj udarnoj snazi. Mi smo naročito interesovani na tome, da bi se pretežitost DM (general Dragoljuba Mihailovića) smanjila Ljotićevim pokretom, što je samo moguće, ako Srpski dobrovoljački korpus zadrži karakter jedne nacionalno srpske jedinice. Ovaj samostalni nacionalni karakter naravno ne menja ništa na tome,

25 Karapandžić, *Srpski dobrovoljački korpus u službi naroda i otadžbine*, 87–105.

da upotreba ovih jedinica ostane stvar našega rukovodstva, kako je to i dosada činilo.²⁶

Ukazujemo na ovaj Neubacherov stav o statusu SDK u Primorskoj, jer je u literaturi, posebno inostranoj, uvreženo mišljenje da je prelaskom pod komandu SS-Waffena, SDK postao i formalno njegov deo i može se računati kao SS jedinica. Vidimo ovu nemačku nijansu u tumačenju njegovog statusa. Konačno, generalno nepoverenje prema Srbima i blizina savezničkog fronta u Italiji, je uticalo na nemačke vojno-političke organe da SDK ipak drže van potpunog uključivanja u sopstvene snage.

Sva ostala sačuvana dokumenta pokazuju da nije došlo ni do kakvog preformiranja, preimenovanja ili preodevanja snaga SDK, niti bilo kojih drugih srpskih snaga u toj zoni u bilo kakve SS formacije. Sve interpretacije o navodnoj pripadnosti dobrovoljačkih snaga SS trupama nisu tačne.²⁷

Snage SDK nalazimo u pregledima Višeg vođe SS i policije u zoni (HSSPF OZAK) OZAK na dan: 20. januara, 23. februara i 6. aprila 1945. Korpus se takođe vodi i u popisu (Lagekarte) jedinica 97. armijskog korpusa za naročitu upotrebu na dan 11. i 14. februara 1945. SDK je vođen i u zoni odgovornosti nemačke 188. rezervne brdske divizije. Zanimljivo je da se u ovim pregledima ne pominju ostale četničke snage. Sve srpske formacije se vode kao Fremdvölkische Verbände, kao i kozačke snage u tom prostoru, za razliku od slovenačkih domobranaca koje su označene kao: Landeseigene verbände.²⁸

26 VA, Neubacher, VII, Zabeleška br. 146/45 tajno, Beč 30. januara 1945, 331–332.

27 Snage SDK nisu bile preimenovane u *Serbisches SS Korps*, marta 1945., kako navodi slovenski istoričar Klemen Kocijančič; Kocijančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami*, 173.

28 di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, 561, 564, 590–592, 597–598, 603, 606–608.

Krajem decembra 1944. u ovu zonu stigle su iz severne Dalmacije i snage Dinarske četničke divizije pod komandom vojvode Momčila Đujića. Ova divizija je bila pod teškim pritiskom partizanskih ali i hrvatskih snaga. Đujić je iz tih razloga preko radio-stanice molio Jevđevića da isposluje njihovo prebacivanje u tu zonu. Ljotić i Jevđević su sredinom decembra boravili zbog toga u Beču, gde ih je potom primio i Herman Neubacher. On je preko svojih kontakata uspeo da dobije odobrenje za evakuaciju snaga Dinarske divizije. Neubacher je tih dana uspeo i da iz zatočeništva u Dachau oslobodi patrijarha srpskog Gavrila i episkopa Nikolaja, i da im organizuje smeštaj u Bavarskoj radi oporavka.²⁹

Od Neubachera je 25. decembra 1944. stigla vest da je omogućeno prebacivanje snaga Dinarske četničke divizije. Odmah je naređeno da se uputi deo snaga prema dolazećim dinarskim četnicima, pa su iz SDK krenula tri bataljona u susret. To su bili 2. bataljon 4. puka iz Ilirske Bistrice i 1. i 2. bataljon 3. puka iz Klane, odnosno Mučića. Konačno, 29. decembra ove snage susrele su se u mestu Šrkljevo. Preko 6.000 Đuićevih boraca kao i deo njihovih porodica smešteno je posle 1. januara 1945. u rejon Svetog Mateja, gde su im nemačke vojne vlasti odredile mesto za oporavak, a deo težih ranjenika i tifusara je prebačen u bolnicu SDK u Logatecu.³⁰ U ovom periodu između rukovodilaca sve tri grupacije (Jevđević – Ljotić – Đujić), uspostavljen je odnos poverenja i zajedničkog dogovaranja, tako da je stvoreno jako srpsko vojničko telo sa više od 10.000–15.000 boraca.

U ovom periodu, u sastav SDK stigle su i tri zaostale jedinice korpusa. Prva je bila ostatak 5. puka SDK. Ova jedinica je bila zaostala na jugu Srbije prolazeći teške borbe sa partizanima

29 VA, Neubacher, VII, 126–132; Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 41.

30 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 184–185, 188–189, 196; Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 43; Borivoje M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji* (Beograd: Nova Iskra, 1993), 399.

na tom terenu, povlačeći se dalje peške kroz Sandžak i Bosnu, da bi potom bila ukrcana u voz i stigla u Zagreb gde je 7. decembra imala tragičan udes. Na stanici se pojavila veća grupa Ustaša i okružila kompoziciju. Sve zatečene u vagonu na čelu sa komandantom puka Miloradom Mojićem, kao i grupu Mihailovićevih starešina u kojoj je bilo i civila i žena, Ustaše su izvele sa stanice, odveli na zagrebačku periferiju i tamo postreljali. Spasila su se 22 dobrovoljca koji su prethodno otišli da utovaraju ugalj za lokomotivu koja je vukla kompoziciju. Oni su potom uz nemačku pomoć diskretno izvedeni iz Zagreba i upućeni u glavninu svojih snaga.³¹ Na sastanku 12. decembra u Beču, Neubacher je izvestio Ljotića da su u Zagrebu hrvatske ustaše zarobile deo komande i ljudstva 5. puka SDK na čelu sa majorom Mojićem i potom ih streljale. Šokiranom Ljotiću, Neubacher je pružio listu imena likvidiranih od strane ustaša. I pored traženja Ljotića da se makar tela pobijenih upute glavnini SDK i dostojno sahrane, do toga nije došlo.³² Potom, 26. decembra 1944, stigao je i Artiljerijski divizion SDK, posle samostalnog probijanja od Kragujevca, Kraljeva, Čačka, Požege, Užica do Višegrada, i dalje preko Bosne. Sa ovom jedinicom došao je i bataljon SDS na čelu sa majorom Stikićem, koji je potom uvršten u sastav 1. puka SDK kao 3. bataljon. Zatim je 15. januara 1945. stigao iz Crne Gore i Ratko Parežanin sa svojom grupom pripadnika SDK.³³

31 VA, Neubacher, VII, 153–154; D. Martinović, „Pogibija Milorada Mojića i drugova“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 2* (Minhen: Iskra, 1955), 102–105; Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 42–43; *Zbornik NOR*, knjiga 12, tom 4, 1194.

32 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 186–187.

33 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 184–185, 196; Piroćanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 43; Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji*, 399; Parežanin, *Moja misija u Crnoj Gori*; Parežanin, *Drugi svetski rat*, 485–500.

Kasnije, u sastav SDK stiže nekoliko grupa i ranijih pripadnika Srpske državne straže i Srpske granične straže, koji su nemačkim transportom stigli iz Bosne do Beča, gde se od oktobra 1944, nalazila Srpska vlada generala Nedića. Borivoje Karapandžić je procenio da je oko 1.500 bivših stražara stiglo u sastav snaga u Sloveniji. Ipak, u Beču su ostali komandanti ovih formacija: general Radovanović, pukovnik Pogačar i deo ljudstva SDS. Takođe, iz zarobljeništva su u Primorsku došle dve grupe oficira. Takođe, i manje grupe radnika sa prinudnog rada u Rajhu.³⁴

Komanda SDK (sa četom za vezu) najpre je bila smeštena u Ilirskoj Bistrici, a potom zajedno sa 1. pukom u Postojni do kraja boravka u ovom kraju; njene ostale jedinice razmeštene su po susednim mestima. Prvi puk je imao zadatak obezbeđenja pruge Prestranek – Postojna; drugi puk zonu od Šent Petra do Ilirske Bistrice. U ovoj zoni puk je po bataljonima i manjim sastavima bio raspoređen u varošicama – selima kao što su Trnje, Klenik i druga, gde su jedinice puka imale povremeno manje čarke sa partizanima. Kasnije, 1945. godine jedan bataljon je iz Brkina obezbeđivao prugu od Pivke ka Trstu, odnosno krak ka Rijeci.³⁵ Treći puk se razmestio duž pruge Ilirska Bistrica – Jurdani. Četvrti puk je bio u Ilirskoj Bistrici, a 1. bataljon 5. puka nalazio se u Premu.³⁶ Sam Ljotić je sa nastav-

34 „Istorijski dokumenti iz arhive Boška Kostića“ (deo/nastavak br. 11), *Iskra*, 1–15. april 1988.; Kostić, *Iz istorije naših dana*, 204–206; B. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji*, 399–401; Slijepčević, *Jugoslavija uoči i iza vreme Drugog svetskog rata*, 319.

35 Dimitrije S. Kežić, „Kota 1002“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 5* (Minhen: Iskra, 1955), 49; Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*, 41–45.

36 Erich Schmidt/Ruchberg, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen* (Heidelberg: Vowinckel, 1955), 116, 139.

nim centrom (centrom za obuku) ostao u Ilirskoj Bistrici. „U Bistrici je također bila smještena i obavještajna služba koju je vodio Ljotićev brat Jakov (Jaša)... Porodice s djecom smještene su u selu Planina, a bolnica u Logatecu, tridesetak djevojka iz omladinske organizacije Zbora smjestilo se u samostan časnih sestara u Ljubljani, gdje su pohađale kurs za bolničarke, a po završetku prešle su u bolnicu u Logatcu.“ Kasnije je iz snaga SDK izdvojeno ljudstvo hrvatske nacionalnosti, njih oko 200 sa grupom oficira. Ta grupa je preformirana u „Hrvatsku armiju“ i imala je sedište u istarskom mestu Breza. „Oko te jezgre trebale su se okupljati grupe iz hrvatskih domobranskih jedinica.“ Kasnije je na čelo „Hrvatske armije“ došao general Matija Parac.³⁷

Zanimljivo je da je tada i Dimitrije Ljotić „obukao uniformu“. Kao rezervni potpukovnik Jugoslovenske vojske primio je komandu nad Centrom za obuku koji se stacionirao u Ilirskoj Bistrici. Ovaj Centar prihvatao je sve novodošle pripadnike za dobrovoljački korpus.³⁸

Odmah po dolasku u Ilirsku Bistricu, Ljotić se susreo sa vojvodom Dobrosavom Jevđevićem sa kojim je dogovoren zajednički rad. Nešto kasnije, 18. novembra, on se u Ljubljani sastao sa dvojicom vodećih slovenačkih ličnosti: ljubljanskim (nad)biskupom Rožmanom i generalom Rupnikom, ranijim upravnikom Ljubljane i inspektorom Slovenskog domobranstva. Na Ljotića su obojica „ostavili odličan utisak, oba su bili ubeđeni Jugosloveni i odani Kralju.“

Ove snage, kao što smo pomenuli, stavljene su pod komandu višeg vođe SS i Policije ove zone, general-lajtnanta i grupenfirera SS Odila Globočnika. „Globočnik nas je vanredno lepo primio u Trstu. Pretresli smo sve glavno, i on se, ja mislim, u

37 Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće*, 223–225.

38 „Sećanja jednog bivšeg dobrovoljca“, *Iskra*, 1. januar 1999., 26–27.

svemu sa nama složio“, seća se tadašnji kapetan Stojadinović koji navodi dalje: „Poreklom Slovenac, taj čovek je imao neke specijalne simpatije za nas Srbe... Inače, poznat je kao lični prijatelj Hitlera. Imao je jak uticaj u partiji i svuda, i tako nam je mogao biti (i bio) od velike koristi i pomoći.“ Prema ovom važnom svedoku, Globočnik je više puta lično intervenisao za kasnije prebacivanje snaga Dinarske četničke divizije. Takođe, stornirao je naređenje sa kraja februara 1945. po kome je SDK trebalo da preuzme stražarske obaveze na teritoriji Istre. Jednostavno, kako piše Stojadinović, osim Globočnika, „mi drugog prijatelja više nismo imali“.³⁹

Drugi srpski prijatelj u toj situaciji, bio je Herman Neubacher. On je na isti način procenio držanje srpskih snaga: „U martu i aprilu 1945. boravio sam na prostoru Trsta... Meni je pre svega bilo stalo da proučim stvar i da jasno utvrdim da li bi ove srpske trupe mogle da budu opasne po Nemačku, kada bi, recimo, došle u kontakt sa anglo-američkim snagama, a one nisu bile daleko od Trsta. Takođe je bila moguća i invazija Saveznika na tom području. Ljotić je imao uticaja na svoje ljude i ubedio ih je da ne bi bilo pošteno i muški u poslednjem trenutku uperiti oružje protiv Nemaca koji su ih prethodno naoružali. Stekao sam utisak da će pop Đujić svoje držanje prilagoditi Ljotićevom. Od Jevđevića sam očekivao da će postupiti prema naređenju Draže Mihailovića, koji je u tom trenutku bio u Bosni. Po mojoj proceni, najopasniji za Nemce mogao je da bude Jevđević i to samo u slučaju da Zapad ipak Dražu Mihailovića ne ostavi na cedilu. U tom slučaju on bi mogao da utiče i na Ljotićeve i Đujićeve borbe. Ono što je bilo jasno, da će se sve tri srpske grupe, kada se pojave Amerikanci ili Englezi, njima odmah predati.“⁴⁰

39 Karapandžić, *Srpski dobrovoljački korpus*, 145.

40 Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940/45*, 192–193.

Akcije u Primorskoj protiv slovenskih partizana

Nemački vojni izvori su izvestili poslanika Neubachera 6. januara 1945: „Odnos Srpskog dobrovoljačkog korpusa prema stanovništvu vrlo dobar. Nikakvih nezgoda. Samosvest Srpskog dobrovoljačkog korpusa na svaki način veća nego u Srbiji, Vojnički nastup ostavlja mnogo za poželeti.“⁴¹ U jednoj proceni od 25. januara 1945., nemački politički organi konstatuju da SDK „stoji u jadranskom Primorju u akciji, te nam je tamo od koristi.“⁴²

Slovenački partizani koji su se nalazili u ovoj oblasti, zvali su ove snage „nedićevcima“, „ljotićevcima“ ili „četnicima“, „Nedićevom srpskom vojskom“, ali ponekad generalizuju i nazivaju ih samo „nedićevci“ ili „četnici“ ili čak „srpski fašisti“. Partizanski obaveštajni izvori ih prate od dolaska u Primorsku: „Trenutno se ova vojska ne angažuje u akcijama protiv naših jedinica, već vrši samo manje patroliranje i akcije u neposrednoj blizini uporišta.“⁴³ Deo ovih snaga (2. puk), ipak, sa snagama SS policije bio je angažovan već od 16. novembra u akciji na partizane jugozapadno od Šent Petra na Krasu.⁴⁴

Kako piše jedan od preživelih boraca SDK, Slavko Maslar: „Glavno obeležje ovih akcija bilo je da su slovenački partizani izmicali pred nama, pa su se te akcije pretvarale u jurnjavu za njima, po terenu koji su oni poznavali bolje od nas i na njemu se bolje snalazili. Prilično opsežna akcija izvedena je na Snežniku... Po dubokom snegu peli smo se na visine dugo i sa naporom, na niskoj temperaturi.“ On navodi: „Božić 1945. dočekali smo uz skromne darove: konzervu sardina, desetak

41 VA, Neubacher, VII, 166;

42 VA, Neubacher, VII, 299.

43 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 17, 577, 621, 622; *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 18, 451.

44 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 17, 934–937.

cigareta i nekoliko lira koje nam je, rečeno je, uputio general Rupnik. Rupnikovih domobranaca je u Svetom Petru bilo malo i pored nas oni su se mogli osećati sigurnim.⁴⁵ Partizanski obaveštajci primećuju: „S dolaskom Nedićeve vojske na teritoriju Primorske primećena je težnja domobranstva u Primorskoj da se skoncentriše i da se organizuje u pokretne bataljone na isti način i sa istim zadacima kao i na teritoriji biv. Ljubljanske pokrajine“.⁴⁶

Srpski dobrovoljci su uključeni u borbe sa slovenskim partizanima već krajem novembra na prostoru prema Snežniku ili u Vipavskoj dolini. Ove borbe, u odnosu na pojedine borbe koje je SDK vodio u Srbiji, bile su daleko manjeg intenziteta, pa je korpus u toku njih mogao paralelno da odmara i sređuje svoje snage.⁴⁷ Ipak, njihova pojava na terenu zapadne Slovenije bila je neprijatna za partizanske snage u ovoj zoni, koje su od jeseni 1943., trpele stalan pritisak nemačkih policijskih snaga.

U drugoj polovini decembra 1944, snage SDK će se u manjem obimu angažovati protiv jedinica partizanskog IX korpusa na prostoru Trnovskog gozda i Vipavske doline. Tako su, na primer, snage borbene grupe „Mićašević“ sastavljene od 1. bataljona/1. puka i 1. bataljona/2. puka (predviđena je bila podrška nemačke artiljerije ali koja se nije pojavila), u operaciji započetoj 18. decembra izvršile upad sledećeg dana i zauzele partizansko uporište Col.⁴⁸ Partizansko rukovodstvo slovenačkog 9. korpusa primetilo je početkom januara 1945. kvalitativne razlike svojih novih protivnika, „Nedićevaca“.

45 Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*, 45; Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće*, 220–221.

46 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 17, 620.

47 Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami*, 172–173.

48 *Zbornik NOR*, knjiga 11, tom 4, 289–290; Veroljub Dinić, „U sedamnaest časova Cola zauzeta“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 2* (Minhen: Iskra, 1955), 91–102; Kežić, „Kota 1002“, 549.

Pored teških zimskih uslova i pritiska neprijatelja „drugi momenat bili su nedićevci, koji su kao dobro obučena vojska veoma odlučno nastupali sa dobrim naoružanjem, pa tako 17. slovenačka narodnooslobodilačka brigada nije bila u stanju da im se suprotstavi te se povlačila.“⁴⁹

Snage 1. puka SDK bile su angažovane u borbama/ofanzivi sa partizanima sredinom marta 1945. u zoni Primorske zajedno uz slovenačke, nemačke i snage Ruske oslobodilačke armije. Takođe, snage SDK borile su se sa njima u zoni Cola u nemačkoj akciji „Rübezahl-3“, kao i u drugim manjim poduhvatima u istoj zoni. U poduhvatu „Rübezahl -3“ početkom marta, dva bataljona SDK bila su borbenoj grupi „Zuschneid“ obrazovanoj uglavnom od jedinica 10. SS policijskog puka iz Gorice. Operacijom je rukovodilo sam Odilo Globočnik. U poduhvatu „Frühlingsanfang“ angažovane su snage 2. bataljona/1. puka i 2. bataljona/4. puka SDK. U poduhvatu „Winterende“ snage Ličkog korpusa, Dinarske divizije kao i 2. i 3. puk SDK priključeni su borbenoj grupi „Blank“.⁵⁰

U napadu savezničke avijacije na železničku prugu i most kod Prestranka 12. marta 1945. godine, pogođene su i kuće u kojima su se nalazili pripadnici SDK, i gde je bilo žrtava među njima.⁵¹ Saveznička avijacija nanela je i manje gubitke dobrovoljcima 1. puka SDK u reonu Idrije tri dana kasnije.⁵²

49 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 18, 225.

50 VA, fond Nemačka arhiva, K.32A-II, f.27, d.17; *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 19, 374–376; di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, 630–638; Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami*, 174–175.

51 Nije poznato gde su sahranjeni nastradali srpski dobrovoljci tom prilikom, na šta nam je ukazao direktor Parka vojaške zgodovine Pivka Janko Boštjančič, 5. oktobra 2023. godine.

52 Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami*, 175.

*Ideja o objedinjavanju svih nacionalnih snaga
u Sloveniji*

Dimitrije Ljotić je u ovoj zoni počeo da aktivno radi na stvaranju centra jugoslovenskog (preciznije: srpsko-slovenačkog) otpora komunizmu. On je smatrao da je pozicija gde su se našle snage iz Nedićeve Srbije, kao i četničke snage iz srpskih zapadnih krajina, dovoljno daleko od dodira sa napredujućim sovjetskim armijama ili jugoslovenskim partizanima, a dovoljno blizu očekivanim Saveznicima koji su se postepeno približavali iz Italije. Ideja mu je bila da se sve srpske i slovenačke antikomunističke i nacionalne snage objedine, da se prihvati ogromna masa vojnih zarobljenika Jugoslovenske vojske iz logora u Rajhu i da se u pogodnom trenutku proglasi slobodna Slovenija, kao deo Kraljevine Jugoslavije. Potom, bio bi pozvan kralj Petar II i saveznici i tako sprečena komunistička revolucija. Ta zona, kao neka vrsta novog Solunskog fronta, (čiju su fiksaciju imali gotovo svi srpski oficiri), bila bi osnov za povratak kralja u zemlju i realna konkurencija komunistima koji su bili u Beogradu.

Ovaj plan prihvatili su svi komandanti srpskih snaga u Primorskoj, potom i slovenački prvaci general Lav Rupnik i biskup Rožman. Prema Borivoju Karapandžiću, svoj pristanak da prebaci snage Ruske oslobodilačke armije u ovaj prostor dao je i njihov komandant general Vlasov. Van ovog plana jedino je ostao general Mihailović sa svojim jedinicama. Glavnina ovih snaga se koncentrisala u severnoj Bosni. Preko Jevđevićeve radio-stanice uspostavljena je veza sa generalom Mihailovićem. Međutim, on nije delio ovo, Ljotićevo mišljenje i bio je potpuno uveren u ono u šta ga je američki pukovnik Mac Dowell, koji je bio u njegovom štabu 1944. godine, ubeđivao: da Anglo-Amerikanci neće odbaciti Jugoslaviju i predati je komunistima na upravu posle rata i da je zato važno održati se na terenu po

svaku cenu do prvih slobodnih izbora. Ovo se pokazalo kao tragična zabluda.

Ipak i pored neslaganja sa Ljotićevom idejom objedinjavanja svih snaga, Mihailović je u Sloveniju uputio svog pomoćnika i klasnog druga sa Više škole, generala Miodraga Damjanovića, kao i nekoliko svojih oficira. General Damjanović, koji je kratko bio i Nedićev šef kabineta, imao je zadatak da objedini sve (srpske) snage u Primorskoj, koje su trebale da budu u sastavu Jugoslovenske vojske u Otadžbini.⁵³

Po dolasku u Postojnu 26. marta, Damjanović je odmah razgovarao sa Ljotićem, generalom Mušickim, komandantom SDK i potpukovnikom Radoslavom Tatalovićem, načelnikom štaba SDK. Odatle su isto večer otputovali za Ilirsku Bistricu, koja je određena za Damjanovićev štab.⁵⁴ Sutradan je u ovom mestu objavljeno da će od tada sve nacionalne snage u Sloveniji ući u sastav Jugoslovenske vojske u Otadžbini, da je obrazovan Istaknuti deo štaba vrhovne komande ove vojske i da je za komandanta postavljen general Damjanović.⁵⁵

Akcija Bobene grupe Tatalović

Desetog aprila tri dobrovoljačka puka (2, 3. i 4.) pod komandom potpukovnika Tatalovića ojačani sa dve četničke brigade (1. i 2. lička), upućeni su u akciju prema granicama NDH. Prema nemačkom viđenju situacije, ove snage su upućene radi dejstava u bok napredujućim jedinicama partizanske IV armije (prema naredbi od 20. aprila komandanta SS Policije u OZAK). Glavnina nemačkog 97. korpusa: 188. brdska i 237. pešadijska

53 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 206–234.

54 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 233.

55 Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji*, 404–405.

divizija, držala je liniju „Ingrid“ u prostoru Reka – Klana. Tri dobrovoljačka puka, iz zone Mučići – Ilirska Bistrica – Šent Peter i dve četničke brigade iz zone Kras – Vipavska dolina krenule su na prostoriju Čabar – Kočevje – Kočevska reka. Prema ovim podacima, grupu je pratio jedan nemački bataljon iz 188. brdske divizije. Ove snage vršile su pokret, uz povremene čarke sa lokalnim partizanskim snagama tokom 11–16. aprila. Previđeno je bilo da se za pokret snaga „Borbene grupe Tatalović“ (u skladu sa nemačkom ratnom praksom grupa je nazvana prema njenom komandantu) dodeli određen broj motornih vozila, a obergruppenfirer Erwin Rösener iz Ljubljane je obećao i deset tenkova za podršku.⁵⁶

Gledano sa srpsko-slovenačke strane, ovaj pokret je imao dvostruki cilj: da se partizanske snage proteraju sa područja Bele Krajine, što je bio zahtev slovenačkih političkih prvaka, ali i da se izađe u susret crnogorskim snagama Pavla Đurišića i delu Vrhovne komande JVuO koji su bili u pokretu iz severne Bosne ka Sloveniji. Međutim, nije se znalo da su crnogorske snage već nastradale u borbama sa partizanima i Ustašama, a ostatak je na prevaru odveden u logore u Gradiški i Jasenovcu.

U istom periodu, u ovu zonu su prodrle jedinice partizanske IV armije, koje su iz Dalmacije gurale svom snagom ka severu sa zadatkom da se poraze protivničke snage, osvoji Trst i pomere zapadne granice Jugoslavije. Ove snage bile su daleko teži protivnik nego lokalne slovenačke partizanske grupe, sa kojima su Dobrovoljci prethodno vodili manje borbe. Snage Borbene grupe „Tatalović“ su se u periodu 21–26. aprila ogorčeno borile sa partizanskim jedinicama IV armije u širem rejonu

⁵⁶ *Zbornik NOR*, knjiga 6. tom 19, 408, 477, 871–872; *Zbornik NOR*, knjiga 11, tom 4, 369, 520, 588; Karapandžić, *Srpski dobrovoljački korpus*, 102–103 (faksimil naredbe od 20. aprila 1945); di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, 646.

Kočevja.⁵⁷ U tim borbama protiv dobrovoljačkih snaga jednom je dejstvovala i saveznička avijacija. Potom, grupa Jevđevićevih četnika je u toku borbi napustila linije bez upozorenja grupi i odvojila se. Dobrovoljci su krenuli takođe na izvlačenje iz borbenog dodira sa partizanima IV armije, prema svojoj glavnini u Primorskoj. U toku marša dobijena je vest da su partizanske jedinice ovladale mestima u kojima su ranije bile smeštene snage SDK, a koje su počele povlačenje ka zapadu, dublje u Italiju.

Usledilo je sudbonosno skretanje Tatalovićve grupe na sever, umesto na zapad. Zašto se to desilo?

O direktnom razlogu ovog sudbonosnog koraka piše jedino tadašnji borac SDK Slavko Maslar: jedna četa 3. puka, sa potporučnikom Ristićem, bila je upućena u Prezid, ali je u borbi sa partizanima potpuno uništena. Navodno, kako su partizani nosili britanske uniforme, a pripadnici 3. puka francuske uniforme slične boje, moguće je da je komandir dobrovoljačke čete već mislio da su ostale snage SDK u tom mestu. Iako Prezid nije bio značajna prepreka za odstupanje na zapad, komandant grupe potpukovnik Tatalović zbog očiglednih gutbitaka odustaje od daljeg napada na ovo mesto i odlučuje da se krene na sever prema Ljubljani. „Ova odluka, doneta svakako iz najboljih pobuda, pokazaće se kao sudbonosna, po svojim posledicama tragična.“⁵⁸

Snage SDK su nastavile borbe sa partizanima 27.–29. aprila, sa zadatkom da izvrše „presecanje neprijateljskog dotura, frontalnog napada i ugrožavanje pozadine partizanskih snaga“ koje su se borile kod Starog Trga. Na težištu akcije bio je 2. puk, a ostala dva puka podržavali su bokove.⁵⁹ Dana 29. aprila

57 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 19, 652–653.

58 Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*, 60–61.

59 *Zbornik NOR*, knjiga 6, tom 19, 873–876.

partizanske snage su odbacile 2. puk i „razbile“ 3. puk SDK, u rejonu Prezida i Trave.⁶⁰ Borbena grupa „Tatalović“ je potom skrenula severoistočno u rejon ispred Ljubljane. Prema Vrhnici cela grupa se povukla 30. aprila. Trećeg maja Narodni odbor u Ljubljani proglasio je Sloveniju slobodnim delom Kraljevine Jugoslavije.⁶¹ Borbena grupa Tatalović tada se stavlja pod komandu najstarijeg oficira slovenačkih snaga, (od 3. maja generala) France Krenera. U ovoj situaciji grupa je od glavnine SDK dobila vest da je ostvaren dodir sa britanskim jedinicama – koje su stige u prostor Gorice i Trsta 2. maja.⁶²

Povlačenje dela snaga SDK prema Gorici

Naime, paralelno sa borbama od Kočevja ka Ljubljani, odigrale su se borbe i na pravcu napredovanja snaga partizanske IV armije Reka – Ilirska Bistrica. Tako su u gotovo isto vreme snage te armije prodrle i u zonu gde su se nalazile preostale srpske snage. Sa druge strane, najteži udar dobrovoljcima ali i celoj srpskoj nacionalnoj grupi u Sloveniji došao je iznenada: u saobraćajnoj nesreći 23. aprila na drumu Vipava – Ajdovščina kod Dobravlja nastradao je Dimitrije Ljotić.⁶³ Ovaj događaj, gubitak čoveka koji je bio duhovni vođa i arbitar cele grupacije, posebno je uticao na pad morala kod srpskih snaga.

60 Isto, knjiga, 11, tom 4, 679–680.

61 Aleksandar Vojinović, *Leon Rupnik* (Zagreb: CIP, 1988), 239.

62 *Zbornik NOR*, knjiga 11, tom 4, 339, 368, 369; Piročanac, *Srpski dobrovoljci 1941–1945*, 48.

63 Herman Neubacher piše: „Poslednji razgovor sa Ljotićem vodio sam krajem aprila 1945... Dan posle našeg razgovora Ljotić je doživeo saobraćajnu nesreću: njegov auto, noću, naišao je na jednu rupu u mostu, koji je oštetila avionska bomba i njegova kola survala su se u provaliju. Bio je na mestu mrtav.“; Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940/45*, 192–193.

U borbama sa partizanima oko Ilirske Bistrice, Šent Petra (Pivke), Prestraneka učestvuju mahom snage 1. puka SDK i preostali korpusni delovi. Iskusne i daleko brojnije partizanske snage IV armije koristile su tenkove i oklopna vozila, protiv čega dobrovoljci nisu imali adekvatno oruđe. Borbe su nastavljene, ali je 29. aprila naređeno povlačenje. Ove snage se kao zaštitnica cele grupacije kreću ka Gorici u susret saveznicima. General Damjanović je tog dana u 18.30 časova izdao naređenje „usled nastale situacije opštim povlačenjem Nemaca iz ovih krajeva preko Soče u pravcu Udina, potrebno je da se i naše snage blagovremeno prebace na desnu obalu reke Soče“.⁶⁴

Prvi puk SDK je imao najteži zadatak. U početku je štitio povlačenje, a potom je dobio zadatak da za nekoliko dana brani most na Soči od partizanskih napada i da onemogući njihov prelaz preko te reke.⁶⁵ Posle borbi na pravcu Masun – Sv. Petar, puk se povukao preko Slanje – Sv. Marije do drumu Postojna – Gorica, gde je formirao zaštitnicu srpskih snaga koje su se kretale ka Gorici, i potom nastavio povlačenje pravcem ovog drumu Razdrto – Vipava – Ajdovščina. Poslednja borba odigrala se upravo na mostu preko Soče, gde je 1. puk držao mostobran i sprečavao partizanske snage da se prebace preko i nastave gonjenje srpskih snaga. Most je bio miniran, ali su uređaji za električno paljenje otkazali. Pod stalnom mitraljeskom vatrom partizana trojica dobrovoljaca puzeći prelaze most. Jedan od njih, potporučnik Mladen Bilić, iako ranjen uspeva da aktivira eksploziv i zajedno sa sobom diže most u vazduh, sprečivši dalje partizansko napredovanje na drugu stranu reke Soče. Sledećeg dana srpske snage su došle u dodir sa britanskom vojskom. Cela grupacija je dobila naređenje da se koncentriše u mestu Palmanova. Na dan 5. maja izvršeno je razoružanje svih ovih snaga, kao

64 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 259–261.

65 Kostić, *Iz istorije naših dana*, 261.

„neprijateljske predate vojske.“⁶⁶ Tako je za deo snaga SDK rat bio završen. Nešto istočnije, međutim, sa njihovim drugovima sudbina će se poigrati na drukčiji način.

Predaja na Vetrinju i likvidacija u Kočevskom rogu

Na drugoj strani Slovenije, u periodu od 4. do 9. maja tri dobrovoljačka puka Borbene grupe „Tatalović“ učestvuju u borbama sa partizanskim snagama zapadno od Ljubljane, a od 7. maja i prema izričitoj molbi generala Krenera, da bi se tako omogućila evakuacija Ljubljane. Ideja proglašavanja „narodne države Slovenije kao sastavnog dela demokratske i federativno uređene Kraljevine Jugoslavije“ je propala.⁶⁷ Konačno, 9. maja, srpski dobrovoljci odstupaju, zaobilaze Ljubljanu sa zapadne strane i upućuju se na sever preko Škofje Loke, Kranja, Tržiča i 11. maja prolaze kroz tunel, na drugu stranu Karavanki – u Austriju. Tu 12. maja dolaze u dodir sa britanskim snagama, koje im naređuju da polože oružje. Ova naredba je izvršena bespogovorno.

Grupa je smeštena sa ostalim antikomunističkim snagama u sabirni logor – u stvari na jednu livadu u mestu Vetrinje ispred Celovca.⁶⁸ Ipak, čitava borbena grupa SDK zadržala je red. Pukovi, bataljoni i čete su zadržali poredak i kao razoružane snage. Ljudstvo je bilo naviknuto na red. Čekalo se šta će biti; slučajeva dezerterstva nije bilo. Tu su jedni do drugih bili Srbi,

66 Veroljub Dinić, „... A naročito Prvi puk Šumadijske divizije“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 5 (Minhen: Iskra, 1955), 77; Kostić, *Iz istorije naših dana*, 262.

67 Gregor Krajnc, *Hoja s hudičem – Okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945* (Mengeš: Ciceron, 2014), 331–339.

68 Jože Pavlič in Jožef Kočar (ur.), *Vetrinj* (Ljubljana: Družina, 2010); Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 463.

Slovinci, Rusi... Ovde su te snage ostale sve do 24. maja kada će ih Britanci predati nazad u Jugoslaviju, Titovim snagama.⁶⁹ Prema brojnom stanje sva tri puka SDK na dan 14. maja i broju kasnije predatih pripadnika partizanima, na Vetrinju je bilo najmanje 2.420 dobrovoljaca.⁷⁰

Samo iz ovog koruškog sabirališta u periodu od 24. do 30. maja, britanske snage su vratile u Jugoslaviju 8.000 slovenačkih domobranaca, preko 2.400 srpskih dobrovoljaca i 1.000 četnika iz Crne Gore.⁷¹ Prema knjizi depeša 26. divizije Jugoslovenske armije, Britanci su još 17. maja 1945. obavestili ovu komandu da će im biti predato „oko 32.000 ustaša i četnika“. Predaja će se obavljati u mestu Podrošci svakog dana, s tim da će dnevno izručiti 2.000–3.000 zarobljenika.⁷² Do 25. maja predato je oko 16.200 zarobljenika, u narednim danima još oko 6.000, pa se čini da je u tim danima ispunjena dogovorena kvota u isporuci zarobljenika.⁷³

Iz Jesenica transporti su išli do Kranja. Tu su zarobljenici sabrani u logor, a zatim su krenuli put peške Ljubljane. U

69 Vladimir Tomić, „Predaja oružja“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 2* (Minhen: Iskra, 1954), 106–111; Dragoslav – Dragan Despotović, *Kočeovski rog, ratni zločin ili pravedna odmazda* (Beograd: Nova iskra, 1992); Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*, 73–84.

70 Perić, *Srpski dobrovoljački korpus*, 345.

71 Vladimir Tomić, „Fragmenti iz života u Celovcu“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 1* (Minhen: Iskra, 1954), 73–78; M. P. Marković, „Predaja pukova“, u: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe 1* (Minhen: Iskra, 1954), 79–94; Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 473–480.

72 Milan Rako i Slavko Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987), 434–439; VA, NOVJ, k. 312A, 5/1–6. Isto, 1101A, f-13, d-1 (operativni dnevnik 11. brigade).

73 Public Record Office, FO 371, General Correspondence, 48920 (Sećanje prebeglog poručnika Todorovića, komandira 3. čete 1. bataljona 1. vojvođanske brigade JA, dato 25. juna 1945. u Rimu); Rako Družijanić, *Jedanaesta dalmatinska brigada*, 439.

naselju Šent Vid, pored slovenačkog glavnog grada, smešteni su do daljeg. Posle tri dana izdvojeni su dobrovoljci za koje je procenjeno da su mlađi od 18 godina, a ostali su poterani peške dalje.⁷⁴ Ukrcani su u kompozicije, koje su ih odnele na jugozapad Slovenije u besputne šume Kočevskog Roga. Preostale zarobljenike SDK čekala je drukčija sudbina. Oni su početkom juna 1945. bili likvidirani na stratištima u Kočevskom rogu.⁷⁵ Prema svim procenama tada je likvidirano 2.200–2.300 dobrovoljaca SDK. Kao što smo naveli, jedan deo njih je zbog mladosti pošteđen, a ukupno je 55 pripadnika korpusa uspelo da pobjegne u toku transporta od Jesenica do Kočevskog Roga.⁷⁶

Viri in literatura

Arhivski viri

Public Record Office
FO 371, General Correspondence.

Vojni arhiv u Beogradu (VA)
Fond Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije – NOVJ.
Fond Nemačka arhiva.

- 74 Maslar, *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*, 82–102. Analizirajući Maslarovo sećanje, Vladimir Ljotić je utvrdio da broj spasenih ispod 17 godina u Šent Vidu nije mogao biti veći od 70, a posle još jedne trijaže gde je odvedeno i streljano još dvadesetak drugih mladića, taj broj nije bio veći od 50.
- 75 Marković, *Predaja pukova*, 79–94; Borivoje M. Karapandzich, *Kocevje. Tito's bloodiest crime 1945–1985* (Cleveland, Ohio: Privately Published, 1965), 35–44; Despotović, *Kočevski rog, ratni zločin ili pravedna odmazda*, 119–120; Milan Zajec, „Iz groba je ustao i hoda među nama“, u: *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović (Beograd: Preobražaj, 1998), 488–494.
- 76 Perić, *Srpski dobrovoljački korpus*, 349.

Štampani viri

Zapisi iz dobrovoljačke borbe 1–5 (Minhen: Iskra, 1954–1956).

Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1949–1986).

- knjiga 1, tom 15;
- knjiga 6, tomovi 17, 18, 19;
- knjiga 11, tom 4;
- knjiga 12, tom 4.

Novine

Iskra, 1988, 1999.

Literatura

Bardak, Mijat. „Odstupanje“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 5, 43–48. Minhen: Iskra, 1955.

Bardak, Mijat. „Iz dnevnika 7. dobrovoljačkog odreda“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 4, 18–27. Minhen: Iskra, 1955.

Borković, Milorad. *Kontrarevolucija u Srbiji*. Beograd: Biblioteka Kompas, 1979.

Božović, Branko. *Specijalna policija 1941–1944*. Beograd: Srpska školska knjiga, 2003.

Despotović, Dragan. *Kočevski rog, ratni zločin ili pravedna odmazda*. Beograd: Nova Iskra, 1992.

di Giusto, Stefano. *Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana, durante l'occupazione tedesca 1943/1945*. Udine: Istituto Friulano Movimento di Liberazione, 2005.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Karapandzich, M. Borivoje. *Kočevje, Tito's bloodiest crime 1945–1985*. Cleveland, Ohio: Privately Published, 1965.

Karapandžić, Borivoje M. *Građanski rat u Srbiji*. Beograd: Nova Iskra, 1993.

Karapandžić, Borivoje. *Srpski dobrovoljački korpus u službi naroda i otadžbine*. Beograd, Klivlend Ohajo: Svetosavska književna zajednica Beograd, 2002.

Kežić, Dimitrije S. „Kota 1002“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 5, 49–55. Minhen: Iskra, 1955.

Kocjančič, Klemen. *Red mrtvaške glave pod Alpami, Enote in ustanove Waffen SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Kostić, Boško. *Iz istorije naših dana*. Beograd: Nova Iskra, 1990.

Krajnc, Gregor. *Hoja s hudičem – Okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*. Mengeš: Ciceron, 2014.

Magazinović, Hrvoje. *Kroz jedno mučno stoljeće*. Valjevo: Društvo Hilandar, 2009.

Marković, M. P. „Predaja pukova“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 1, 79–94. Minhen: Iskra, 1954.

Martinović Bajica, Petar. *Milan Nedić*. Beograd: Nikola Pašić, 2003.

Maslar, Slavko. *Zapisi iz građanskog rata 1941–1951*. Beograd: Srpska reč, 1998.

Neubacher, Hermann. *Sonderauftrag Südost 1940/45. Bericht eines fliegenden Diplomaten*. Berlin, Frankfurt: Musterschmidt, 1956.

Parežanin, Ratko. *Moja misija u Crnoj Gori*. Beograd: Nova Iskra, 1991.

Parežanin, Ratko. *Drugi svetski rat i Dimitrije V. Ljotić*. Munich: Iskra, 1971.

Pavlič, Jože in Jožef Kočar (ur.). *Vetrinj*. Ljubljana: Družina, 2010.

Pejčić, Dušan. „Formiranje III bataljona 5. puka SDK“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 1, 41–44. Minhen: Iskra, 1954.

Perić, Slaviša. *JNP Zbor Dimitrija Ljotića*. Diplomski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 1996.

Perić, Slaviša. *Srpski dobrovoljački korpus*. Beograd: privatno izdanje, 2018.

Piroćanac, Stevan. *Srpski dobrovoljci 1941–1945 u reči i slici*. Birmingham: Iskra Periodical, 1991.

Rako, Milan in Slavko Družijanić. *Jedanaesta dalmatinska brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987.

Schmidt-Ruchberg, Erich. *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*. Heidelberg: Vowinckel, 1955.

Slijepčević, Đoko. *Jugoslavija uoči i iza vreme Drugog svet-skog rata*. Minhen: Iskra, 1978.

Tomić, Vladimir. „Fragmenti iz života u Celovcu“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 1, 73–78. Minhen: Iskra, 1954.

Tomić, Vladimir. „Predaja oružja“. U: *Zapisi iz dobrovoljačke borbe* 1. Minhen: Iskra, 1954, 106–111.

Vojinović, Aleksandar. *Leon Rupnik*. Zagreb: ČIP, 1988.

Zajec, Milan. „Iz groba je ustao i hoda među nama“. U: *Opelo nad živima, Svedočenja preživelih Dobrovoljaca*, ur. Radovan Ojdrović, 488–494. Beograd: Preobražaj, 1998.

*Serbian Volunteer Corps in the
Primorska Region of Slovenia
1944–1945*

Summary

The article provides an overview of the activities of the Serbian Volunteer Corps (SDK) after its arrival at the Operational Zone of the Adriatic Littoral, specifically at what is now the Primorska region of Slovenia, in November 1944. The Corps was formed in September 1941, and reported to the Serbian Government formed by the German military authorities in occupied Serbia. The Corps was used to combat royalist and communist resistance movements in occupied Serbia in 1941–1944, subordinated to the Wehrmacht authorities. After the Soviet Army entered Yugoslavia and Serbia in the autumn of 1944, the Corps was transferred to the Operational Zone of the Adriatic Littoral. There it was subordinated to Waffen SS authorities, but it did not formally enter its structure. This article especially focuses on this point, based on the archival sources. The Corps, while in Slovenia, had a size of around 5,000 men. The SDK was engaged in the Operational Zone of the Adriatic Littoral to combat Slovenian Partisan forces during the winter of 1944 and spring of 1945. In the final stages of the Second World War, part of the SDK managed to withdraw deeper into Italy, was disarmed by the British Army and remained in camps in Italy. Part of the SDK which saw combat in central/south Slovenia during April 1945 surrendered to the British Army in Austria, but after dozen of days turned back to Yugoslavia, where most of SDK combatants were later executed by the Partisan Yugoslav Army in the Kočevje area without trials.

Jelka Piškurić¹

Ženski zapor na Igu, 1956–1967²

Izvleček

Prispevek obravnava delovanje ženskega kazensko poboljševalnega doma na Igu v prvih desetih letih njegovega obstoja, bivanjske razmere, različne oblike prevzgojnega dela z obsojenkami in gospodarske enote, v katerih so delale obsojenke. Ženske obsojenke so na Ig prišle julija 1956, v grajsko poslopje, ki je bilo prej namenjeno moškim obsojencem. Čeprav so stavbo ob prihodu žensk deloma obnovili, se je kmalu pokazalo, da ne more nuditi optimalnih pogojev za bivanje obsojenk in prevzgojno delo. Pogled na prevzgojo obsojenk in na pomen fizičnega dela pri prevzgoji se je začel postopoma spreminjati v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Sicer so svobodnejši režim prestajanja kazni za izbrane obsojenke uvedli že ob koncu petdesetih let.

- ¹ Dr. Jelka Piškurić, znanstvena sodelavka, ORCID: 0000-0002-2202-7330, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si.
- ² Študija je nastala v okviru raziskovalnega programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju (P6-0380), ki ga financira Javna agencija za znanstveno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

KLJUČNE BESEDE: *Kazensko poboljševalni dom Ig, 1956–1967, ženski zapor, ižanski grad*

Abstract

The article discusses the operation of the women's correctional facility in Ig in the first ten years of its existence, the living conditions, different forms of re-education work for the convicts and the economic units in which the convicts worked. Female convicts came to Ig in July 1956, specifically to the castle building that had previously housed male convicts. Though the building was partly renovated upon the women's arrival, it was soon apparent that it could not provide optimal conditions for the accommodation of convicts and re-education work. The view on convicts' re-education and of the importance of manual labour in re-education started to gradually change in the 1960s. For selected convicts, a less restrictive regime of serving sentences had been introduced as early as the late 1950s.

KEYWORDS: *Correctional Facility Ig, 1956–1967, women's prison, Ig Castle*

Selitev ženskih obsojenk na Ig

Ižanski grad, kjer je bil v prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne kazenski zavod za moške obsojence, sprva kot delovišče Kazensko poboljševalnega doma (KPD) Ljubljana in zadnji dve leti kot samostojni zavod,³ je leta 1956 postal sedež edinega ženskega kazensko poboljševalnega doma v Sloveniji.

O selitvi so se začeli pogovarjati že leta 1955. Takrat so zaradi slabih bivanjskih razmer in prevelikih stroškov za obnovo načrtovali ukinitvev ženskega KPD Brestanica.⁴ Selitev moških obsojencev z Iga je bila povezana tudi z načrti za gradnjo novega kazensko poboljševalnega doma na državnem posestvu Dob pri Mirni. Na Igu namreč ni bilo dovolj prostora za organiziranje industrijske proizvodnje, kjer bi bili zaposleni obsojenci; lahko so imeli le obrtne delavnice, pri čemer so uporabljali tudi del stanovanjskih prostorov.⁵ Dokončni predlog za selitev moških z Iga je nastal aprila 1956. Moške obsojence iz KPD Ig so nameravali premestiti v druge kazenske ustanove po Sloveniji (60 v KPD Škofja Loka, 50 v KPD Maribor in 120 na Kmetijsko gospodarstvo Dob,⁶ ki je bilo še v izgradnji). Novemu ženskemu zavodu so prepustili večino inventarja,

- 3 Več o tem gl.: Jelka Piškurič, »Začetki zapore na ižanskem gradu (1946–1956)«, *Kronika* 68, št. 2 (2020): 258–272.
- 4 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984, t. e. MNZ/10, a. e. 535, Dopis Oddelka za izvrševanje kazni, 16. 12. 1955; t. e. MNZ/10, a. e. 538, Obrazložitev predloga za zgraditev novega kazenskega poboljševalnega doma, 27. 12. 1955, 2; Andreja Jankovič Deržič, »Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni«, *Kronika* 61, št. 3 (2013): 581–582.
- 5 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/10, a. e. 538, Obrazložitev predloga za zgraditev novega kazenskega poboljševalnega doma, 27. 12. 1955, 1–3.
- 6 Ustanovitev KPD Dob pri Mirni so načrtovali za leto 1957. Gl. ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, 1.

razen opreme za mizarsko in ključavničarsko delavnico, ki so jo prenesli na Dob, ter obleke, perila in obutve, ki je prav tako pripadla obsojencem na Dobu in deloma tistim v KPD Škofja Loka.⁷

Obsojenke so na Ig prišle na začetku julija 1956.⁸ V KPD Brestanica je bilo pred selitvijo 230 obsojenk, pred ukinitvijo so jih nekaj predčasno odpustili. Premestitev so načrtovali ponoči, s kamioni v dveh transportih.⁹

Vodstvo zavoda in kadrovska struktura

Upravnik KPD Ig je s prihodom na Ig postal Feliks Mejak,¹⁰ ki je ostal na tem mestu do upokojitve leta 1967.¹¹ Leta 1958 je bilo v zavodu skupaj zaposlenih 22 uslužbencev in paznikov¹² ter se je do leta 1960 povečalo na 27. Poleg teh sta bila honorarno zaposlena še ginekolog in zobozdravnik. Tri obsojenke so bile zaposlene v računovodstvu gospodarskih obratov. Zavod je imel težave pri zaposlovanju novih strokovnih uslužbencev in kvalificiranih delavcev. V zavodu so v letu 1960 ostajala nezasedena delovna mesta vzgojiteljice, dveh uslužbencev v računovodstvu, vodje pisarne ter vodij knjigoveške in ple-tarske delavnice. Tako stanje naj bi bilo posledica splošnega

7 ARS, SI AS 1267 t. e. MNZ/10, a. e. 535, Predlog za premestitev obsojen-
cev iz KPD Ig in obsojenk iz KPD Brestanica v KPD Ig, 9. 4. 1956.

8 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, 1.

9 ARS, SI AS 1267 t. e. MNZ/10, a. e. 535, Predlog za premestitev obso-
jencev iz KPD Ig in obsojenk iz KPD Brestanica v KPD Ig, 9. 4. 1956;
Jankovič Deržič, »Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni«, 581.

10 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, 1.

11 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom
Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 7.

12 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig
pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 43.

pomanjkanja strokovnih kadrov, a tudi dejstva, da je bilo delo izven zapora lažje in bolje stimulirano. Po drugi strani naj bi bil obstoječi kader predan, z dolgoletnim stažem v izvrševanju kazni, a večinoma z nizko šolsko in strokovno izobrazbo ter s pomanjkanjem ambicij za nadaljnje šolanje. Kar 25 jih je bilo vključenih v Zvezo komunistov.¹³ Zaposlene so od vsega začetka spodbujali k strokovnemu izpopolnjevanju iz penologije in seznanjanju z najpomembnejšo zakonodajo. Zanje so organizirali tudi nekaj seminarjev.¹⁴

Kadrovsko stanje se v naslednjih letih ni bistveno spremenjalo. Leta 1961 so imeli poleg vsega še težave pri nadomestitvi umrle paznice, ki je opravljala tudi pisarniška in strojepisna dela. Izgledi za šolanje obstoječih zaposlenih so bili slabi, saj večinoma niso izpolnjevali pogojev za sprejem v resorno šolo in so se izpopolnjevali le na tedenskih študijskih sestankih.¹⁵ To se je spremenilo leta 1963, ko so se pazniki lahko vključevali v tečaje.¹⁶ Kadrovsko šibko sta ostajali glavno računovodstvo in računovodstvo gospodarskih enot. Čeprav jim je 1962 uspelo zaposliti računovodjo gospodarskih enot, so ostala dela še vedno opravljale obsojenke. A tudi med njimi ni bilo dovolj ustreznih kandidat, saj so imele tiste z ustrežno izobrazbo pogosto prepoved opravljanja poklica zaradi gospodarskega

13 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 51; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 1–2.

14 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 6; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 6; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 2.

15 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 2–3.

16 ARS, SI AS 1267, MNZ, t. e. 22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 7.

kriminala. Vzgojiteljico, vodjo šiviljske delavnice in novo administratorko so zaposlili šele leta 1963. Hkrati so pričakovali, da jih bo zapustilo več zaposlenih, med njimi tudi zdravnik splošne prakse, ki je bil že upokojen in je v zavodu delal honorarno le še enkrat tedensko. Ena od večjih težav je bilo izpraznjeno mesto starešine paznikov, saj med uslužbenci ni bilo primernega kandidata za zapolnitev mesta. Novega starešino so zaposlili šele v drugi polovici leta 1964, takrat se je začelo izvajati tudi izobraževanje zavodske straže. Po drugi strani so tega leta zaradi bolniške odsotnosti izgubili vodjo materialno finančnega sektorja.¹⁷

Leta 1965 je bilo v KPD Ig zaposlenih sedem uslužbencev in 21 paznikov ter v gospodarski enoti en uslužbenec in pet delavcev.¹⁸ Zavod je bil večino leta brez nekaterih vodij služb. Še vedno je bil bolniško odsoten vodja materialno finančne službe. Vzgojiteljico so premestili drugam, ker jim ni uspelo zaposliti nove, sta si njeno delo delila upravnik in starešina paznikov. Vodja knjigoveške delavnice je bil suspendiran zaradi hujših kršitev delovnih obveznosti, medtem ko je vodja gospodarskih enot bil zaradi bolezni in upokojitve prisoten le pol leta. Sprva je njegove posle opravljal upravnik, nato vodja splošnih poslov. Nezasedena so bila še delovna mesta referenta za prevzgojno

17 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 6; t. e. MNZ/21, a. e. 651, Ig 10 mes. poročilo, 1–2; t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 6–7; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 6–9.

18 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1430, Letno poročilo za 1965. leto, 8.

delo in socialnega delavca.¹⁹ Vzgojiteljico in vodjo knjigoveške delavnice so zaposlili šele v letu 1966.²⁰

Režim prestajanja kazni

Grajsko poslopje, v katerem je bil KPD Ig, je bilo staro in kmalu se je pokazalo, da ne more nuditi optimalnih pogojev za namestitvev obsojenk. Ob koncu obravnavanega obdobja, leta 1966, je imel zavod kapaciteto za nastanitev do 150 obsojenk v 17 skupnih sobah in štirih samicah.²¹ Razporejanje v skupine, ki je bilo predvideno z *Zakonom o izvrševanju kazenskih sankcij* iz leta 1961,²² zaradi omejenih prostorskih možnosti ni bilo mogoče. Zavod ni imel ustreznega prostora za osamitev obsojenk, imel je težave z namestitvijo osebno in zdravstveno prizadetih obsojenk, prav tako so pogrešali več manjših sob za nastanitev obsojenk.²³

Obsojenke so lahko sprejemale obiske v posebni sobi, ki so jo leta 1960 nekoliko uredili, tako da naj bi dajala »kulturnejši izgled« in bila »primerna za sprejem ljudi, ki prihajajo na

19 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 28–32.

20 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 1–10.

21 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 17.

22 Zakon je začel veljati julija 1961. Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani je opravil raziskavo, da bi ugotovil, kakšne so prostorske možnosti v Sloveniji in kako bi bilo treba oblikovati kazenske ustanove oziroma oddelke. Gl. Katja Vodopivec, »Grupiranje obsojenecv«, *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 14, št. 3–4 (1963): 123–126.

23 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 12.

obiske«. ²⁴ Žal podatkov o tem, kako so zapor in mehanizme nadzora občutile obsojenke, za enkrat nisem našla.

Število obsojenk v zavodu je postopoma padalo od ustanovitve, a občutneje od sredine šestdesetih let, kar je prikazano v spodnji tabeli:

Leto	Število obsojenk v zavodu ²⁵	
	1956	ob koncu leta
1957	povprečno	171
	na zadnji dan v letu	153
1958	povprečno	151
	na zadnji dan v letu	139
1959	povprečno	144
	na zadnji dan v letu	135
1960	povprečno	133
	na zadnji dan v letu	129
1961	povprečno	138
	na zadnji dan v letu	120
1962	povprečno	130
	na zadnji dan v letu	125
1963	povprečno	121
	na zadnji dan v letu	114
1964		105
1965		91
1966		84
1967	na zadnji dan v letu	78

²⁴ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 13.

Na začetku novembra 1957 je bil na Igu odprt poseben oddelek odprtega tipa, kjer je kazen prestajalo osem obsojenk. V ta namen so preuredili stanovanjsko stavbo na kmetijskem gospodarstvu, v kateri so do tedaj stanovali uslužbenci. Stavba je imela dva vhoda. V njej so uredili štiri spalnice, dve dnevni sobi, dve stranišči na izplakovanje, kopalnico in dve shrambi. Vse prostore so prepleskali in očistili, po sobah so namestili postelje z žimnicami, trodelne omare, ki jih je iz starih predelalo Strojno mizarstvo Ig, in nočne omarice. Dnevni sobi sta bili opremljeni z mizami, stoli in radio aparati. Obsojenke odprtega oddelka niso le stanovala ločeno od ostalih obsojenk v zavodu, ampak so bile ločene tudi pri zaposlitvi.²⁶

Prvi kazensko poboljševalni dom odprtega tipa je bil ustanovljen za moške obsojence, in sicer septembra 1956 v Brestanici. Ta zavod je služil kot zgled za oblikovanje tovrstnega oddelka za ženske. Pri izbiri obsojenk in ureditvi prostora za odprti oddelek je sodelovala Ada Klanjšek, ki je štiri mesece v letu 1957 kot absolventka Višje šole za socialne delavce na Igu opravljala prakso. Pri organizaciji odprtega oddelka in meri-

25 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, 1; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 7; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 7; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 6; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 8–9, 28–30; t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 4–6, 20–21.; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 10; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 1; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 17; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 11.

26 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 1, 5, 26; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 12–13.

lih za selekcijo obsojenk so se poleg pridobljenih izkušenj iz Brestanice med drugim naslanjali tudi na priporočila prvega kongresa Organizacije združenih narodov za preprečevanje zločinov in postopek z obsojenci iz leta 1955. Seleksijska merila so opredelili skupaj z upravnikom KPD Ig.²⁷

Oddelek odprtega tipa je v prvem letu deloval dobro in naj bi v vzgojnem pogledu dobro vplival na obsojenke, ki so jim bili omogočeni tesnejši stiki s svojci. Imeli so le en primer ne-discipline, zaradi česar so obsojenko vrnil v zaprti oddelek.²⁸ A obstoj oddelka je bil kratek. Sredi šestdesetih let odprtega oddelka ni bilo več, *»ker je bil pred leti ukinjen zaradi neustreznih prostorov in drugih potreb. V zavodu je posebej formirana skupina obsojenk, ki ima polodprti režim s tem, da odhaja na delo in se vrača brez nadzorstva paznic.«*²⁹ To je bil bolj sproščen zavarovalni režim za tiste obsojenke, ki so delale na kmetijskem gospodarstvu. Imenovali so ga polodprti oziroma polprosti režim in je prvič omenjen leta 1964. Obsojenke v polprostem režimu so se lahko po končanem delovniku v zavod vračale brez spremstva zavodske straže ali drugih uslužbencev, na svojih delovnih mestih niso bile pod stalnim nadzorom, razen če so delale na bolj oddaljenih poljih, travnikih ali v gozdu. V sezoni od marca do oktobra so imele deljen delovni čas, tako da so večino dneva prebile na prostem, tudi glavni obrok hrane so

27 Ada Klanjšek, *Selekcija obsojenk za odprti kazenski poboljševalni dom na Igu* (Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, 1959), 5–7, 11–19; Jankovič Deržič, *»Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni«*, 582–583. Zapor odprtega tipa za moške je bil ukinjen januarja 1959 in priključen KPD Dob.

28 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 59.

29 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 488, Osnutek generalnega plana organizacije kazenskih poboljševalnih institucij v Socialistični republiki Sloveniji, 4–5.

dobile na kmetijskem gospodarstvu. Tiste, ki so delale v hlevu in so morale zaradi narave dela vstajati zelo zgodaj, so imele urejeno sobo s posteljami, da so se lahko v odmoru odpočile.³⁰ V zavodu so menili, da »[o]bširnost dvorišča in njegovih zelenih površin ter zavetnih prostorov pri zgradbah, lepa in prijazna okolica in lega ob prometni cesti, daje obsojenim mnogo več možnosti za duševno in živčno sproščenost, kot bi jo imele v režimu in pogojih zaprtega doma«. ³¹

Polprosti režim so še vedno prakticirali leta 1966, in sicer pri tistih obsojenkah, ki so delale na kmetijskem gospodarstvu, medtem ko so tistim, ki so delale v zavodu, omogočali, da se v svojem prostem času prosto gibajo na določenem delu zavodskega posestva (v parku, na športnem igrišču, kopalnem bazenu in v »weekend hišici«). Obsojenke, ki so bile deležne polprostega režima, so prav tako imele ugodnost nenadzorovanih obiskov. Štirinajstdnevni nepretrgani počitek so lahko koristile v »weekend hišici« ali kot ugodnost dopusta pri svojcih.³²

Bivanjske razmere in oskrba obsojenk

Zaradi prihoda ženskih obsojenk so morali na ižanskem gradu preurediti nekatere prostore, predvsem urediti prostor za porodnišnico, bivalne sobe za nosečnice in dojenčke ter pralnico in kopalnico.³³

Leta 1957 je bilo v zavodu opravljenih več adaptacij. Med drugim je bila prekrita streha na stavbi odprtega oddelka ter

30 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 27.

31 Ibid.

32 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 14–15.

33 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 629, Letno poročilo za 1956. leto, 27.

na južni in zahodni strani glavne stavbe, prepleskali so vse prostore, v bivalnih sobah in v knjigoveški delavnici so montirali nova okna, na ostalih so zamenjali poškodovana stekla, prav tako so v bivalnih sobah in delavnicah zamenjali stare in dotrajane peči na žagovino z novimi na drva in premog ter v pletarski delavnici betonski pod zamenjali z novim smrekovim. Pri obrtniških delih sta sodelovala Kovinska industrija Ig in Strojno mizarstvo Ig, gradbena dela je opravila skupina moških obsojencev. Lotili so se tudi urejanja zunanosti; dvorišče so nasuli s peskom, vzhodni prostor pred zavodom so začeli preurejati v park, medtem ko so na strmine zasadili okrasno in sadno drevje.³⁴ Leta 1958 je bil dokončan vodometni bazen na dvorišču pred stavbo zavoda, ki naj bi služil deloma kot okras in deloma za zalivanje cvetja v parku pred zavodom.³⁵ Do konca desetletja so redno vzdrževali prostore in zunanje površine, opravljali adaptacije in manjša popravila ter menjali zastarelo opremo.³⁶ Pri tem so se pritoževali zlasti nad zastarelo električno napeljavo, ki je bila pogosto v okvari in je predstavljala nevarnost požara, kar je ugotovil tudi rajonski inšpektor Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana. Zaradi nevarnosti požara so morali celo izklopiti napeljavo v prireditveni dvorani. Napeljavo so obnovili v letu 1960 oziroma deloma popravili obstoječo, in sicer v vseh stavbah zavoda.³⁷

34 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 26; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 11–12, 50.

35 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 10.

36 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 10–13; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 9–11.

37 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig,

V šestdesetih letih je bilo naložb v posodabljanje zavoda malo. Redno so belili vse bivalne in skupne prostore; pleskanje so izvajale obsojenke.³⁸ Prav tako so opravljali nujna popravila na iztrošeni opremi, medtem ko površin za nastanitev obsojenk niso povečevali, prav tako ni bilo večjih adaptacij ali novogradenj.³⁹ Proti sredini desetletja so v poročilih zavoda vedno bolj izpostavljene določene potrebe obsojenk. »Zavod na Igu se nahaja v prostorih starega gradu, ki je bil med vojno močno prizadet in poškodovan, danes pa le zadovoljivo služi trenutni potrebi. Za žene bi si želeli sodobnejšo in ustrezno arhitektonsko in gradbeno moderno ustanovo, ki bi imela vse prostore, v katerih bi lahko obsojenim ženam dali vse to, kar jim je potrebno, da se lahko vrnejo nazaj v družbo in življenje resocializirane kot polnopravni člani socialistične skupnosti,« so zapisali leta 1963.⁴⁰ Ker stavbe niso temeljiteje prenavljali, je kmalu postala

Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 9–11; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 13.

- 38 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 14; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 14–15; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 14; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 19; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 14.
- 39 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 7; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 7; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 12; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 17; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 12.
- 40 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 468, Organizacija, delo in nekateri problemi KPD in VPD v LRS po ZIKSu v naši praksi, 1.

najstarejši kazensko poboljševalni dom v republiki.⁴¹ »*Bivalni prostori obsojenk niso povsem gradbeno urejeni (brez centralne kurjave, s pomanjkljivimi sanitarijami, ni posebnega prostora za jedilnico pa tudi prostorov za delo primanjkuje)*,« so dodali.⁴² Leta 1965 so v poročilu zapisali, da bi bilo treba celoten zavod adaptirati, obnoviti in deloma povečati.⁴³

Zavod je imel svojo bolnišnico, ki naj bi bila večinoma preskrbljena s potrebnim inventarjem, z instrumenti in zdravili, a potrebovali so več ginekoloških in zobozdravstvenih instrumentov. Za namestitev bolnih obsojenk so imeli na voljo dve sobi, eno za splošne bolezni in drugo za infekcijske. Prva je imela le »počepnik«, zato so jo nameravali opremiti s straniščem na izpiranje, druga svojega stranišča ni imela. Zavodska bolnišnica je imela še skupno kopalnico s toplo vodo. Posebne sobe za pljučne bolezni zavod ni imel, ampak so te bolnice takoj poslali v bolnišnico Okrajnih zaporov Ljubljana.⁴⁴ Zavodsko bolnišnico so opremljali postopoma. Od začetka

41 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/9, a. e. 488, Osnutek generalnega plana organizacije kazenskih poboljševalnih institucij v Socialistični republiki Sloveniji, 4.

42 Ibid., 5.

43 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1430, Letno poročilo za 1965. leto, 12.

44 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 16; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 17; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 15; t. e. MNZ/16, a. e. 636, Letno poročilo za 1959. leto, 2; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 17; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 13; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 36.

šestdesetih let so bili nakupi medicinske opreme, drobnega in potrošnega materiala pogostejši.⁴⁵

Zdravstveno stanje obsojenk naj bi bilo ob koncu petdesetih in na začetku šestdesetih let zadovoljivo. Vse obsojenke so bile ob prihodu po potrebi zdravniško oskrbljene. Smrtnih primerov v zavodu niso zabeležili, prav tako ne infekcijskih bolezni v večjem obsegu. Zabeležili so le več primerov poškodb pri delu, ki so bile največkrat lažje.⁴⁶ Leta 1961 so zabeležili dva smrtna primera, enega zaradi ciroze jeter in sladkorne bolezni, drugi je bil samomor, prav tako leta 1962, ko je ena obsojenka umrla zaradi težav s srcem in druga zaradi samomora.⁴⁷ Od sredine šestdesetih let hujših nesreč pri delu ni bilo zabeleženih, prav tako ne smrtnih primerov.⁴⁸

Za obsojenke so skrbeli bolničar, ki je bil zaposlen v KPD Ig, ter zdravnik in zobozdravnik, ki sta delo opravljala honorar-

45 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 10; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 7, 11–14; t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 14–15; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 13.

46 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1957, 31. 1. 1958, 17–19; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1958, 28. 1. 1959, 18; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1959, 6. 1. 1960, 16; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 17.

47 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 10; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 11–14.

48 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 18–19.

no.⁴⁹ Ob koncu petdesetih let se poleg bolničarja in zdravnika splošne prakse, ki je bil resorni uslužbenec in je opravljal službo v bolnišnici pri okrajnih zaporih Ljubljana in v KPD Ig, omenjajo še honorarni zdravnik ginekolog in honorarni zobozdravnik.⁵⁰ Leta 1962 je bil zobozdravnik zaposlen tri ure tedensko in ginekolog šest ur mesečno.⁵¹ V letih 1963 in 1964 je splošni zdravnik KPD Ig obiskoval enkrat tedensko, po potrebi tudi dvakrat, ginekolog dvakrat mesečno ter psihiater in zobozdravnik po enkrat tedensko.⁵² Leta 1966 sta bili splošna in ginekološka ambulanta združeni, prav tako sta v eni sobi delovala zobna ambulanta in laboratorij. Ker je bil zavodski zdravnik tri mesece odsoten, ga je v tem času nadomeščala terenska zdravnica Tatjana Rebec Gerbec, kar se je poznalo pri oskrbi obsojenk. Težava je bila tudi ta, da so vsi zdravniki ordinirali v času, ko so imele obsojenke redno delo.⁵³ Ginekolog, psihiater in zobozdravnik so tudi v letu 1967 v zavodu delali le honorarno.⁵⁴

Posebno poslopje je bilo namenjeno namestitvi porodnic in dojenčkov. V štirih sobah so bile razporejene ginekološka ordinacija, ki je bila obenem porodna soba; dnevna soba, kjer so čez dan bivali dojenčki z materami, prav tako so tam pripravljali hrano in oblačila zanje; spalnica za matere v zašči-

49 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 4–5.

50 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Letno poročilo za 1958. leto, 5; t. e. MNZ/16, a. e. 636, Letno poročilo za 1959. leto, 2.

51 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/21, a. e. 651, Ig 10 mes. poročilo, 1–2.

52 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko popoljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 15–20; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko popoljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 14.

53 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko popoljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 12, 18–19.

54 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko popoljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 6.

tni poporodni dobi in spalnica za dojenčke. Zraven je bil še prostor za osebno higieno, vendar niso imeli niti shrambe za shranjevanje hrane za otroke niti hladilnika, kar so pogrešali zlasti v poletnih mesecih. Za hranjenje otrok so v glavnem skrbele matere same, čeprav so se v zavodu pritoževali, da niso bile vse dovolj vestne.⁵⁵ Do konca desetletja so v poslopju za porodnice in dojenčke naredili nekaj manjših adaptacij.⁵⁶ Leta 1959 so dnevno sobo pregradili in iz nje dobili dve. »*Ob tej priliki smo jo tudi pravljичno poslikali in je sedaj najprikupnejši kotiček vsega doma oz. zavoda,*« so zapisali.⁵⁷ Leta 1964 so kupili električni štedilnik za pripravo otroške hrane, hladilnik, pralni stroj s centrifugo in drug drobni inventar.⁵⁸

Sredi šestdesetih let sta bila zavodska bolnišnica in porodni oddelek združena. Razpolagali so s štirimi posteljami za nalezljive bolezni, sedmimi posteljami za splošne bolezni, z dvema posteljama za porodnice v prvem tednu po porodu, s sedmimi posteljami za porodnice po prvem tednu do oddaje v rejo ali do odpusta ter z dnevno sobo v porodnišnici, ki je služila tudi za pripravo hrane za otroke.⁵⁹

55 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 16; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 17; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 15; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 17.

56 ARS, SI AS 1267, MNZ, t. e. 15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 12–13; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 10–13.

57 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 15.

58 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 13.

59 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig

Osebno higieno obsojenk je določal hišni red. Vsem sta bili omogočeni redno umivanje dvakrat dnevno in kopanje enkrat tedensko ter v poletnih mesecih vsak večer po končanem delu. Tekoča voda za umivanje rok je bila na voljo po vseh delovnih mestih in v bivalnih sobah. V bivalnih sobah in v večini delavnic so bila nameščena tudi stranišča na izplakovanje. Osebno perilo so menjali dvakrat tedensko, spalne srajce na 14 dni, posteljno perilo enkrat mesečno v zimskem oziroma dvakrat mesečno v poletnem času, po potrebi tudi večkrat. Obsojenkam so prav tako omogočili, da si same perejo perilo in da poleg državnih oblačil uporabljajo tudi svoje perilo, obleko in obutev.⁶⁰ Posebej so prali perilo zavodske bolnišnice in kuhinje. Zavodska pralnica je bila sicer mehanizirana, a leta 1959 kupljeni pralni stroj s centrifugo podjetja Motor Škofja Loka se je nenehno kvaril. Prav tako so imeli težave s sušenjem perila v deževnih in zimskih dneh, saj niso imeli urejene sušilnice. Manjkal jim je tudi dezinfektor za primer nalezljivih bolezni

pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 18–19; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 14.

- 60 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 19; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 18–19; t. e. MNZ/16, a. e. 636, Letno poročilo za 1959. leto, 2; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 15–16, 21–22; t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 8–9; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 9–10; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 14.

ali pojava uši.⁶¹ Sušilni aparat so zaradi dolgih dobavnih rokov dobili šele leta 1962.⁶²

Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da so se od sredine šestdesetih let nekoliko bolj posvečali higieni. Vse prostore se čistili po potrebi tudi večkrat dnevno. Kopanje in preoblačenje obsojenk sta se izvajali kot v preteklih letih, medtem ko je delavkam na ekonomiji bila kopalnica vedno na razpolago, prav tako so se lahko preoblačile vsak dan. Tudi posteljno perilo se je pralo kot po navadi, osebno perilo in obleke so se prali enkrat tedensko, intimno perilo vsak dan. Stranišča so po potrebi razkuževali vsak dan.⁶³ Le leta 1964 so imeli večje težave zaradi pomanjkanja vode, v poletnih mesecih so morali vodo nekaj časa nositi iz zajetja na Igu. Posledično so imeli težave z vzdrževanjem čistoče v bivalnih in delovnih prostorih. Zaradi pomanjkanja vode so zabeležili tudi veliko primerov črevesnih bolezni, kar 75.⁶⁴

Tudi pestrost prehrane se je začela izboljševati v šestdesetih letih, čeprav naj bi bili jedilniki že prej sestavljeni čim bolj pestro in raznoliko. Količina prehrane je bila določena glede na kalorične tablice, izdane pri zveznem sekretariatu za notranje zadeve. Hrano so pripravljali v zavodu; leta 1962 so kuhinjo opremili z

61 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 11; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 21–22.

62 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 14; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 7, 14–15.

63 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 19–20; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 14–15.

64 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 14–15.

novim 150-litrskim kotlom za kuhanje hrane. Zelenjava, mleko in krompir so prihajali iz zavodske ekonomije; dokupovali so jih le v primeru slabih letin. Ostale izdelke so kupovali v večjih trgovskih podjetjih (omenjajo se na primer Ekonom, Mercator, Prehrana in Žito), meso so kupovali na Igu (sprva v Krajevni mesariji Ig, nato v Kmetijski zadrugi Ig oziroma Agrokombinatu Barje – mesnica Ig). Kruh so pekli v zavodu. Obsojenke, ki so opravljale težja dela, so dobile nekoliko večji obrok hrane.⁶⁵ Od leta 1964 je v poročilih navedeno, da so lahko obsojenke v jesenskih mesecih s posebnim dovoljenjem upravnika prejemale po eno pošiljko s sadjem na mesec, v teži do šest kilogramov, s čimer so želeli izboljšati njihovo prehrano.⁶⁶ Od leta 1965 letna poročila zavoda navajajo, da so obsojenke, ki so delale v hiši, dobile hrano v vrednosti 2500 kalorij dnevno, za tiste obsojenke, ki so delale

65 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 21–24; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 21–25; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 19; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 23–26; t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 15–19; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 7, 16–20; t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 21–23; t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 17–20; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 46; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 21; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 16.

66 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 27; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 15.

na ekonomiji in so opravljale težja dela, pa v vrednosti 2800 kalorij. Pri sestavljanju jedilnikov sta sodelovala medicinska sestra in ekonom.⁶⁷

Prevzgojno delo

Prevzgojno delo je vključevalo različne tečaje in predavanja, kulturno-umetniško udejstvovanje, ogled filmov, branje in športne dejavnosti. Zavod se je ob ustanovitvi spopadal s pomanjkanjem ustreznega kadra za prevzgojno delo z obsojenkami. Honorarno vzgojiteljico, absolventko psihologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, so za tri ure na dan zaposlili šele oktobra 1957; takrat naj bi se prevzgojno delo premaknilo z mrtve točke. A zaposlena je bila le kratek čas, do druge polovice leta 1958.⁶⁸ Zato so ob koncu desetletja v poročilu zapisali, da prevzgojno delo nima ne širine ne globine. Zavod je potreboval vzgojiteljico, ki bi imela več časa za vzgojo obsojenk in bi bila pripravljena delati pretežno v popoldanskem času. Tako se je prevzgojno delo razdelilo med socialnega delavca in upravnika. Delovno mesto socialnega delavca so uvedli leta 1959. Njegove dejavnosti so vključevale vsakodnevne pogovore z obsojenkami ter svetovanje in obveščanje pristojnih organov o zaznanih težavah. Imel je tudi pomembno

67 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 46; t. e. MNZ/62, a. e. 1430, Letno poročilo za 1965. leto, 43; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 21; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 16.

68 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 49; t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 4–5; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 58–59.

vlogo pri selekciji obsojenk za dodelitev v odprti oddelek, pri pogojnih odpustih, dopustih in drugih ugodnostih.⁶⁹

Do konca petdesetih let je prevzgojno delo potekalo po ustaljenih tirnicah. Tečajev za nepismene zaradi majhnega števila nepismenih obsojenk niso organizirali, ampak so jih poučevali individualno. Poleg tega so izvajali različne tečaje za naziv polkvalificirane delavke (pletarskega, šiviljskega in knjigoveškega) in splošnoizobraževalne tečaje za nadomestitev pomanjkljive izobrazbe.⁷⁰ Političnih predavanj je bilo zelo malo, saj zunanjih predavateljev zaradi prevelikih stroškov niso več najemali, a tudi med obsojenkami ni bilo ustreznih »predavateljic«, tako da so med politična predavanja šteli zlasti uvodne referate obsojenk ob proslavah za državne praznike. Namesto tega so obsojenkam predvajali tedenske zunanje in notranjepolitične komentarje Radia Ljubljana, medtem ko zaradi okvare mikrofona in ojačevalca hišne oddaje niso bile možne. Poleg tega so izvajali strokovna predavanja, največ z zdravstvenega področja (predaval jim je tamkajšnji ginekolog dr. Mal, na primer o kontracepciji), zemljepisna in zgodovinska predavanja s filmi in z diapozitivi ali predavanja praktičnega značaja (o gospodinjstvu, hrani, domačih nesrečah in podobno).⁷¹

69 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 53–55.

70 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 44–48; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 42; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 49; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 44–46.

71 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 44–48; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 43; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959,

Poleg radijskega ozvočenja je imel zavod še kino projektor za ozki film. Filmske predstave so bile sprva zaradi majhne izbire ozkih filmov manj pogoste, slaba je bila tudi kakovost filmov. Nato se je število predvajanih filmov nekoliko povečalo; leta 1959 so na primer predvajali 25 celovečernih filmov in 23 kratkih.⁷² Zavod je imel tudi svojo knjižnico; obsojenke so si knjige lahko izposojale enkrat tedensko, ob nedeljah. Poleg tega so imele na voljo dnevni in periodični tisk, ki je bil razporejen po bivalnih sobah oziroma se hranil v knjižnici, naročale so ga lahko tudi obsojenke same. Zanimanje za izposajo knjig naj bi bilo majhno. Obsojenke so se zanimale zlasti za dnevne novice v *Slovenskem poročevalcu* in *Ljudski pravici* ter za reviji *Naša žena* in *Tovariš*.⁷³ Leta 1959 se omenjata še časopisa *Delo*, ki so ga razdelili po vseh sobah, in *Dnevnik*, ki so ga dali le prvič kaznovanim, v prihodnje so nameravali naročiti po več izvodov revij *Naša žena* ter *Otrok in družina*, ker so se jim zdele edine primerne za vzgojo v zavodu.⁷⁴ »V bodoče bomo tudi zmanjšali razne revije in brošure, ki imajo le literarno vrednost in so bile v času, ko je bila drugačna

51; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 1.

72 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 44–47; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 44; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 53; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 2–3.

73 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 43–44; t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 44–47; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 51–53; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 1–3.

74 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 3.

struktura obsojencev, ponavadi le poslastica za razne intelektualne kroge. Spričo dejstva, da imamo sedaj opravka z nižjim intelektualnim nivojem, te revije ne pridejo več v poštev in smo raje naročili naklado revij z tako vsebino, ki je primerna,« so še dodali.⁷⁵

Za športne dejavnosti je bilo manj možnosti. Prostori za sprehajanje so bili majhni, druge opreme ali infrastrukture ni bilo. Sprva so izvajali le 10- do 15-minutne jutranje vaje (razen v zimskem času), ki med obsojenkami niso bile priljubljene. Drugih dejavnosti ni bilo, saj med zaposlenimi in obsojenkami ni bilo nikogar, ki bi jih lahko vodil. Šele leta 1959 so uredili igrišče za odbojko v parku ob zavodu. Obsojenke so za to dejavnost pokazale več zanimanja, a tudi za igro med dvema ognjema, medtem ko za badminton, namizni tenis in šah ni bilo pretiranega zanimanja. Poleg tega so bile obsojenke v spomladanskem in poletnem času polno zaposlene pri kmetijskih opravilih ali v delavnicah.⁷⁶ Slednjega se je zavedala tudi uprava zavoda. *»Ob razvijajočem se prevzgojnem delu se je pojavil problem, kako zagotoviti obsojenkam v popoldanskem času dovolj časa za učenje, za kulturno prosvetno udejstvovanje in za lastne potrebe, ker je popoldanski prosti čas skopo odmerjen zaradi obveznih sprehodov, hišnih del, večerje, poslovanja zdravstvene službe, raportov itd.,«* so zapisali že leta 1957.⁷⁷

Obsojenke so bile dejavne tako pri prevzgojnem kot kulturnem delu; nekatere so sodelovale pri različnih dejavnostih. Kot

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 48; t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 42, 50; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 50, 53; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 46–47; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 3.

⁷⁷ ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 50.

prevzgojno delo se je štelo, če so obsojenke prevzele vodenje posameznih dejavnosti (na primer mesto režiserke pri dramski skupini, vodje pevskega zbora, orkestra ali folklorne skupine) ali poučevale druge obsojenke. Pri kulturnih dejavnostih naj bi sodelovala tretjina obsojenk. V zavodu so delovali manjši orkester (iz treh do petih instrumentov), pevski zbor (nekaj časa celo dva, vadili so tudi dueti in solistke) in dramska skupina, za kratek čas še tamburaški orkester. Največ zanimanja je bilo za dramsko skupino. Vse skupine so sodelovale na različnih proslavah ob državnih praznikih, komemoracijah, drugih zavodskih prireditvah in tako imenovanih Veselih večerih.⁷⁸

Od začetka šestdesetih let spremljamo postopne spremembe v prevzgojnem delu, a tudi v organizaciji življenja obsojenk in preživljanju prostega časa. Po eni strani so nadaljevali prej opisane dejavnosti, a hkrati vpeljevali nove. Povečale so se možnosti za preživljanje prostega časa, postopoma se je začela uveljavljati vloga socialnega delavca, med poročili pogosteje najdemo študije o vlogi svobodnejšega režima prestajanja kazni.

Leta 1960 so kot dopolnilo predavanjem organizirali hišno radijsko oddajo, ki je imela kljub težavam z oddajnikom 35 oddaj. Obsojenke so lahko poleg v dramski skupini in pevskem zboru sodelovale še pri folklorni skupini in v šahovskem krožku. Športno so se udeleževale pri odbojki in badmintonu, zanimanje je bilo veliko tudi za plavalni bazen, ki so ga zgradili leta 1960. Ob nedeljah so lahko po novem gledale tudi televizijo.⁷⁹ Leta 1962 je radio po bivalnih sobah oddajal vsak dan,

78 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 43–45; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 49–53; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Obrazložitev statističnega obrazca o kulturno prosvetnem delu v letu 1959, 1–3.

79 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 12, 38–43.

in sicer od 17. do 19. ure in ob nedeljah od 7. do 18. ure.⁸⁰ Do leta 1963 so nadaljevali s predvajanjem celovečernih in kratkih filmov, nato je ta dejavnost upadla, saj podjetje Vesna film, ki je dobavljalo trakove, ni imelo več ozkih filmskih trakov. Namesto tega so obsojenkam omogočili, da gledajo primerne celovečerne filme na televiziji.⁸¹ Tega leta je bil obsojenkam poleg internih tečajev omogočen tudi vpis v dopisno šolo za dokončanje osnovnošolske izobrazbe in v dopisno srednjo šolo.⁸²

Jeseni 1964 so za obsojenke uredili dnevne sobe, v katerih so lahko preživljale svoj prosti čas. Opremljene so bile z radijskim sprejemnikom, ki so ga obsojenke lahko poslušale po želji, in televizijo, ki so jo lahko gledale vsak dan od začetka programa do 20. ure. Zavod je določal, kakšen program lahko gledajo obsojenke. Največ zanimanja je bilo za glasbene oddaje, tuje in domače popevke ter kriminalne in humoristične serije, a manj za osrednjo informativno oddajo TV Dnevnik. Kljub temu so slednjega redno vključevali v odobren program oddaj, saj naj bi po mnenju zavoda pripomogel k vzgoji obsojenk. Ob nedeljah so obsojenke lahko poslušale tudi gramofonske plošče.⁸³

Obsojenke, ki so imele do tega veselje, so lahko še vedno obiskovale tečaje, sodelovale v kulturnih dejavnostih, na voljo so imele knjige iz zavodske knjižnice, dobro je bilo poskrbljeno tudi

80 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 28–32.

81 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 32–33.

82 Ibid., 31–32.

83 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 23; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 4–6; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 28–31; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 20–22.

za raznovrstno časopisje. Vodstvo zavoda si je prizadevalo, da bi obsojenke čim koristneje izrabile svoj prosti čas, zato so od leta 1956 kulturne in druge dejavnosti organizirali v obliki krožkov in sekcij. Najbolj množično obiskovana je bila sekcija ročnih spretnosti, v manjši meri dramska sekcija, pevski zbor in folklor, saj večina obsojenk ni imela nagnjenja za te dejavnosti. Zaradi rastočega navdušenja nad popevkami je bilo v zavodu organiziranih več Veselih večerov. Telesna vzgoja je bila organizirana predvsem v poletnih mesecih. Kmalu se je skrčila le na igranje odbojke, a tudi vanjo niso mogli vključiti vseh zainteresiranih, saj je bilo igrišče izven zavoda in nezavarovano. V popoldanskem času so se lahko obsojenke kopale v bazenu, enkrat so organizirali tudi plavalni tečaj za tiste, ki niso znale plavati.⁸⁴

Od februarja 1965 zavod ni imel zaposlene vzgojiteljice, ki bi vodila in usmerjala kulturno-prosvetne dejavnosti. V tem času je vzgojno delo vodil upravnik ob pomoči starešine paznikov. Pri prevzgoji je sodelovalo devet obsojenk, ki so vodile knjižnico, analfabetški tečaj, odbojkarsko sekcijo, dramsko sekcijo, pevski zbor in folklorno skupino.⁸⁵ Med obsojenkami na Igu naj bi bilo manj zanimanja za sodelovanje pri omenjenih dejavnostih, a več za posebne tečaje, kot je bil tečaj pletenja in kvačkanja, ki so jih vodile obsojenke same.⁸⁶ Po zaposlitvi nove

84 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 658, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1964, 12. 1. 1965, 24; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 4–8; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 28–33; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 20–23.

85 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 8–9; t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 11.

86 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1430, Letno poročilo za 1965. leto,

vzgojiteljice v maju 1966 naj bi se vzgojno delo bolj razmahnilo. Pri vodenju sekcij in skupin je sodelovalo pet obsojenk.⁸⁷

Sredi desetletja je dobilo večjo vlogo tudi socialno delo, ki se pred tem ni izvajalo v polni obliki. Do začetka šestdesetih let je bil socialni referent namreč zadolžen še za učno-vzgojno in kulturno-prosvetno dejavnost. Leta 1960 je zavod zaposlil novo socialno delavko,⁸⁸ ki je obravnavala obsojenke ob prihodu v zavod, se pozanimala o njihovih življenjskih okoliščinah in identificirala težave, ki bi lahko nastale ob odhodu na prostost. Več obsojenk je bilo v vidnejših socialnih težavah, ki so bile povezane s slabimi družinskimi razmerami, slabim ekonomskim stanjem in z negativnimi vplivi okolja. Kar nekaj primerov je bilo povratnic. Socialna delavka je podala mnenje glede izdelave prevzgojnega programa, dodelitve na delovno mesto in nudenja pomoči pri ugotovljenih socialnih težavah. Večkrat se je začela obračati na zavod za socialno delo.⁸⁹ Socialna delavka je z obsojenkami prav tako opravljala redne razgovore tri mesece pred odpustom. Glavno težavo pri odpustu sta za obsojenke predstavljala nerešen stanovanjski problem in iskanje zaposlitve, nekatere so prosile tudi za pomoč v obleki.⁹⁰

51–52.

87 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 33; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 23–24.

88 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 46.

89 Ibid., 46–49; ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 34–37; t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 6, 16–22; t. e. MNZ/62, a. e. 1430, Letno poročilo za 1965. leto, 60.

90 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 38; t. e. MNZ/23, a. e. 659,

Ker je socialna delavka konec maja 1965 zapustila zavod, je njeno delo začasno opravljal starešina paznikov, ki je bil diplomirani socialni delavec.⁹¹ Novo so zaposlili šele konec leta 1966. Obsojenke je ob prihodu v zavod ocenil strokovni tim, ki so ga sestavljali upravnik, starešina paznikov za obravnavo s kriminološkega vidika (do prihoda socialne delavke je starešina paznikov opravljal njeno delo, medtem ko je upravnik obravnaval obsojenke s kriminološkega vidika), vzgojiteljica, socialna delavka, psiholog in zdravnik.⁹² Socialna služba je še naprej pomagala pri reševanju težav obsojenk in jim nudila pomoč pri pogojnem odpustu.⁹³

Gospodarska dejavnost

Tako kot je bila praksa v preteklih letih,⁹⁴ je fizično delo sprva ostajalo pomemben element prevzgojnega dela, a pri tem ni več videti izkoriščanja obsojeniške delovne sile in slabega ravnanja z njo. Leta 1958 je tako še vedno veljalo, da je temeljna naloga kazensko poboljševalnih domov »prevzgoja, ki se opravlja z delom obsojencev v industrijskih podjetjih, obrtnih delavnicah in ekonomijah. Obstoj gospodarske enote KPD-ja je odvisen

Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 24.

91 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/23, a. e. 659, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1965, 10. 1. 1966, 28–29.

92 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 12.

93 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 39–41; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 31–34.

94 Prim. Jankovič Deržič, »Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni,« 579–580, 583.

od razpoložljive in odgovarjajoče delovne sile obsojencev.»⁹⁵ Industrijski obrati, obrtne delavnice in ekonomije kazensko poboljševalnih zavodov so od leta 1956 poslovale po *Uredbi o poslovanju industrijskih obratov, obrtnih delavnic in ekonomij kazenskih poboljševalnih zavodov*. V finančnem pogledu so poslovale kot samostojne gospodarske enote. Vodile so posebno knjigovodstvo in finančno poslovale preko svojega računa. Vodjo gospodarske enote je imenoval in razreševal Državni sekretariat za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije, medtem ko je bil podrejen upravniku kazensko poboljševalnega zavoda.⁹⁶ Kot že omenjeno, so obsojenke na delovna mesta razporedili po obravnavi ob njihovem prihodu v zavod.

S poslovanjem so gospodarske enote ženskega KPD Ig začele takoj po selitvi julija 1956. Njihovo dejavnost so nekoliko priredili. V Brestanici so glavno panogo predstavljali izdelki iz rogoze in pločevine, ostale dejavnosti so bile večinoma storitvene, na Igu so uvedli štiri delavnice: knjigoveško, pletarsko, šiviljsko in kovinsko. Delavnice so se večinoma usmerile na storitvene dejavnosti knjigoveznice in šiviljske delavnice, v manjši meri so obsojenke predelovale rogoz in ličkanje.⁹⁷ »V začetku je bilo delo brezuspešno, ker so nam pri novi proizvodnji zelo primanjkovali stroji in ostali tehnični pripomočki,« so zapisali.⁹⁸ Obsojenke so delale tudi na ekonomiji.⁹⁹

95 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 771, Pripombe k ugotovitvam komisije za pregled zaključnih računov gospodarskih enot KPZ za leto 1957, 14. 6. 1958, str. 1.

96 *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 30/1956, 583–584; ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 541, Odločba št. 04/1-378/4-58, 29. 3. 1958.

97 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/32, a. e. 755, Poslovno poročilo, 1; t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7; t. e. MNZ/32, a. e. 755, Poslovno poročilo, 1.

98 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7.

99 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/32, a. e. 755, Poslovno poročilo, 1.

Za vodenje delavnic in ekonomije so bili zaposleni civilni uslužbenci. Zavod je imel težave z zaposlovanjem strokovnih vodij, zato sta pletarsko in knjigoveško delavnico leta 1957 vodila kar dva paznika.¹⁰⁰ Tega leta je bilo največ obsojenk, približno 60, zaposlenih v pletarski delavnici. Po številu zaposlenih so sledile knjigoveška delavnica (približno 30) ter krojaška delavnica in ekonomija (vsaka po približno 20). Obsojenke so delale še v kovinski delavnici, pri različnih hišnih in gradbenih delih, v knjigovodstvu, dve sta bili zaposleni v zaporu v Kopru.¹⁰¹ Kovinska delavnica je obratovala le do avgusta 1957; proizvajala je manjše izdelke iz pločevine, usnjene predpražnike, beležne bloke in papirnate vrečke. Pletarska delavnica je proizvajala koše iz viter, knjigoveznica in šivalnica sta opravljali usluge. Ekonomija se je ukvarjala z različnimi dejavnostmi. Usmerjena je bila v prirejo govejega in svinjskega mesa, mleka in mlečnih izdelkov ter jajc, gojila je tudi plemenske živali in čebelje panje. Poleg tega je pridelovala krmo za živali, več vrst zelenjave, kisló zelje in nekaj sadja. Od gozdarske dejavnosti so navedene pridelava vrbovih šib in drugih vrst lesa.¹⁰² Julija 1957 so moški obsojenci iz Okrajnih zaporov Ljubljana za potrebe ekonomije opravili košnjo sena na Kočevskem. Čez leto je dal zavod na zelenjavnem vrtu zgraditi deset novih betonskih toplih gred, ki so bile tlakovane z opeko.¹⁰³

Do konca petdesetih let je slika zaposlenosti obsojenk ostajala podobna, le da se je število zaposlenih v pletarski delavnici zmanjšalo na približno 50. Zaposlenost je bila visoka, približno

100 ARS, SI AS 1267, MNZ, t. e. 15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 49.

101 ARS, SI AS 1267, MNZ, t. e. 15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 7.

102 Ibid., 32–34.

103 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 631, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1957, 31. 1. 1958, 10–13; t. e. MNZ/14, a. e. 630, Letno poročilo za 1957. leto, 26.

90-odstotna.¹⁰⁴ Marca 1958 je bila gospodarska enota KPD Ig na novo oblikovana. Obrtne delavnice naj bi se ukvarjale le še s knjigoveštvom, šiviljstvom in pletarstvom ter ekonomija s poljedelstvom, z živinorejo in vrtnarstvom. Gospodarska enota naj bi še vedno skrbela za prevzgojo obsojenk in jim dajala možnost, da se izučijo v obrti in drugih delih ter navadijo na delovno disciplino.¹⁰⁵ Julija so določili še novo ime gospodarske enote, ki se je zdaj imenovala Obrtne delavnice in ekonomija Krim Ig pri Ljubljani.¹⁰⁶

Pletarska delavnica je izdelovala različne koše, ki so jih dobavljali podjetju Kooperativa Ljubljana, in nekaj predpražnikov iz ličkanja. V šiviljski delavnici so šivali konfekcijo (spodnje perilo in spalne srajce, delovne obleke, srajce, brisače, predpasnike, rjuhe, robce), v knjigoveznici so se pretežno ukvarjali s šivanjem matičnih knjig.¹⁰⁷ Še vedno so jih pestile kadrovske težave, ki so jih skušali nadomestiti z začasnimi rešitvami. Brez ustreznega strokovnega vodstva je bila knjigoveška delavnica, ki jo je zavod tako v gospodarskem kot v prevzgojnem pogledu dojemal za najpomembnejšo delavnico.¹⁰⁸ Težavo je predstavljala tudi slaba

104 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 7; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 6.

105 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 541, Odločba št. 04/1-378/4-58, 29. 3. 1958.

106 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 541, Firma gospodarske enote KPD, 5. 7. 1958.

107 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 30; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 27; t. e. MNZ/35, a. e. 782, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1959, 9.

108 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 58–59.

strojna oprema, ki so jo sicer skušali izboljšati z novimi nakupi,¹⁰⁹ a so imeli ob koncu leta 1958 kljub temu »velike težave vsled tega, ker delamo v pretežni večini z nekvalificirano delovno silo, saj imamo največ obsojenk, ki so po poklicu pisarniške moči itd. in niso tako veščé del v knjigoveznici, šivalnici in pletarni. Prav tako nam dela velike ovire pri proizvodnji pogosto menjavanje delovne sile. V mnogih primerih je tako, da čim se obsojenka delu privadi že gre ali na pogojni izpust, redno odsluženje kazni itd.«¹¹⁰

Gospodarska enota KPD Ig se je srečevala tudi s težavami na trgu. Knjigoveznica je ob konkurenci v panogi le s težavo iskala kupce, prav tako je izdelke slabo prodajala pletarska delavnica, čeprav je imela sklenjen dogovor s podjetjem Kooperativa Ljubljana. Le šiviljska delavnica naj bi imela zadovoljiv uspeh.¹¹¹ Tudi ekonomija je imela slabe uspehe v vseh panogah. Pripisali so jih nizkim cenam izdelkov, izpadu prodaje vrbovih šib, slabi letini v čebelarstvu ter boleznim pri perutnini in svinjah.¹¹² Strojni park na ekonomiji je ostajal dotrajan in slabo vzdrževan, zato so opustili nekatere poljedelske kulture ter se posvetili živinoreji in pridelavi krme. Prav tako so želeli razširiti vrtnarstvo, ki je bilo najdonosnejša panoga. Leta 1959 so za gojenje in prezimovanje rož zgradili tudi cvetličnjak.¹¹³

109 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 12–13; 40; t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 40.

110 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1958, 7.

111 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/35, a. e. 782, Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1959, 9.

112 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/35, a. e. 782, Zapisnik o pregledu zaključnega računa Obrtnih delavnic in ekonomije »Krim« Ig za leto 1959, 12. 5. 1960, 7–8; Poslovno poročilo za bilanco 31/12-1959, 9; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 51–53.

113 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/34, a. e. 774, Poslovno poročilo za bilanco

Leta 1960 sta iz ene gospodarske enote nastali dve, in sicer Obrtne delavnice Ig in Kmetijsko gospodarstvo Krim, kakor se je po novem imenovala ekonomija.¹¹⁴ Dejavnosti Kmetijskega gospodarstva Krim so večinoma ostale iste, medtem ko so se obrtne delavnice nekoliko spremenile in zmanjšale svojo dejavnost. V knjigovoznici so se začeli ukvarjati z vezavo Uradnega lista, medtem ko so v pletarski delavnici pletli košarice za kruh.¹¹⁵ Na začetku šestdesetih let je opazno padanje števila zaposlenih obsojenk (leta 1963 je znašalo 83 odstotkov), zlasti v pletarski delavnici, ki so jo ob koncu leta 1962 zaradi neučinkovite proizvodnje opustili, medtem ko so obsojenke z začetkom leta 1963 prerazporedili v knjigovoznico. Število zaposlenih v šiviljski delavnici in na ekonomiji je ostajalo približno 20.¹¹⁶ Knjigovoznica in šiviljska delavnica sta bili po mnenju upravnika najustreznejši dejavnosti za zaposlitev žensk, imeli sta večletno tradicijo in razpolagali z ustrezno strojno opremo.

31/12-1958, 8; t. e. MNZ/15, a. e. 632, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za 1958, 28. 1. 1959, 59; t. e. MNZ/16, a. e. 637, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za 1959, 6. 1. 1960, 9, 51-53.

114 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/11, a. e. 541, Odločba št. 04/1-S 10673/5-60, 16. 12. 1960; Odločba št. 04/1-S 10673/4-60, 16. 12. 1960.

115 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/43, a. e. 837, Poslovno poročilo k ZR za leto 1963 Kmetijskega gospodarstva »Krim« Ig, 10. 2. 1964, 1; t. e. MNZ/38, a. e. 801, Zapisnik o pregledu zaključnega računa za leto 1960 ekonomije KPD Ig pri Ljubljani, 11. 5. 1961, 4; t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 35.

116 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/17, a. e. 638, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1960, 16. 1. 1961, 8-9; 28-30; t. e. MNZ/18, a. e. 643, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1961, 8. 1. 1962, 4-6, 20-21; t. e. MNZ/20, a. e. 650, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1962, 12. 1. 1963, 4-5, 21, 24; t. e. MNZ/22, a. e. 655, Kazensko poboljševalni dom Ig, Letno poročilo za leto 1963, 20. 1. 1964, 10-11, 24-25; t. e. MNZ/41, a. e. 820, Poročilo o poslovanju Obrtnih delavnic I, Ig pri Ljubljani za leto 1962, 1-2.

Kljub temu so začeli razmišljati, da bi obsojenke zaposlili še drugače in povečali tako finančni kot vzgojni učinek. Kot enega od glavnih dejavnikov za boljšo zaposlenost obsojenk so videli v ustreznem nagrajevanju, saj so ugotavljali, da je bilo do tedaj nagrajevanje obsojenk izredno nizko in nestimulativno.¹¹⁷

Storilnost delavnic in kakovost njihovih izdelkov sta se hitro slabšali. V knjigovoznici so za ljubljanske tiskarne in založbe opravljali storitve in izdelovali manjše izdelke. Storitve so opravljali še za druga podjetja, tudi nekatere druga, manj zahtevna dela (med drugim so čistili izdelke iz plastičnih mas, pakirali in sestavljali sponke). V šiviljski delavnici so še vedno izdelovali konfekcijske izdelke za različne odjemalce. Zaradi slabe kakovosti sta imeli delavnici pogoste težave z reklamacijami, srečevali sta se s čedalje večjo konkurenco in imeli težave z nakupom določenih vrst blaga.¹¹⁸ Zaradi slabih poslovnih rezultatov so Obrtne delavnice Ig leta 1963 poslovale pod družbenim nadzorom. Primanjkovalo jim je naročil, še vedno so se pritoževali nad nekvalificiranostjo in veliko fluktuacijo delovne sile (le manjši del obsojenk naj bi bil sposoben samostojnega dela pri težjih nalogah), a tudi nad zastarelostjo opreme in pomanjkanjem ustreznega civilnega kadra. Kljub temu so se trudili, da bi obsojenke čim bolj strokovno usposobili. Obsojenke so za svoje delo prejemale plačilo, razen tistih, ki niso pokazale zadostnega učinka. Tiste, ki so presegale normo, so dobile večje plačilo.¹¹⁹

117 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/12, a. e. 567, Gospodarske dejavnosti v letu 1964–65 v gospodarskih enotah i.o. »Pohorje«, Obrtne delavnice ROD Radeče, Obrtne delavnice Krim Ig in Občinske delavnice Golovec Ljubljana Celje in Maribor, 8.

118 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/41, a. e. 820, Poročilo o poslovanju Obrtnih delavnic I, Ig pri Ljubljani za leto 1962, 1–2; t. e. MNZ/41, a. e. 826, Gospodarsko poročilo, 15. 2. 1964, 2.

119 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/41, a. e. 826, Gospodarsko poročilo, 15. 2. 1964, 1.

Sredi šestdesetih let so se poslovni rezultati gospodarskih obratov še poslabšali. Pripisali so ga zmanjšanju številčnega stanja obsojenk, ki so bile njihova primarna delovna sila, fluktuaciji delovne sile in odpovedi na strani zunanjih naročnikov kot posledica gospodarske reforme.¹²⁰ »Po drugi strani pa je naša gospodarska dejavnost taka /knjigovezništvo in šiviljstvo/, da jo je brez strokovnih delavcev nemogoče obvladati zaradi neprestane fluktuacije delovne sile. Komaj se ženska privadi in priuči delu, že je odpuščena in njeno delovno mesto zasede novodošla obsojenka, največkrat brez tovrstnih delovnih navad,« so zapisali in dodali: »Osnovna sredstva so usposobljena le za obrtniško dejavnost, pri čemer pride le v poštev predvsem ročno delo in spretnost delavke. Zato smo daleč od kvalitete in kvantitete, ter izdelkom zunanjih konkurentov. Temu primerno pa je tudi manjši finančni učinek.«¹²¹ Proizvodnja obrtnih delavnic je bila predvsem storitvena dejavnost manjšega obsega. V njih je leta 1966 delalo povprečno po 41 obsojenk, leta 1967 povprečno po 38. Obrtne delavnice niso bile v stanju konkurirati na trgu niti po količini niti po kakovosti. Proces zmanjševanja števila delovne sile je potekal že nekaj let, vzporedno s tem se je slabšala strokovna usposobljenost zaposlenih obsojenk. Knjigoveška delavnica, ki je predstavljala najdonosnejšo dejavnost, je zopet

120 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/43, a. e. 838, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1964 Obrtnih delavnic Ig, 14. 2. 1965, 1; t. e. MNZ/46, a. e. 856, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1965 Obrtnih delavnic Ig, 14. 2. 1966, 1, 6–7; t. e. MNZ/46, a. e. 862, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1966 Obrtnih delavnic Ig, 15. 2. 1967, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko popoljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 13–14; 1; t. e. MNZ/47, a. e. 873, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Obrtnih delavnic Ig, 19. 2. 1968, 1–5; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko popoljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 35.

121 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/47, a. e. 873, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Obrtnih delavnic Ig, 19. 2. 1968, 4.

ostala brez vodje.¹²² »Občutimo, da se v reformskem obdobju vedno bolj zaostruje kvaliteta izdelkov ter njih cena,« zato so se namenili preusmeriti svojo dejavnost »v industrijsko dejavnost, kjer bo delovna sila le za strežbo pri strojih, pri čemer ne bo potrebno daljše priučitve in posebne ročne spretnosti.«¹²³ Odločili so se za kooperacijo s Kovinsko industrijo Ig, ki so jo videli kot poroštvo za nadaljnje delo in obstoj obrtnih delavnic; dejavnost ostalih delavnic so nameravali obdržati le v manjšem obsegu.¹²⁴

Slabše je poslovalo tudi Kmetijsko gospodarstvo Krim. Zaradi intenzivnejšega izkoriščanja kmetijskih površin, pomanjkanja delovne sile in zastarele opreme se je skušalo modernizirati.¹²⁵ Na vrtu so obnovili vodovodno instalacijo, saj je bila stara že dotrajana in so morali poleti ročno zalivati posevke z vso razpoložljivo delovno silo.¹²⁶ Leta 1962 je bila izvedena še arondacija

122 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/24, a. e. 661, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1966, 9. 1. 1967, 13–14; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 35; ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/47, a. e. 873, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Obrtnih delavnic Ig, 19. 2. 1968, 2–5.

123 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/47, a. e. 873, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Obrtnih delavnic Ig, 19. 2. 1968, 5.

124 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/47, a. e. 873, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Obrtnih delavnic Ig, 19. 2. 1968, 5; ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 35.

125 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/41, a. e. 821, Poslovno poročilo k ZR za leto 1962 – KG. »KRIM« Ig, 15. II. 1963, 1; t. e. MNZ/40, a. e. 814, Investicijske potrebe KG »Krim« Ig, 12. 5. 1962, 1–3; t. e. MNZ/43, a. e. 837, Poslovno poročilo k ZR za leto 1963 Kmetijskega gospodarstva »Krim« Ig, 10. 2. 1964, 2; t. e. MNZ/43, a. e. 837, Zapisnik o pregledu zaključnega računa za leto 1963 Kmetijskega gospodarstva Kazensko poboljševalnega doma na Igu, 4–5.

126 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/40, a. e. 814, Investicijske potrebe KG »Krim« Ig, 12. 5. 1962, 2; t. e. MNZ/40, a. e. 814, Vodovodna inštalacija, 10. 5.

zemljišč v korist KPD Ig, ki je želel pridobiti kmetijske površine čim bližje zavoda.¹²⁷ Sprva je Kmetijsko gospodarstvo Krim nadaljevalo delo v vseh panogah, a tudi tu je bila po gospodarski reformi opazna odpoved naročil zunanjih naročnikov.¹²⁸ Leta 1966 je kmetijsko gospodarstvo nekoliko skrčilo svojo dejavnost in obdržalo zlasti vrtnarstvo, živinorejo in poljedelstvo. Pridelke je deloma proizvajalo za lastne potrebe in za živalsko krmo, medtem ko je prodajalo zelenjavo ter živino za zakol in nadaljnjo rejo. Obsojenke so predstavljale večino delovne sile, še vedno jih je tam delalo približno 20.¹²⁹

Sočasno z gospodarskimi težavami je opazna tudi sprememba v pogledu na fizično delo. Takrat so začeli v zavodu izpostavljati primarno vzgojni in ne finančni namen gospodarske dejavnosti, a ne moremo izključiti, da je k temu pripomoglo slabše poslovanje. Leta 1966 so zapisali: *»Naša gospodarska dejavnost je primarno vzgojnega namena in imamo cilj, da po instruktorjih obsojenim*

1962; t. e. MNZ/53, a. e. 1042, Pogodba o izkoriščanju in vzdrževanju vodovoda KPD Ig pri Ljubljani št. 09/2-S-2173/1-62.

127 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/53, a. e. 1046, Odločba št. 462-23/62-6-1962, 14. 2. 1962; Poročilo s sestanka o arondaciji, 5. 1. 1962; Odločba št. 6/P-462/50-61/62, 10. 4. 1962; Arondacija v korist Kmetijskega gospodarstva Krim, 14. 5. 1962; Pritožba zoper odločbo o dovolitvi postopka za arondacijo Kmetijske zadruge Ig pri Ljubljani za našo parcelo št. 1256, travnik v izmeri 44,455 m² v k.o. Dobravica, 2.

128 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/44, a. e. 847, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1964 Kmetijskega gospodarstva »Krim« Ig, 14. 2. 1965, 1–2; Pregled stroškov in dohodka po dejavnostih od plačane realizacije od 1. 1. do 31. 12. 1964; t. e. MNZ/46, a. e. 857, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1965 KG »Krim« Ig, 14. 2. 1966, 1, 6.

129 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/47, a. e. 869, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1966 Kmetijskega gospodarstva »Krim« Ig, 15. 2. 1967, 1; t. e. MNZ/47, a. e. 872, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1967 Kmetijskega gospodarstva »Krim« Ig, 19. 2. 1968, 1; t. e. MNZ/62, a. e. 1435, Kazensko poboljševalni dom Ig pri Ljubljani, Letno poročilo za leto 1967, 10. 1. 1968, 35–36.

osebam priučimo delovne navade in jih strokovno usposabljammo za vključitev v družbeno življenje na prostosti. Šele drugotnega pomena je finančni uspeh gospodarske organizacije.»¹³⁰

Zaključek

Ko je bilo na začetku petdesetih let konec obdobja najhujšega obračunavanja z nasprotniki novega političnega sistema (pri čemer so bile kazenske ustanove pomemben del represivnega aparata), se je začel postopoma spreminjati tudi režim prestajanja kazni. Spremembe, ki so se nakazale v drugi polovici desetletja, so se nadaljevale v šestdesetih letih, kar sem skušala prikazati v prispevku.

Ob koncu naj dodam, da je zapor v prostorih ižanskega gradu ostal vse do današnjih dni. Zavod za prestajanje kazni zapora Ig, kot se imenuje danes, je še vedno edini ženski zapor v Sloveniji, kjer se izvršuje tudi pripor za ženske. Delo z obsojenkami se je v desetletjih njegovega obstoja spremenilo, a še vedno se zavod spopada s težavami zaradi starosti in nefunkcionalnosti stavbe ter pomanjkanja prostorov za izvajanje različnih dejavnosti, kar vpliva na kakovost bivanja obsojenk.¹³¹

130 ARS, SI AS 1267, t. e. MNZ/46, a. e. 856, Poslovno poročilo k zaključnemu računu za leto 1965 Obrtnih delavnic Ig, 14. 2. 1966, 7.

131 »Zavod za prestajanje kazni zapora Ig,« Portal GOV.SI, pridobljeno 18. 5. 2023, <https://www.gov.si/drzavni-organi/organi-v-sestavi/uprava-za-izvrsevanje-kazenskih-sankcij/o-upravi/zavod-za-prestajanje-kazni-zapora-ig/>.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)
SI AS 1267, Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984.

Tiskani viri

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1956.

Spletni viri

Portal GOV.SI »Zavod za prestajanje kazni zapora Ig.«
Pridobljeno 18. 9. 2023. URL: <https://www.gov.si/drzavni-organi/organi-v-sestavi/uprava-za-izvrsevanje-kazenskih-sankcij/o-upravi/zavod-za-prestajanje-kazni-zapora-ig/>.

Literatura

Jankovič Deržič, Andreja. »Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni«. *Kronika* 61, št. 3 (2013): 575–584.

Klanjšek, Ada. *Selekcija obsojenk za odprti kazenski popoljševalni dom na Igu*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, 1959.

Piškurić, Jelka. »Začetki zapora na ižanskem gradu (1946–1956)«. *Kronika* 68, št. 2 (2020): 257–272.

Vodopivec, Katja. »Grupiranje obsojencev.« *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 14, št. 3–4 (1963): 123–131.

Women's Prison in Ig, 1956–1967

Summary

In 1956, Ig Castle became the seat of the only women's correctional facility in Slovenia, after male convicts had been moved out. The article presents its operation until 1967, the living conditions and care for convicts, different forms of re-education work and the economic units where the convicts worked.

At first, manual labour remained an important element of re-education work and was combined with other re-education activities. The convicts worked in the institution's economic units, which included various crafts workshops and an agricultural estate. It soon turned out that the institution's economic units were ineffective, so activities within them were reduced; in the institution's opinion, female convicts were not as qualified to work in them. As a rule, their prison sentences were shorter, so they left the institution before they were properly trained. The ineffectiveness was definitively shown during the economic reform after 1965. That was when the institution started to highlight the primarily educational rather than financial aim of economic activities.

In general, the view on re-educating female convicts started to gradually change in the 1960s. Convicts were provided with education opportunities; there were more possibilities for quality leisure activities; the role of social workers was gradually established; reports more often cite studies on the role of a less restrictive regime of serving sentences, which had actually been possible in Ig since the late 1950s. Many convicts were recidivists; their problems had to do with poor family

conditions, poor economic situation and negative influence in the environment.

The castle building, which had first been intended for male convicts, had to be partially rearranged for the arrival of female convicts; this notably involved a maternity ward and rooms for pregnant women and babies. After that, the premises of the Ig Correctional Facility (including its economic units and exterior) underwent only minor adaptation and repairs. As a result, it was apparent in the early 1960s that the building could not provide optimal conditions for the accommodation of female convicts and their re-education work. Since then, the Correctional Facility desired more appropriate and modern premises.

DOI: 10.55692/D.18564.23.12

Prejeto: 12. 5. 2023
1.01 izvirni znanstveni članek

Rok Bratina¹

*Od »reformiranega« komunista do
»spravitelja« naroda – politična
kariera in stremljenja Boruta
Pahorja (1986–2011)*

Izvleček

Članek obravnava politično kariero Boruta Pahorja od njegovih prvih korakov ob vstopanju v komunistično partijo do trenutka, ko je predčasno zaključil mandat predsednika vlade Republike Slovenije. Preučujoč pisano paleto medijskih objav, od spletnih člankov do intervjujev ter gostovanj v razvedrilnih oddajah, avtor prepoznava v Pahorjevem političnem delovanju določene stalnice, ki ga kot posameznika postavljajo v edinstven, a tudi izstopajoč položaj v sicer dokaj polarizirani slovenski politični krajini. Tudi ali prav zaradi te njegove pregovorne drugačnosti so se, ugotavlja avtor, njegova prizadevanja po povezovanju obeh nasprotujočih se političnih bregov izkazala kot dokaj neuspešna,

¹ Rok Bratina, doktorski študent, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Gregorčičeva 19, 5000 Nova Gorica, rok.bratina@fuds.si.

a vendar dovolj všečna za večinski del javnosti, kar že več kot dve desetletji dokazujejo številne raziskave javnega mnenja in ne nazadnje dejstvo, da gre za najbolj »trofejnega« politika v zgodovini Republike Slovenije.

KLJUČNE BESEDE: Borut Pahor, politika, Slovenija, predsednik države

Abstract

The article discusses Borut Pahor's political career from his first steps when entering the Communist Party to the moment he prematurely ended his mandate as the prime minister of the Republic of Slovenia. By studying a wide range of media reporting, from online articles and interviews to appearances in entertainment shows, the author discerns certain constants in Pahor's political engagements that put him, as an individual, in a unique as well as outstanding position in the otherwise rather polarised Slovenian political landscape. Due to his proverbial differentness or exactly because of it, his efforts to bring together both opposing political camps, as noted by the author, have been fairly unsuccessful but still appealing to the majority of the public, as demonstrated by numerous public opinion polls in the last two decades as well as the fact that he is the most "trophy-winning" politician in the history of the Republic of Slovenia.

KEYWORDS: Borut Pahor, politics, Slovenia, president

Uvod

Vedno sta obstajali dve vrsti politikov. Na eni strani so tisti, ki hlepijo po moči in vplivu, na drugi strani so tisti, ki hrepenijo po tem, da jih imajo ljudje radi in jim zaupajo. Pahor samega sebe uvršča v drugo kategorijo,² čeprav ne zanika,³ da je za to, da lahko vplivaš na življenjsko pot drugih, treba imeti tudi moč. Za zaupanje velja, da si ga moraš najprej prislužiti, kar je Pahor spoznal tako v času vstopanja v politiko kot tudi kasneje, prizadevajoč, v luči pogovorov za dokončno razrešitev mejnega vprašanja, pridobiti si naklonjenost hrvaške predsednice vlade Jadranke Kosor.⁴ Kar se tiče priljubljenosti, Pahorju ta tudi in predvsem zaradi všečne podobe, ki so mu jo pomagali (z) graditi rumeni tisk, nastopanje v razvedrilnih oddajah, osebni stik z ljudmi in ne nazadnje prisotnost na družbenih omrežjih,⁵ nikoli ni zares umanjala. Na drugi strani imamo moč, ki si jo je treba šele zagotoviti, in to ne glede na priljubljenost ali položaj, ki ga politik zaseda.

Izpostavimo lahko še eno klasifikacijo politikov. Na eni strani so tisti, ki, poudarjajoč medsebojne razlike, iščejo konflikte, in na drugi tisti, ki, spoštujoč medsebojne razlike, iščejo in si prizadevajo za konsenz. Izhajajoč iz analize njegove politične kariere ugotavljamo, da Pahor sodi v drugo kategorijo.

2 »Borut Pahor«, *RTV 365*, pridobljeno 15. 8. 2023, <https://365.rtvlo.si/arhiv/intervju/117665969>.

3 Tadej Golob, »Vse na tem svetu postaja bolj intenzivno, bolj agresivno, bolj surovo, tudi bolj odlično in kakovostno«, *Metropolitan.si*, pridobljeno 15. 8. 2022, <https://www.metropolitan.si/novice/borut-pahor/>.

4 »Sredin gost: Borut Pahor«, *RTV 365*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://365.rtvlo.si/arhiv/na-tretjem/174482848>.

5 Pahor je eden izmed prvih slovenskih politikov, ki je »odkril« družbeno omrežje Instagram. Do danes je objavil že več kot 2.300 fotografij oz. videoposnetkov, bodisi iz svojega javnega bodisi iz svojega zasebnega življenja, ter ima že več kot 130.000 sledilcev.

Iz združevanja obeh kategoriji lahko razložimo, zakaj Pahor na eni strani že več kot dve desetletji ostaja na površju najbolj priljubljenih slovenskih politikov, in na drugi strani njegovo nemoč v prizadevanju »krpanja luknje« med politično levico in desnico. Ta se je, še posebej po vstopu Slovenije v EU in zvezo NATO ter v času vseh kriz v naslednjih letih, le še bolj poglobila: *»Kadar v Sloveniji nimamo velikih projektov, ki bi napenjali lok slovenske politike, prihaja do entropije majhnih aferic, kriz, zamer, konfliktov, v katerih se potem začne utapljati slovenska politika.«*⁶

Upoštevaajoč zgoraj zapisano lahko Pahorjevo filozofsko razmišljanje, ki ga je razkril nekaj dni po izglasovani nezaupnici; da mora človek *»/.../ razumeti čas, da lahko spreminja prostor /.../«*,⁷ dopolnimo nekako takole: človek, ki razume čas, lahko spreminja prostor, a zgolj do te mere in pod takšnimi pogoji, kot mu to dopušča ljudstvo in omogočajo elite.⁸

6 Jure Trampuš, »Povedal sem ljudem in javnosti, da bi se želel potegovati za položaj predsednika republike, da pa se bom tej želji odpovedal, če bom med ljudmi, katerih zaupanje uživam, začutil, da me ne vidijo na tem položaju in da imajo v zvezi z menoj drugačna pričakovanja«, *Mladina*, 30. 4. 2007, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://www.mladina.si/93436/povedal-sem-ljudem-in-javnosti-da-bi-se-zelel-potegovati-za-polozaj-predsednika-republike-da-pa-s/>.

7 »Borut Pahor«.

8 Elite razumemo kot krog vplivnih in medsebojno povezanih posameznikov, ki zasedajo strateške položaje v tistih družbenih institucijah, iz katerih je možno na javnosti neviden način vršiti nadzor nad takšnimi področji, kot so sodstvo, šolstvo, gospodarstvo in mediji; več o tem: Frane Adam in Matevž Tomšič, »The Dynamics of Elites and the Type of Capitalism: Slovenian Exceptionalism?«, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 37, št. 2 (2012), pridobljeno 20. 8. 2022, doi: <https://doi.org/10.12759/hsr.37.2012.2.53-70>.

Odraščanje in vstopanje v politiko

Borut Pahor se je rodil 2. novembra 1963 v Postojni, v tedanji Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ). Edini sin mame Ivice, ki je bila po poklicu šivilja, in očeta Franka, učitelja na osnovni šoli v Braniku in bobnarja v ansamblu Luna,⁹ je odraščal v Šempetru pri Gorici. Kot zanimivost lahko omenim, da je oče Franko na dan rojstva v bolnišnico prihitel z nogometno žogo v rokah, upajoč, da se bo mali Borut v naslednjih letih usmeril v »najpomembnejšo postransko stvar« na svetu.¹⁰ Toda Pahor, ki je očitno bolj prisegal na individualne športe, je svojo odvečno energijo raje usmeril v šport, ki je bil na Slovenskem bolj kot ne še v povojih – kotalkanje.¹¹ Vendar je očetu uspelo svojega sina navdušiti vsaj za šah, pri čemer je bilo prav pisanje šahovskih potez tisto, zaradi česar se je mali Borut že zelo zgodaj naučil osnov branja in pisanja.

V mestecu ob meji z Italijo je Pahor preživel celotno otroštvo in mladost, tam je obiskoval tako vrtec kot tudi osnovno šolo. Če ga na prvega vežejo lepi spomini, mu je bila osnovna šola bistveno manj pri srcu. Sam pravi, da so bila to izgubljena leta, pri čemer obžaluje, da takrat ni izkazoval tiste zdrave radovednosti, ki jo je opažal pri nekaterih svojih sovrstnikih (»[...] učil sem se toliko, kot je bilo treba [...]«)¹² in da so ga bolj zanimala dekleta.

9 Vanja Pirc, »Po tretji poti od manekena do liderja«, *Mladina*, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://www.mladina.si/95402/po-tretji-poti-od-manekena-do-liderja/>.

10 »Predsednik države Borut Pahor odgovarjal na vprašanja mladih«, *RTV 365*, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://365.rtv slo.si/arhiv/hudo/174424277.%2030.07.2022>.

11 Klemen Košak, »Biografija predsednika Boruta Pahorja«, *Dnevnik*, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://www.dnevnik.si/1042791078>.

12 Golob, »Vse na tem svetu«.

Sicer že v osnovni šoli ni skrival želje, da bi sodeloval pri odločanju o stvareh, ki tako ali drugače vplivajo na njegovo življenje. Kot predsednik razredne skupnosti se je tako Pahorju prvič ponudila priložnost, da se preizkusi v vlogi predstavnika svojih sošolk in sošolcev.¹³ Z vidika prihodnje politične kariere velja omeniti še eno zanimivost. Za 8. marec je Pahor skupaj s še dvema sošolkama imel predviden nastop v recitiranju pesmi. Na vrsto je prišel kot zadnji, a ko se je že znašel na odru, je Borut pozabil na besedilo pesmi. Gledalci so mu že začeli ploskati, češ, naj že začne, a on jih je sprva samo opazoval, a nato jim je, očitno že tedaj večš javnega nastopanja, z iskrenostjo v očeh sporočil, da se besedila pesmi ne spomni, a da lahko odrecitira neko drugo. Seveda občinstvo ni imelo nič proti.¹⁴ Iskrenost, prilagodljivost, iznajdljivost, všečnost in navsezadnje samozavest so tiste značajske lastnosti, ki jih med drugim zaznavamo tudi pri uspešnih politikih.

Ko govorimo o Pahorjevih pripetljajih v času osnovnošolskega izobraževanja, navezujoč se na značajske lastnosti, ki so ga kasneje »potisnile« na politični parket, ne gre mimo tragičnega dogodka, ki ga je Borut doživel v devetem letu starosti – prezgodnje smrti težko bolnega očeta. To je bil šok tako za Boruta kot tudi za mamico Ivico, saj sta se kar naenkrat znašla sama v še nedograjeni hiši, kar je zanju predstavljalo veliko socialno stisko. Borut je bil še vedno šoloobvezen otrok, medtem ko mamini prihodki tudi niso bili ravno visoki. Zdi se, da je prav to mamico in njenega sina še dodatno povezalo. Sploh, če pomislimo na to, da je na neki točki obstajala velika verjetnost, da se bo zaradi težke bolezni mali Pahor primoran posloviti tudi od mame. Iz tistega težkega obdobja je Borutu

13 »Borut Pahor odgovarjal na vprašanja mladih«.

14 Tomaz Verdenik, »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 2. del«, *YouTube*, pridobljeno 16. 8. 2022, https://www.youtube.com/watch?v=_vb2hpXIZk4&t=2091s.

ostal v spominu tudi tale nasvet: »[...] karkoli se že bo zgodilo, bodi prijazen z ljudmi, zato da bodo ti prijazni s tabo in da bodo skrbeli zate. Bodi prijazen, bodi prijazen z ljudmi.«¹⁵

Zdi se, da je Pahor to med celotno politično kariero upošteval. Nekateri ga opisujejo kot konsenzualnega politika, za katerega so značilna zlasti visoka načela prijazne sodelovalnosti.¹⁶ Pahor razloge za takšno podobo,¹⁷ kot jo s svojimi dejanji

15 Golob, »Vse na tem svetu«.

16 Janko Lorenci, »Za ščepec patosa«, *Mladina*, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://www.mladina.si/92671/borut-pahor>.

17 Podobo opredelim kot določeno predstavo, ki jo ima posameznik o nekem objektu, bodisi v materializirani (podoba drevesa, stola, hiše ipd.) ali abstraktni obliki (podoba ljubezni, demokracije, države ipd.) bodisi v družbeni vlogi (vloga sina, matere, učenca, prodajalca ipd.), ki ji pripisuje določen pomen oz. vrednost; več o tem: Herbert Blumer, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1986), 10–11. A ko govorimo o javni podobi, so naše misli uperjene v skupek oz. celoto vseh predstav, ki osmišljajo določeno družbeno kategorijo posameznikov. Ob tem je pomembno pristaviti, da javna podoba ni ena sama; več o tem: Elleen M. Loudfoot, »The Concept of Social Role«, *Philosophy of the Social Sciences* 2, št. 1 (1972): 133–145, pridobljeno 29. 9. 2022, doi: <https://doi.org/10.1177/004839317200200110>. Upoštevajoč vso novodobno tehnologijo, ki nas obkroža, lahko pristavimo, da posameznik pravzaprav nikoli do zdaj ni imel takšnih možnosti, da bi svojo podobo, ustvarjeno po lastni volji, skušal »vsiliti« v misli tako zelo širokega kroga ljudi. To še posebej velja za politike; gl. npr. Dan Podjed in Ajda Pretnar Žagar, »Samopromocija na Instagramu: Primer predsednikovega profila«, pridobljeno 30. 9. 2022, <https://www.sdjt.si/wp/dogodki/konference/jtdh-2018/zbornik-jtdh-2018/>. Podobne »marketinške« prijeme kot Pahor je v luči predvolilne kampanje za izvolitev v parlament uporabljal tudi kanadski politik Justin Trudeau. Med drugim je on namenil veliko pozornost družbenemu omrežju Instagram; Mireille Lalancette in Vincent Raynauld. »The Power of Political Image: Justin Trudeau, Instagram, and Celebrity Politics«, *American Behavioral Scientist* 63, št. 7 (2019): 888–924, pridobljeno 29. 9. 2022, <https://doi.org/10.1177/0002764217744838>.

hote ali nehote vzbuja v očeh določenega dela javnosti, pojasni z naslednjimi besedami: »V ljudeh iščem tisto, kar nam je sorodno, in [...] razumeti in spoštovati tudi tisto, kar nas razlikuje.«¹⁸

Po drugi strani nikakor ne smemo obiti drugega dela javnosti, ki v njem vidi podobo »samovšečnega, vase zagledanega moškega«.¹⁹ Sicer Pahor nečimrnosti, kakor se sam rad izrazi, nikoli ni skrival, niti se je ni sramoval. Je pač del njegovega značaja,²⁰ kot pojasni v razvedrilni oddaji »As ti tud not padu«.²¹ Težko je sicer reči, v kolikšni meri je k temu značaju prispevala prezgodnja smrt očeta. Vendar je za osebe s pretirano zagledanostjo vase značilno, da za ohranjanje občutka lastne vrednosti potrebujejo zunanjo potrditev. In tukaj spet pridemo do mame Ivice, ki je Pahorja »[...]zaradi visoke in sloke postave pogosto uporabila kot model za pomerjanje krojev za nove ženske modele [...]«.²² Kakor koli že, Pahor je očitno že relativno zgodaj začel »odkrivati« svet mode in prepoznavati smisel oblačenja v elegantna oblačila.²³ Tudi skrb za brezhiben videz je nekaj, kar je delalo Pahorja drugačnega od vseh ostalih in na podlagi česar si je »prislužil« tudi nekaj več medijske pozornosti.

18 Ibid.

19 Deja Crnović, »Borut Pahor: uprizarjanje, delavske moškosti kot strategija predsedniške kampanje«, *Dialogi* 52, št. 3–4 (2016), 63, pridobljeno 16. 8. 2022, <http://www.aristej.si/slo/dialogi/dialogi-3-4-16.html>.

20 Nanašajoč se na psihoanalitično teorijo si je moč Pahorjev čezmerni občutek samega sebe razložiti bodisi zaradi pomanjkanja bodisi zaradi izgube starševske bolezn; Vid Pečjak, »Osebnost političnega voditelja«, *Javnost (Ljubljana)* 1, št. 1–2 (1994), 14, pridobljeno 16. 8. 2022, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-RSNPBVZL>.

21 Tomaz Verdenik, »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 1. del«, *YouTube*, pridobljeno 20. 8. 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=-wcDtcTgSlo&t=722s>.

22 Pirc, »Po tretji poti«.

23 Ibid.

Po koncu osnovne šole se je Pahor vpisal na gimnazijo v Novi Gorici. Sodeč po objavah na priljubljenem družbenem omrežju Instagram bi njegovo štiriletno srednješolsko udejstvovanje opisali kot »čas ekstremov«. Na eni strani se nam Pahor prikazuje kot »problematičen« najstnik, ki nikakor ni skrival naklonjenosti do kajenja cigaret in uživanja alkoholnih pijač, zahajal je tudi v diskoteke in hodil na zmenke z dekleti.²⁴ Četudi Pahor večkrat priznava, da tudi, kar se tiče učnega procesa v gimnaziji, ni bil kaj prida, vsaj ne do opravljanja maturitetnih izpitov, vendar to še ne pomeni, da ga vsaj kateri izmed predmetov ni pritegnil do te mere, da bi o njem bral in razmišljal tudi v času, ki ga ni preživel v učilnicah goriške gimnazije. V Pahorjevem primeru je bil ta predmet zgodovina, za katero pravi, da mu je na neki način tlakovala pot v politiko.²⁵

Odgovore na vprašanja, ki si jih je med branjem postavljaj, je Pahor razumel kot spoznanja, na podlagi katerih je utemeljil svojo politično filozofijo. Eno izmed pomembnejših je bilo tudi to, da »[...] ljudje nismo rezultat, da naša življenjska pot ni rezultat vnaprej napisanih usod, ampak da smo v veliki meri mi stvarniki svoje življenjske poti. Večja, ko je naša moč, toliko bolj vplivamo ne samo na svojo življenjsko pot, ampak tudi na življenjsko pot skupnosti.«²⁶

Pahor velik poudarek pripisuje konceptu moči kot zagotovitvi za to, da lahko posameznik vpliva na življenje širše skupnosti, pri čemer se je moral zavedati omejitev časa in prostora. Povedano natančneje, izobraževal se je v času enopartijskega sistema, ko je »škarje in platno« v svojih rokah držala Zveza ko-

24 Ajda Janovsky, »Gianni Rijavec: z Borutom Pahorjem sta skupaj žurala«, *Slovenske novice*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.slovenskenovice.si/nedeljske-novice/gianni-rijavec-z-borutom-pahorjem-sta-skupaj-zurala/>.

25 »Borut Pahor odgovarjal na vprašanja mladih«.

26 Golob, »Vse na tem svetu«.

munistov Slovenije (ZKS). Iz tega sledi, da se je do moči lahko dokopal zgolj na način, da je vzbudil zanimanje in si s svojim delovanjem prislužil zaupanje tedanjih partijskih veljakov. Za Pahorja je bil to zgolj nov izziv na poti do tega, po čemer je hrepenel že vse od sredine srednješolskih let. To je, da bi nekoč postal predsednik države.²⁷

Podoba »problematičnega« najstnika se je torej počasi, a vztrajno umikala podobi Pahorja kot mladega, ambicioznega, a tudi postavnega politika. Privlačna zunanost seveda ni prišla sama od sebe, temveč je bila stranski produkt njegove velike ljubezni do športa. Kot je že bilo nakazano, se je Pahor svoje čedne zunanosti zelo dobro zavedal. Ni čudno torej, da se je kar nekajkrat v času študija, in tudi kasneje, udeležil modnih revij in tam poziral pred fotografskimi objektivimi. Kot sam pravi, je do tega »[...] prišlo bolj zaradi mojega ega in nečimrnosti kot pa zaradi dobrega zaslužka ali pa da bi imel od tega kakšne druge koristi«. ²⁸

Pahorjeve resnejše politične začetke velja iskati v Zvezi socialistične mladine Slovenije (ZSMS), kjer je v vodstvenih strukturah gimnazijske organizacije najprej sodeloval kot dijak, kasneje še kot študent politologije in mednarodne dejavnosti na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (danes FDV). Z delovanjem v ZSMS, ki jo je v tretjem in četrtem letniku tudi vodil, so mu bila vrata v ZKS na stežaj odprta. A ob velikih pričakovanjih pridejo tudi razočaranja. Za Pahorja je to nedvomno bila »ponesrečena« kandidatura za predsedstvo Univerzitetne konference ZSMS.²⁹

27 Eva Zorko, »Borut Pahor: politični vodja skozi dimenzijo petih javnih funkcij«, (diplomska naloga, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2018), 40.

28 Golob, »Vse na tem svetu«.

29 Gregor Cerar, »Borut Pahor: Prvi politik, ki je opravljal vse tri najpomembnejše predsedniške funkcije«, *MMC RTV SLO*, pridobljeno 17. 8.

S prvim porazom pridejo dvomi, in če si povrhu vsega še eden izmed najboljših študentov v letniku, potem se logično znajdeš na razpotju, kjer je treba izbirati. Zavoljo izjemnih uspehov na fakulteti, Pahor je za svoje diplomsko delo prejel nagrado Prešernovega sklada in Zoretovo nagrado,³⁰ in retoričnih sposobnosti, ga je dr. Ernest Petrič, sicer njegov mentor, a tudi dekan FSPN, spodbujal, naj se usmeri na akademsko pot.³¹

O tem, kako resno je Petrič računal na Pahorja, priča dejstvo, da mu je priskrbel sploh prvo in edino štipendijo, ki so jih takrat ponujale ZDA. Vstop v visoko politiko se je kar naenkrat zdel malo verjeten, če ne celo nesmiseln. Toda Pahor si je zadnji trenutek premislil: *»[...] pripravljati sem se začel za odhod, potem pa sem tako zaradi osebnih kot drugih razlogov tik pred zdajci spremenil odločitev in se nisem uprl skušnjavi, da bi pogledal v realni svet politike. Naenkrat se mi je zdelo, da bi študij diplomacije še lahko odložil, možnosti, da takoj vpogledam v realni svet politike, [...], pa ne.«*³²

Prepričalo ga je pripravništvo, ki mu je bilo nekje v istem času ponujeno iz rok Milana Kučana, tedanjega predsednika Centralnega komiteja (CK) ZKS. Kot sveži diplomant FSPN je Pahor leta 1989 prevzel vodenje novoustanovljene skupine mladih komunistov, podmladka ZKS, predhodnika Demokratskega foruma.³³

2022. <https://www.rtv slo.si/slovenija/grem-volit-2017/kandidati/borut-pahor-prvi-politik-ki-je-opravljaj-vse-tri-najpomembnejse-predsedni-ske-funkcije/432961>; Košak, »Biografija predsednika Pahorja«.

30 Cerar, »Borut Pahor: Prvi politik«; Matej Leskovšek, »Borut Pahor – biografija«, *Mladina*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.mladina.si/79345/borut-pahor---biografija>.

31 Cerar, »Borut Pahor: Prvi politik«.

32 Golob, »Vse na tem svetu«.

33 Pirc, »Po tretji poti«.

To, kako velike upe so na prelomu 80. in 90. let nanj polagali pri CK ZKS, dokazuje tudi podelitev članske izkaznice, ki jo je Pahor prejel pri 26 letih. Še več, kasneje je postal tudi član predsedstva CK ZKS,³⁴ s čimer mu je bilo omogočeno, da je prisostvoval zadnjemu, 14. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije v Beogradu 22. januarja 1990.³⁵ Poleg protestnega odhoda³⁶ bo v zgodovinskem spominu ostala tudi misel, s katero je Pahor na slikovit način ponazoril tako namen prihoda v Beograd kot tudi posledice predčasnega odhoda: *»Na kongres smo odšli z občutkom, da gremo operirat bolnika, na koncu pa smo bili priče obdukciji. Dejstvo je, da mrlič nikakor ne more biti akter na pluralni politični sceni.«*³⁷

Pluralizacija političnega prostora, ki so jo slovenski delegati zahtevali od »tovarišev« v Beogradu, je bila na slovenskih tleh v tistem času sicer že v polnem razmahu. Že od konca prejšnjega leta (decembra 1989), ko je bila sprejeta volilna zakonodaja, se

- 34 Zanimivo je, da Pahor tega obdobja na svoji uradni spletni strani ne želi obešati na veliki zvon. Še več, o funkcijah in vlogi, ki jo je imel pri CK ZKS, v njegovem življenjepisu ni podatkov. Svojo politično pot postavi na začetek 90. let: *»Svojo poklicno pot je začel leta 1990 kot delegat tedanje Skupščine Republike Slovenije, ko je tudi predsedoval odboru za mladinska vprašanja ter odboru za mednarodne zadeve«* - »Predsednik«, *Predsednik Republike Slovenije*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/objave/Zivljenjepis?OpenDocument>.
- 35 Marko Gregorc, »30 let po odhodu s kongresa ZKJ: 'Z odhodom smo oslabili dva stebra nekdanje države'«, *24ur.com*, pridobljeno 17. 8. 2022. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/30-let-pod-odhodu-s-kongresa-zkj-z-odhodom-smo-oslabili-dva-stebra-nekdanje-drzave.html>.
- 36 Glej npr. Cerar, »Borut Pahor: Prvi politik«; Košak, »Biografija predsednika Pahorja«.
- 37 Gorazd Kosmač, »Pogled časopisja leta 1990: Odhod slovenskih delegatov s 14. kongresa ZKJ«, *MMC RTV SLO*, 8. 12. 2015, pridobljeno 17. 8. 2022. <https://www.rtvsl.si/slovenija/pogled-casopisja-leta-1990-odhod-slovenskih-delegatov-s-14-kongresa-zkj/380560>.

je namreč odvijal pravi razcvet strankarskega gibanja. Kot po tekočem traku so začele nastajati politične stranke, iskala so se zavezništva in sestavljale koalicije.³⁸ ZKS se je torej morala prilagoditi novi politični resničnosti. Sintagma »sestop z oblasti«, ki jo je v svojih člankih za časopis *Komunist* tolikokrat omenil Pahor, se je v primeru ZKS kazala s preoblikovanjem v politično stranko in preimenovanjem v ZKS-SDP.³⁹ Spomladi 1990, ko je bila predvolilna kampanja že v polnem razmahu, se je stranka ZKS-SDP znašla v zanjo popolnoma novih okoliščinah. Izvršilno oblast si je morala, tako kot je to veljalo za vse ostale stranke v »konkurenci«, šele zagotoviti.

Mladi up »partije«

Sintagmo »sestop z oblasti« so tudi uradno potrdili rezultati prvih večstrankarskih volitev na slovenskih tleh. Kljub zmagoslavju je bil delež glasov, namenjen ZKS-SDP, prenizek, da bi lahko stranka sploh razmišljala o sestavi koalicije. Slednjo so oblikovale opozicijske stranke, na listi katerih bi se pred volitvami prav lahko znašlo tudi Pahorjevo ime: *»Imel sem možnost, ki so jo mnogi izkoristili, da bi zamenjal politične barve in odšel k tistim, ki so imeli odprte poti za zmage, pa tega nisem storil. Ostal sem z ljudmi, ki so verjeli vame [...]«*⁴⁰

Skratka, Pahor se je raje kot to, da bi »skočil« na nov vlak, odločil ostati na starem in ga skušal s svojimi idejami modernizirati. Za izkazano zaupanje je bil kmalu nagrajen. Stranka se

38 Ana Svenšek, »Prve demokratične in najobsežnejše volitve v 30 letih parlamentarizma«, *MMC RTV SLO*, 8. 4. 2020, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.rtv slo.si/slovenija/30-let/koscki-sestavljanke/prve-demokraticne-in-najobseznjese-volitve-v-30-letih-parlamentarizma/519783>.

39 Pirc, »Po tretji poti«.

40 Golob, »Vse na tem svetu«.

je leta 1993 v združitvenem procesu levo usmerjenih demokratičnih in socialističnih strank preoblikovala v Združeno listo socialnih demokratov (ZLSD). Ena izmed glavnih značilnosti t. i. združene levice je bil koncept dvojnega vodstva, s čimer so si pri ZLSD prizadevali, da bi z vrednotami socialne demokracije nagovorili kar najširši krog ljudi. Predsednik stranke je postal Janez Kocijančič, ki je posebljal kontinuiteto s prejšnjim režimom, njegova prisotnost je nagovarjala predvsem starejšo generacijo. Za podpredsednika stranke je bil na kongresu izbran prav Pahor, ki naj bi kot mlad, postaven in karizmatičen politik nove dobe s svojimi izjemnimi retoričnimi sposobnostmi in svojevrstnim čutom za ljudi pomenil zagotovilo za spremembe in strankino postopno preobrazbo.⁴¹ V tej luči je bila Pahorjeva naloga v stranki vsaj na začetku predvsem ta, da je v javnosti vzbujal vtis, da je »[...] sprememba on, pa četudi so takrat resne politične poteze sprejemali drugi [...]«.⁴²

Po nastopu funkcije podpredsednika in podpore, ki jo je užival med mlajšimi člani ZLSD, je Pahor kmalu začel prevzemati »vajeti« stranke v svoje roke. Večkrat se je zgodilo (npr. na strankinem kongresu leta 1995 v Slovenj Gradcu), da so njegova liberalna stališča prišla navzkriž s starejšimi člani.⁴³ Če je Pahor z nekaterimi svojimi stališči bolj spominjal na liberalca kot na socialnega demokrata, so rezultati zadnjih treh volitev pokazali, da je socialna demokracija, kot so si jo zamislili starejši člani ZLSD, v globoki krizi, medtem ko je bila liberalnejša smer v vzponu. Leta 1990, ko so se politične stranke prvič potegovale za poslanska mesta v družbenopolitični skupščini, je takratni ZKS-SDP uspelo zasesti prvo mesto (17,03 % volivcev). Dve leti kasneje (leta 1992) je na volitvah v državni zbor že zdrsnila

41 Pirc, »Po tretji poti«.

42 Jure Trampuš, »Kdo je kriv za spačeno podobo predsednika republike Boruta Pahorja?«, *Dialogi* 52, št. 3–4 (2016), 95.

43 Pirc, »Po tretji poti«.

na tretje mesto (13,58 % glasov). Na tretjih parlamentarnih volitvah (leta 1996) je ZLSD pristala na petem mestu (9,03 % glasov).⁴⁴ Obenem se je sočasno s padcem podpore socialnim demokratom dvigovala podpora liberalnim demokratom na čelu z njihovim idejnim vodjo dr. Janezom Drnovškom. Prav tako izvirajoč iz Zveze komunistov se je leta 1990 takrat še ZSMS (Zveza socialistične mladine Slovenije) uvrstila tik za ZKS-SDP (14,5 % glasov). Dve leti kasneje (leta 1992) se je kot LDS (Liberalno demokratska stranka) že povzpela na sam vrh (23,46 % glasov). Leta 1996 je na tretjih volitvah prejela takrat rekordnih 27,01 % glasov.⁴⁵

S tega vidika se zdijo Pahorjeve kritike upravičene. Paradoks vsega skupaj je bil, da je na eni strani stala politična stranka ZLSD, ki je od osamosvojitve dalje beležila stalen padec podpore, in na drugi strani Pahor, ki mu je, ravno nasprotno, javnomnenjska podpora strmo naraščala. V tem času si je Pahor iz mandata v mandat nabiral tudi izkušnje na najrazličnejših odgovornih položajih. Med prvim sklicem Državnega zbora (v mandatu 1992–1996) je bil član komisije za nadzor javnih in obveščevalnih služb ter odbora za obrambo in komisije za evropske zadeve. Hkrati je bil tudi vodja delegacije državnega zbora v Parlamentarni skupščini Sveta Evrope. Vodstvo slovenske delegacije v parlamentarno skupščino Sveta Evrope je »zadržal« tudi v naslednjih štirih letih, ko si je nove izkušnje nabiral tudi s članstvi v odboru za obrambo, odboru za mednarodne odnose in ustavni komisiji. Da bi bila bera še bolj polna, je do aprila 1997 opravljal tudi vlogo podpredsednika državnega zbora.⁴⁶ Ob že tako uspešni politični karieri bi Pahor v 90. letih lahko iztržil še več. Na pobudo Drnovška bi lahko

44 »Volitve in referendumi«, *Državna volilna komisija*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.dvk-rs.si/volitve-in-referendumi/drzavni-zbor-rs/>.

45 Ibid.

46 »Predsednik«.

postal minister za evropske zadeve, a so se v vodstvu Pahorjeve stranke odločili, da zaradi slabega rezultata ne vidijo smisla, da bi stopili v koalicijo.⁴⁷

Ob vseh zasedanjih in sestankih si je Pahor še vedno uspel najti čas tudi za rekreacijo in občasen »sprehod« po modnih pistah. Slednje v javnosti nikoli ni ostalo neopaženo. Največ zaslug imajo seveda mediji. Prav s pomočjo slednjih si je Pahor vseskozi prizadeval, da bi javnost njegovo ZLSD prepoznalo kot moderno stranko, ki pušča komunistično preteklost za sabo in svoja jadra, ravno nasprotno, odpira kombinaciji vetrov socializma in liberalizma.⁴⁸

S sproščenim, a na trenutke tudi z drznim slogom mu je vse prevečkrat uspelo prestopiti mejo, ki je še bila sprejemljiva za zavednega levičarja. Pojavljanje v elegantnih oblačilih in zavestno razkazovanje atletske postave pač ni imelo veliko skupnega s pregovorno skromnostjo delavskega razreda. Ni čudno, da so ga novinarji tednika *Mladina* v svojih člankih »krstili« za »barbiko«. Sicer se je zameril tudi nekaterim na desnici. Zmago Jelinčič, vodja Slovenske nacionalne stranke (SNS) je Pahorja recimo primerjal z »lepljivo« embalažo,⁴⁹ brez jasno oprijemljive vsebine.⁵⁰

Tretja pot

Stranka ZLSD je bila v prostem padu. Vse bolj se je zdelo, da je nAPOčil čas, da se krmilo ladje, ki se nevarno približuje čerem, prepusti mlademu Pahorju. »Predaja oblasti«, ki so jo zahtevali zlasti mlajši člani, nezadovoljni s togostjo starejših članov v

47 Pirc, »Na tretji poti«.

48 Crnovič, »Borut Pahor: uprizarjanje delavske moškosti«.

49 Lorenci, »Za ščepec patosa«.

50 Pirc, »Na tretji poti«.

smislu odprtosti do sprememb, se je formalno zgodila marca 1997 na 3. kongresu stranke.⁵¹ S tem se je stranka s Pahorjem na čelu zavestno nagnila proti političnemu centru, a od primera do primera je stopila, gledano s perspektive starejše garniture, tudi na »osovražen« desni breg. Ni presenečenje, da so na Pahorja letele kritike, da je bolj liberalec kot socialist, a obenem so nekatera njegova stališča bila bližja SLS.⁵² V tej luči velja omeniti Pahorjev javni poziv Drnovšku maja leta 1998, naj resno razmisli o odstopu in da naj preda funkcijo premierja nekemu drugemu, prinašajoč novo energijo in sveže ideje. Predsednika ZLSD sta pri tem podprla tudi Janez Janša, predsednik Socialdemokratske stranke (SDS) in Lojze Peterle, prvak Slovenskih krščanskih demokratov (SKD), prikimavajoč Pahorjevi oceni, da je napočil trenutek, ko bi bilo treba potegniti črto pod t. i. prvo republiko.⁵³

Na državnozborskih volitvah leta 2000, prvič pod Pahorjevim vodstvom, se je stranka ZLSD zavihtela na tretje mesto (12,08 %).⁵⁴ Z rekordnim številom glasov (36,26 %) je zmaga ponovno šla v roke LDS, na čelu z njenim predsednikom Dr-

51 »[...] prerokovali so nam politični zaton. Mi smo se odločili za vzpon«; »Sredin gost: Borut Pahor«.

52 Pirc, »Na tretji poti«.

53 »Pahor pozval premiera k odstopu – Drnovšek poziv zavrnil«, *24ur.com*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/pahor-pozval-premiera-k-odstopu-drnovsek-poziv-zavrnil.html>.

54 Velja omeniti, da je v medijih veliko prahu dvignilo razkritje, da naj bi si stranka ZLSD za potrebe predvolilne kampanje denar »izposodila« pri Laburistični stranki Velike Britanije. Svoje nezakonito početje je skušala prikriti tako, da je bil sporni denar v blagajno ZLSD nakazan s pomočjo bančnega računa Kalandrovega društva; gl. npr. Urša Matos, »ZLSD je izigrala zakon«, *Mladina*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.mladina.si/57565/zlsd-je-izigrala-zakon>; Meta Roglič, »Pomoč prek posrednikov?«, *Dnevnik*, pridobljeno 17. 8. 2001, <https://www.dnevnik.si/7614>.

novškom, ki je zopet dobil mandat za sestavo vlade.⁵⁵ V njegovo koalicijsko so se odločili vstopiti tudi v vodstvu ZLSD. Za Pahorja je to pomenilo nov korak naprej v politični karieri, saj je bil imenovan za predsednika Državnega zbora.⁵⁶ Položaj predsednika parlamenta mu je uspelo potisniti »v soje žarometov«. Funkcija je bila pisana na kožo njegovi politiki »sredinskosti« in iskanju kompromisov. Pred mediji je deloval všečno, karizmatično, a tudi načelno, kar so državljani znali opaziti. Ni presenečenje, da se je v tistem času zavihtel na sam vrh lestvic, ki merijo priljubljenost politikov.⁵⁷ Poleg všečnega nastopanja pred kamerami je od svojih kolegov izstopal tudi po tem, da je postavil interese države pred interese stranke.⁵⁸

To si je lahko privoščil zaradi svojega položaja predsednika državnega zbora, čeprav to ne pomeni, da v stranki niso bili zaradi tega kritični. Nekdanji član stranke ZLSD, a kasneje tudi vodja službe za odnose z javnostmi, Sebastjan Jeretič, Pahorju očita prav to, da se je »[...] ukvarjal predvsem s svojo kariero in ne z gradnjo ekipe, ki bi bila trajnostna. Njegovo pomanjkanje programske vsebine pa je bila prednost pri vodenju Državnega zbora, kjer je bil le usklajevalec različnih strank.«⁵⁹

55 »Volitve in referendumi«.

56 Sicer je Pahorjeva izvolitev odmevala tudi v tujini. Francoska tiskovna agencija ga je recimo etiketirala kot »reformiranega komunista«, »Tuji tisk o izvolitvi Pahorja«, *24ur.com*, pridobljeno 17. 8. 2022, <https://www.24ur.com/tuji-tisk-o-izvolitvi-pahorja.html>.

57 Lorenci, »Za ščepec patosa«.

58 Eno izmed takšnih vidnejših razhajanj je bilo recimo vprašanje o vstopu Slovenije v zvezo NATO. Medtem ko je Pahor poudarjal dolgoročne prednosti, ki jih bo članstvo v tej vojaški organizaciji imelo, je bilo pri članih ZLSD čutiti kar nekaj zadržkov, celo nasprotovanj glede te odločitve. Na koncu je vendarle prevladalo večinsko stališče predsedstva stranke; gl. npr. »Končan kongres ZLSD«, *24ur.com*, pridobljeno, <https://www.24ur.com/koncan-kongres-zlsd.html>.

59 Zorko, »Borut Pahor: politični vodja«.

Z vstopom Slovenije v EU so se stranke za glasove volivcev »udarile« še na volitvah v Evropski parlament leta 2004. Na prvi pogled nekoliko presenetljivo so pri ZLSD »v ogenj« poslali kar tedanjega predsednika državnega zbora in prvaka stranke Pahorja. Presenetljivo, ker je bilo vsem jasno, da s tem tvegajo slabši rezultat na jesenskih volitvah v državni zbor. Toda očitno so vsa razhajanja, »samodržstvo,«⁶⁰ zvezdniški status in ne nazadnje moč, ki si jo je Pahor nakopičil v času svojega predsednikovanja, vzbudila določen strah pri posameznih vplivnih članih ZLSD: »Njegov odhod je v interesu tistih, ki so ugotovili, da je premočan, in da s svojo močjo ne dela, kar bi si oni želeli. Sem sodi precejšni del združene liste, tudi je v interesu tistih, ki se bojijo, da bi Pahor lahko moč uporabil pri političnih pogajanjih s konkurenčnimi strankami. Gre za LDS in strukture okoli bivšega predsednika države.«⁶¹

Pahor, ki sprva ni želel dajati izjav, je to možnost zavračal. Ugotavljal je, da drugod stranke na evropske volitve ne pošiljajo

60 Eno od največjih kriz v stranki je povzročilo besedilo osnutka Deklaracije o narodni spravi, ki ga je Pahor pozimi leta 1998 poslal v Državni zbor. Tedanji predsednik Državnega zbora je to storil, ne da bi se ZLSD s končno različico dokumenta sploh seznanila, kaj šele, da bi ga potrdila. V deklaraciji Pahor komunistični režim označi za totalitarnega, medtem ko za povojne poboje pravi, da gre za zločin proti človeštvu. Pahorjevo sporočilo so pri ZLSD ostro obsodili, češ da gre tu za še en poskus prevrednotenja zgodovine, a da so razočarani, da je to storil ravno njihov predsednik in da v dokumentu ni izrecno obsodil tudi kolaboracije. Posledica teh razhajanj je bila ta, da je stranko v tistih tednih zapustilo kar nekaj vidnejših članic in članov – Janja Slabe, »Narodna sprava s slovenskih časopisih«, *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 630–634, LVIII (2006): 38–39, pridobljeno 19. 8. 2022, http://revija-borec.si/ebook/borec_630-634/borec_630-634_z.pdf.

61 Vladimir Vodusek, »Komu je v napoto Borut Pahor?«, *24ur.com*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/komu-je-v-napoto-borut-pahor.html>.

»sedet« svojih predsednikov.⁶² Pahor bi raje ostal v Državnem zboru in dejavno sodeloval pri oblikovanju politike v Sloveniji. Na drugi strani so se pri ZLSD dobro zavedali, kakšnega aduta imajo s Pahorjem v rokavu in da bi že njegova uvrstitev na listo bila praktično dovolj, da stranka doseže dober rezultat tudi na evropskih volitvah. Pahor je na koncu vendarle pristal, a pod pogojem, da se ga postavi na zadnje mesto na listi, s čimer bi bil še vedno v igri tudi za njemu bolj ljube državnozborske volitve.⁶³

Želja se Pahorju ni uresničila. V Evropski parlament je bil izvoljen s preferenčnimi glasovi, kar samo še bolj dokazuje, kako priljubljen je bil v volilnem telesu ZLSD. In Pahor pač ne bi bil Pahor, če se ne bi takoj po izvolitvi začel potegovati za položaj predsednika Evropskega parlamenta. Seveda se je odhajajoči predsednik državnega zbora zelo dobro zavedal, da realnih možnosti nima, a je to bila po drugi strani enkratna priložnost, da se svojim poslanskim kolegom predstavi in pojasni, da v Evropski parlament »[...] niso prišli igrat taroka [...]«, temveč z vnemo, »[...] da bi bili s svojimi stališči in predlogi opazni in da bi vplivali na odločitve [...]«. ⁶⁴

Je bila ZLSD na državnozborskih volitvah leta 2004 zaradi Pahorjeve odsotnosti kaj manj rezultatsko uspešna? Ponovitev tretjega mesta, s tem, da je bil odstotek glasov (10,17 %) nekoliko nižji kot na prejšnjih volitvah (12,08 %), se zdi kar nekako pričakovan rezultat. Toda zaradi zmage SDS in velikega padca podpore pri LDS so spodleteli načrti v zvezi z oblikovanjem

62 »Gre Pahor v Bruselj?«, *24ur.com*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/gre-pahor-v-bruselj.html>.

63 Suzana Lovec, »Pahor se je preselil na rezervno klop«, *Dnevnik*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.dnevnik.si/82042>.

64 »Pahor se je predstavil socialistom«, *24ur.com*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/svet/pahor-se-je-predstavil-socialistom.html>.

levosredinske vlade. Čemu takšen preobrat? Kovačič pravi, da sta LDS in ZLSD plačali ceno za vstop v EU in zvezo NATO: *»S prvim majem se je velika iluzija razblinila in opeharjeni poraženci tranzicije v kapitalizem niso bili več pripravljene kupiti puhlice o preboju med najrazvitejšo deseterico [...].«⁶⁵*

Prav tako je med slovenskimi državljani, predvsem to velja za levi del volilnega telesa, veliko ogorčenje sprožila ameriška invazija na Irak. K temu je treba prišteti še umik Drnovška s funkcije predsednika vlade ter njegovo zamenjavo z nezkušenim in nekoliko »naivnim« Antonom Ropom, ki kot »tehnokrat« ni bil več ustvarjanja privlačnega programa, kot je to počela opozicija: *»SDS je našla ključ do uspeha v tem, da se je profilirala kot stranka malih ljudi. Ideološko gledano je oznanjala pravičnost in enakopravnost. Interesno je stavila na male in srednje podjetnike ter vse ljudi, ki želijo dostojno živeti od lastnega dela.«⁶⁶*

Če je ta poraz pomenil začetek konca za stranko LDS, so pri ZLSD na vse skupaj gledali nekoliko drugače. Še več, Pahor si je v naslednjih tednih dejavno prizadeval, da bi njegova stranka vstopila v koalicijo s SDS. Vendar v takratnih okoliščinah Pahorjevo vztrajanje pri politiki povezovanja in iskanju konsenza onstran »sive cone« sredinskosti ni pomenilo nič drugega kot hojo po robu, s čimer je tvegal nov razdor v stranki. Prvi preizkus za Pahorja je bil že aprilski volilni kongres. Manj kot pol leta po volitvah je Pahorju grozilo, da mu bo prav zaradi svojeglavosti pri upravljanju s stranko na 5. kongresu stranke izglasovana nezaupnica. Dejstvo je, da na njem Pahorju s svojo kandidaturo članov ZLSD ni uspelo popolnoma prepričati. Kritike, teh sicer ni bilo malo in so letele z vseh strani, lahko

65 Gorazd Kovačič, »Ideološki kolaps LDS«, *Zofijini ljubimci*, pridobljeno 18. 8. 2022, https://zofijini.net/mediji_ideoloski/.

66 Ibid.

najbolje povzamemo z očitki, ki so na tedanjega predsednika državnega zbora leteli od strani protikandidata Aljuša Pertinača. Ta je Pahorju očital sodelovanje s takratno koalicijo, predlagal je tudi distanciranje od stranke LDS.⁶⁷

Na istem kongresu je prišlo tudi do glasovanja o skrajšanju imena stranke (iz ZLSD v SD), s čimer naj bi se v slovenskem političnem prostoru še bolj učvrstili kot predstavniki socialne demokracije. V tej luči je Rado Bohinc, nekdanji notranji minister v Ropovi vladi, pristavil, da bi morala SD postati stranka vseh levičarjev, kar pravzaprav pomeni, da bi morala stranka vztrajati pri svojih stališčih tudi pri tako občutljivih vprašanjih, kot so izbrisani, Romi, istospolni ipd.⁶⁸ Seveda je to letelo zlasti na Pahorjevo omahljivo, a tudi oportunistično držo, ki se je kazala tako v času levosredinskih vlad kot tudi v času, ko je vajeti v svoje roke prevzela desnosredinska koalicija. Toda če kaj, potem Pahorju ne gre oporekati njegove brezpo- gojne zaverovanosti v politiko konsenza in povezovanja. Tako mu je že leto dni kasneje še enkrat več uspelo prepričati vrh stranke, da se zdi smiselno pristopiti k Partnerstvu za razvoj. Na ta način bi lahko SD, četudi v opoziciji, vendarle ohranila določen vpliv pri oblikovanju reform, še zlasti na socialnem in gospodarskem področju.

Morda je Pahorju »na roko« šlo tudi to, da so k Partnerstvu pristopile praktično vse parlamentarne stranke, z izjemo LDS-a: *»Ne vem, zakaj liberalni demokrati vidijo potrebo, da se zaletavajo v našo odločitev, da smo podpisali sporazum. Imamo isto stremljenje, in to je premagati koalicijo Janeza Janše na naslednjih volitvah. Očitno pa je, da smo ubrali dve*

67 »Pahor ostaja predsednik (ZL)SD«, *Delo*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-ostaja-predsednik-zl-sd.html>.

68 Ibid.

zelo različni poti za ta uspeh. Jaz na poti do uspeha ne želim razbiti vseh črepinj.«⁶⁹

»Odrešenik« z napako

Dogodki naslednjih mesecev so dali nekaterim poslancem LDS vedeti, da je prav Pahorjeva tolikokrat »popljuvana« t. i. tretja pot tista, ki je vodila k zmagoslavju na naslednjih volitvah. Toda to je bila pot, ki je bila vse prej kot lahka in premočrna. Čeprav na trenutke oportunistična, a vendar dovolj levosredinska, da so volivci, razočarani nad politiko desnosedinske koalicije, videli alternativo v stranki SD. Sredi druge polovice mandata so se stranki SD začeli priključevati poslanci LDS. Ironično se zdi, da so mu nekateri izmed njih, recimo Rop, še leto pred tem očitali »koketiranje« z Janšo, medtem ko so se zdaj bili pripravljene prilagoditi »novim pravilom igre.«⁷⁰

Kar naenkrat se je Pahor tako znašel v položaju, da je vodil stranko, s katero so se zaradi takšnih in drugačnih razlogov poistovetili tako volivci iz levosredinskega spektruma kot tudi volivci iz levega pola. V tej luči je eden izmed na novo pridruženih poslancev iz potaplajoče se LDS že napovedoval zmago SD na prihajajočih državnozborskih volitvah, ki so se imele zgoditi jeseni leta 2008.⁷¹ Kljub zelo visoki podpori ali prav zaradi nje je Pahor, na presenečenje številnih, v javnosti sprožil ugibanja o tem, da sam sebe bolj kot na »eksekutivni funkciji« predsednika vlade vidi na mestu predsednika republike. Kdo ve, morda je bil to samo izgovor, da se je že na začetku leta 2007, pravzaprav v

69 »Izjava dneva«, MMC RTV SLO, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.rtv slo.si/izjava-dneva/borut-pahor/53861>.

70 »Štirje 'novi odpadniki' LDS v SD«, Delo, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://old.delo.si/novice/slovenija/stirje-novi-odpadniki-lds-v-sd.html>.

71 Ibid.

času »prestopov« in trenutku, ko se je stranka SD v nekaterih javnomnenjskih raziskavah že prebila na prvo mesto, znova odpravil med ljudi, da bi prisluhnil njihovemu mnenju v zvezi z njegovo dilemo. »Ljudem poskušam pojasniti najprej, zakaj bi se želel potegovati za predsedniški položaj, ker se mi zdi, da imam nekaj značajskih lastnosti, ki ustrezajo tej funkciji [...].«⁷²

Končna odločitev glede kandidature je padla na slavnostni akademiji ob 14. obletnici ustanovitve stranke, 22. junija 2007: »To je moja odločitev, in če citiram Kennedyja, te odločitve ne sprejemam zato, ker bi bila enostavna, ampak zato, ker je težka.«⁷³ Po drugi strani si je Pahor moral priznati, da je v nasprotju z Janšo, ki se je za potrebe »mobiliziranja« desnosedinskega volilnega telesa odločil celo za izdajanje dveh brezplačnikov, *Ekspres* in *Slovenski tednik*, ves čas maratonske predvolilne kampanje, užival veliko podporo v »mainstream« medijih.⁷⁴ Eden izmed v oči bodočih primerov je bilo prav gotovo gostovanje v takrat eni izmed najbolj gledanih nedeljskih razvedrilnih oddaj, *As ti tud not padu?!?*⁷⁵ Oddaja je bila bolj ali manj posvečena prihajajočim parlamentarnim volitvam, pri čemer je bil namen vsega ta, da se Pahorja prikaže kot alternativo takratnemu predsedniku vlade.⁷⁶ Čisto na koncu

72 Trampuš, »Povedal sem ljudem in javnosti«.

73 »Raje premier kot predsednik«, *24ur.com*, pridobljeno 19. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/podpirate-odlocitev-predsednika-sd-boruta-pahorja-da-ne-bo-kandidiral-na-predsedniskih-volitvah.html>.

74 Pomemben kamenček v mozaiku predvolilne kampanje so sicer bili tudi shodi in še posebej tamkaj organizirani predvolilni govori. Analizo teh pred volitvami leta 2008 gl. v: Mira Krajnc, »Jansa's and Pahor's Persuasive Strategies During the Most Recent General Elections«, *Slavistična revija* 59, št. 1 (2011), 22–25.

75 Verdenik, »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 2. del«.

76 Pahorjevo sporočilo volivkam in volivcem na snemanju predvolilnega oglasa: »[...] če hočete še štiri leta preživet s tako politiko, kot jo imamo

oddaje smo tako priča pogovoru med obema voditeljema, kjer Bizovičar o Pahorju hudomušno pripomni naslednje: »A se ne more obnašat k' taprav' politik? Skoz je sproščen, vse pove /.../. To nenaravno zgleda. To more bit lepo zategnjen, govort' o tradicionalnih vrednotah, pa tud' če laže (...).«⁷⁷

Zmaga na državnozborskih volitvah sicer ni bila prepričljiva. Stranka SD (30,45 % glasov) je za dober odstotek premagala stranko SDS (29,26 %), kar je pomenilo, da je moral Pahor pri sestavljanju nove koalicije računati na podporo vseh levosredinskih strank, ki so se prebile skozi parlamentarno sito.⁷⁸ Število koalicijskih strank je pomembno. Več kot jih je, več časa vzameta predsedniku vlade usklajevanje in iskanje kompromisov, tudi pri političnem kadrovanju, pri katerem se je Pahor znašel pod velikim pritiskom. Ena izmed predvolilnih obljub predsednika SD je bila tudi ta, da v primerjavi s svojimi predhodniki ne bo kar vsevprek nastavljal lojalnih ljudi na položaje v državni upravi in paradržavnih institucijah, temveč se bo omejil na rošade pri tistih funkcijah, ki so povezane z rezultati na volitvah.⁷⁹ Je Pahor volilno obljubo izpolnil? Tega ne bi mogli reči, saj so samo do srede maja 2009 Pahor in njegovi sodelavci zamenjali 103 ljudi.⁸⁰

zdej, prav, potem boste volili Janeza Janšo. Če pa želite spremembe, če imate upanje, če imate voljo, podprite mene. Moje ime je Borut Pahor in vem, kaj hočem. In tisti, ki hočemo enako, stopimo skupaj in sanje spre-menimo v resničnost«, Verdenik, »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 1. del«.

77 Verdenik, »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 2. del«.

78 »Volitve in referendumi«.

79 »Pogovor s predsednikom države«, RTV 365, pridobljeno 15. 8. 2022, <https://365.rtvlo.si/arhiv/pogovori-s-politiki/174882718>.

80 »Vlada 'odstranila' že 103 osebe«, 24ur.com, pridobljeno 19. 8. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/pahor-pred-volitvami-lagal.html>.

Prve razpoke v koaliciji so se sicer začele kazati že s Pahorjevim imenovanjem Dimitrija Rupla za svojega posebnega odposlanca za zunanje zadeve. Če je predsednik vlade na samem začetku želel pokazati, da ima »škarje in platno«, kar se tiče kadrovskih zadev, trdno v svojih rokah, mu to ni najbolje uspelo. Imenovanja nekdanjega veleposlanika ZDA je razhudila enega izmed občinskih odborov stranke SD do te mere, da je od svojega predsednika že dobre tri tedne po formalnem prevzemu oblasti zahteval odstop.⁸¹ Prav Rupel je bil povod za to, da je odstopno izjavo podal Slavko Ziherl, sicer dotedanji državni sekretar na ministrstvu za zdravje.⁸²

Da bi bila Pahorjeva »nemoč« še očitnejša, se je zgodila še odstavitev Anžeta Logarja z mesta direktorja Urada vlade za komuniciranje (UKOM), za katero je »mimo« predsednika vlade poskrbel tedanji sekretar Milan Cvikl.⁸³ Pahor se je zaradi te poteze Logarju celo javno opravičil in, zavedajoč se predvolilnih obljub, napovedal, da si bo do naslednjega strankinega kongresa (tj. 5. julija 2009) prizadeval, da pri koalicijskih strankah »disciplinira« težnjo po vplivanju na kadrovske odločitve

81 »Lukšič brani Pahorja«, *MMC RTV SLO*, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://www.rtvsllo.si/slovenija/luksic-brani-pahorja/95084>.

82 »Pahor: Rupel je uradnik in ne politični funkcionar«, *Delo*, 5. 12. 2008, pridobljeno 18. 8. 2022, <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-rupel-je-uradnik-in-ne-politichni-funkcionar.html>.

83 Razlog za »odstrel« je bil poleg Logarjevega članstva v SDS tudi in predvsem njegova namerna »manipulacija« tujih novinarjev glede položaja medijev in novinarstva v Sloveniji, s katero je, kot uradni govorec slovenskega predsedstva Svetu EU, želel »zaščiti hrbet tedanji Janševi vladi, v katero so bile zaradi njene medijske politike uprte ostre puščice tako domačih, spomnimo se samo »zglasne« peticije proti cenzuri, kot tudi tujih novinarjev; Klemen Košak, »Zvesti komunikator«, *Mladina*, pridobljeno 2. 10. 2022, <https://www.mladina.si/114609/zvesti-komunikator/>; »Peticija še vedno dviguje prah«, *MMC RTV SLO*, pridobljeno 2. 10. 2022, <https://www.rtvsllo.si/slovenija/peticija-se-vedno-dviguje-prah/79545>.

vlade. Če mu to ne bi uspelo, je Pahor že napovedoval črni scenarij: »S tem jaz padem ali ostanem.«⁸⁴

Po zgornjih številkah sodeč⁸⁵ se je v naslednjih mesecih zgodila prava poplava razrešitev in novih imenovanj, za katerimi so stali koalicijski partnerji. Toda Pahorja je »vrglo« z oblasti nekaj popolnoma drugega, in sicer predvsem gospodarska kriza ter z njo povezane reforme in referendumi,⁸⁶ ki so Pahorju jasno signalizirali, da je njegova moč, o kateri je filozofsko razpredal v intervjuju za slovenski Playboy,⁸⁷ zelo omejena, če ne celo odvisna od zunanjih vzvodov moči: »[...] lotili smo se nekaterih temeljnih reform, zaradi katerih so verjetno tudi ljudje iz tega kroga, poskušali storiti marsikaj, da ta vlada ne bi bila [...] uspešna vlada, ampak so jo poskušali zasmehovat, zlasti mene osebno.«⁸⁸

84 »Pahor se je opravičil«, *Reporter*, pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://reporter.si/clanek/slovenija/pahor-se-je-opravicil-463033>.

85 »Vlada 'odstranila' že 103 osebe«.

86 Z izjemo referenduma o arbitraži 6. junija leta 2010 (52 % glasov za) so »padli« vsi ostali referendumi, in sicer sta to bila najprej 12. decembra izveden referendum o zakonu o RTV (»proti« glasovalo 72 % volivk in volivcev) in referendum o zakonu o malem delu (80 % glasov proti), izveden 10. aprila leta 2011. Sledili so še trije referendumi (o pokojninski reformi, delu na črno in arhivih), ki jim je poleg tega, da so bili vsi zavrženi s približno podobnim deležem glasov, ta se je gibal med 71 % (pokojninska reforma) in 75 % (delo na črno), skupno to, da so bili izvedeni istega dne, in sicer na t. i. »superreferendumsko« nedeljo 5. junija 2011; »Leto 2011: Referendumska plima, ki je odnesla vlado«, *MMC RTV SLO*, pridobljeno 3. 10. 2022, <https://www.rtvlo.si/slovenija/leto-2011-referendumska-plima-ki-je-odnesla-vlado/273633>.

87 Glej Golob, »Vse na tem svetu«.

88 »Borut Pahor«. Več glede te problematike je uspelo iz Pahorja »izvrtati« voditelju oddaje 24UR ZVEČER Urošu Slaku; gl. »Soočenje Pahorja in Šarca: Prvi drugemu očita naivnost in neizkušnost, drugi odgovarja: Raje sem naiven kot baraba«, *24ur.com*, 26. 10. 2017, pridobljeno 19. 8.

Posledice »blatenja« v javnosti so bile več kot očitne. Medtem ko se je podpora vladi iz meseca v mesec vztrajno nižala, je nezadovoljstvo med ljudmi skokovito naraščalo.⁸⁹ Če kje, potem se je to pokazalo pri referendumskih vprašanjih, ki so bili jasno sporočilo Pahorju, da si želijo njegove zamenjave. Poleg tega lahko izpostavim še številne interpelacije, odstope z ministrskih funkcij in proti koncu, ko je bila »ladja že tik pred potopom«, tudi izstop strank iz koalicije. Tisti »tragični dan« se je Pahorju pripetil 20. septembra 2011, ko je bila v Državnem zboru izglasovana nezaupnica. Eden izmed redkih uspehov Pahorjeva mandata se je zgodil 4. novembra 2009, ko sta Pahor in hrvaška premierka Jadranka Kosor podpisala arbitražni sporazum, ki naj bi (do)končno razrešil vse dileme okoli mejnih vprašanj med Slovenijo in Hrvaško.⁹⁰ Čeprav je ta svojevrsten dosežek kasneje »zasenčilo« neuspešno reševanje gospodarske in finančne krize,⁹¹ je v luči »otoplitve odnosov«

2022, <https://www.24ur.com/novice/volitve/pahor-kot-predsednik-bo-ste-zavrli-spremembe-sarec-cas-je-za-nove-politice-obraze.html>.

- 89 Med drugim se je nezadovoljstvo kazalo tudi s stavko delavcev (zahteva po dvigu minimalne plače) in določenega dela javnih uslužbencev (nasprotovanje »zamrznitvi« plač in zmanjšanju števila zaposlenih) ter s sprva mirnimi protesti študentov in dijakov (izražanje nestrinjanja z reformo o malem delu), ki so se sredi maja leta 2010, ko se je na ulicah Ljubljane zbralo kar 7.000 mladih, sprevrgli v silovite izgrede, katerih posledice (metanja granitnih kock, kamenja in dimnih bom) je še najbolj občutilo pročelje stavbe državnega zbora; Ana Svenšek, »Leto 2010 – leto stavkovnih valov in protestov«, *MMC RTV SLO*, 29. 12. 2010, pridobljeno 3. 10. 2022, <https://www.rtvsllo.si/slovenija/leto-2010-leto-stavkovnih-valov-in-protestov/247275>.
- 90 Tanja Starič, »Pahor podpisal in izjavil: Kakšen fantastičen dan!«, *Delo*, pridobljeno 19. 8. 2022, dostopno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-podpisal-in-izjavil-kaksen-fantasticen-dan.html>.
- 91 Še za veliko večji »madež« na arbitražnem sporazumu sta zaslužna na eni strani nedovoljena komunikacija med slovensko agentko Simono Drenik in slovenskim arbitrom Jernejem Sekolcem ter z njima povezana prislu-

med obema državama treba navesti tudi to, da je Pahorju, skupaj s Kosorjevo, z organizacijo Konference o Zahodnem Balkanu uspelo svojo zavezanost k sodelovanju in dialogu, s katerima je vseskozi »utrujal« slovensko politiko, bolj ali manj udejanjiti tudi v bližnji soseščini. Sicer tudi ta poteza med nekaterimi koalicijskimi partnerji ni bila najbolj sprejeta.⁹²

Kakor koli, prav mandat predsednika vlade je bil tisti vrh ledene gore, ko so se Pahorju na levici tudi dokončno odrekli: *»[...] in zaradi tega toliko [...] nevidnega zadovoljstva ob mojem odhodu [...]. Jaz mislim, da v moji vnovični napovedi tekme za položaj predsednika vlade na levici, v določenem delu levice, ne vlada strah pred tem, da jaz ne bi uspel, ampak vlada nek strah, da bi znova uspel. Kajti tri leta je bilo tukaj vloženega veliko truda, da bi se me končno znebili.«*⁹³

škovalna afera (oboje v letu 2015), na podlagi katere hrvaška stran vse do danes vztraja pri nespoštovanju razsodbe arbitražnega sporazuma. Slednje je o materiji odločalo 29. junija 2017; »Arbitražna«, *Portal GOV.si*, pridobljeno 6. 10. 2022, <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/arbitraza/>.

92 Najglasnejši so bili v stranki Zares, kjer so Pahorju očitali prenegljenost pri organizaciji dogodka s takšnimi razsežnostmi, saj bi morala Slovenija prej v teh državah imenovati veleposlanike, prav tako so opozorili na dejstvo, da sta strategija za Zahodni Balkon in resolucija slovenske zunanjepolitične strategije še(le) v parlamentarni oz. vladni proceduri, »Mešani odzivi glede konference o Zahodnem Balkanu«, *Siol.net*, pridobljeno 6. 10. 2022, <https://siol.net/novice/slovenija/mesani-odzivi-glede-konference-o-zahodnem-balkanu-67932>; »Tadića ni bilo na Brdo zaradi občutljivosti«, *24ur.com*, pridobljeno 6. 10. 2022, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/tadica-ni-bilo-na-brdo-zaradi-obcutljivosti.html>.

93 »Borut Pahor«.

Zaključek

Samo štiri dni po izglasovani nezaupnici se je Pahor kot predsednik vlade, ki opravlja tekoče posle, udeležil slovesnosti v čast 70. obletnice ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda in 64. obletnice vrnitve Primorske matični domovini. Tam ga je občinstvo nagradilo z bučnim aplavzom. Morda zato, ker je njegov rodni Šempeter zgolj streljaj stran od Renč, kjer je slovesnost potekala, in je bil to izraz nekega »domačinskega sočutja«, ali, in tu se navezujemo na prenekatero spletno komentarje,⁹⁴ je bilo to odobravanje namenjeno nekaterim njegovim značajskim lastnostim. Uporabnica Leila je recimo mnenja, da: *»Borut Pahor ostaja karakteren človek, zvest samemu sebi in svojim načelom. To pa je tisto, kar šteje. Njegova stremljenja so odlična in 'čista' – zaslužijo si vso podporo. Le ljudje se vse prevečkrat nagnejo na drugo stran, ko stvari niso več tako 'dobre' in lahke.«*⁹⁵

Nekaj mesecev po izglasovani nezaupnici je vodenje vlade ponovno prevzel Janša. Zdaj je bil on tisti, ki je bil primoran nadaljevati Pahorjevo delo in sprejeti vrsto nepriljubljenih reform, kar je vodilo v najbolj množične proteste v zgodovini slovenske države. Vmes je Pahorja doletel (ne)pričakovan poraz na volilnem kongresu stranke SD.⁹⁶ Na njegovo mesto je

94 Aleksandra K. Kovač, »Borut Pahor – fantastičen dan, ki se je prevesil v nočno moro«, MMC RTV SLO, pridobljeno 20. 8. 2022, <https://www.rtv slo.si/slovenija/borut-pahor-fantasticen-dan-ki-se-je-prevesil-v-nocno-moro/266925>.

95 Ibid.

96 *»Verjetno stranka ne bo šla z mano na naslednje volitve. Če bo rekla ja, se ne bom upiral. Če bi rekla ja, preprosto tako hitro ne moremo novega liderja vzpostaviti, sem jaz pripravljen tudi to narediti. Kamor je šel bik, naj gre pa še štrik, razumete? (...) stranka je posebna, (...) posebna pizdarija. To se ne da primerjati z ničemer drugim. Tukaj so ljudje z vami ali pa niso z vami. Tukaj ni nobenih vzvodov, razumete?«, Jaka Furlan, »Borut*

prišel Igor Lukšič, čigar glavno sporočilo je bilo takrat več kot pomenljivo: »[...] da gremo v levo«. ⁹⁷

Pahor je sporočilo razumel. Odločil se je za kandidaturo na predsedniških volitvah, češ da je zdaj napočil pravi trenutek, da naredi tisti korak na svoji politični poti, o katerem je sanjal že kot dijak novogoriške gimnazije. »Od trenutka, ko me je prevzela politika, sem vedel, da se bo to enkrat zgodilo. Od takrat sem imel smešen občutek, da mi je to usojeno.« ⁹⁸

Viri in literatura

Avdiovizualne vsebine

Furlan, Jaka. »Borut Pahor – Off the record«. *YouTube*, 14. 6. 2011. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <https://www.youtube.com/watch?v=IMVNnFVdX7k>.

RTV 365, 2. 11. 2011. »Borut Pahor«. Pridobljeno 15. 8. 2022. Dostopno na <https://365.rtvlo.si/arhiv/intervju/117665969>.

RTV 365, 3. 9. 2016. »Predsednik države Borut Pahor odgovarjal na vprašanja mladih«. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://365.rtvlo.si/arhiv/hudo/174424277.%2030.07.2022>.

Pahor – Off the record«, *YouTube*, pridobljeno 20. 8. 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=IMVNnFVdX7k>.

⁹⁷ Darjan Gorela, »Lukšič zamenjal Pahorja na čelu SD«, *Primorske novice*, pridobljeno 20. 8. 2022, <https://www.primorske.si/2012/06/06/luksic-zamenjal-pahorja-na-celu-sd>.

⁹⁸ Anita Andrenšek, »Od trenutka, ko me je prevzela politika, sem vedel, da se bo to enkrat zgodilo. Od takrat sem imel smešen občutek, da mi je to usojeno«, *Dnevnik*, 4. 6. 2012, pridobljeno 22. 8. 2022, <https://www.dnevnik.si/1042533709>.

RTV 365, 19. 7. 2017. »Sredin gost: Borut Pahor«. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://365.rtv slo.si/arhiv/na-tretjem/174482848>.

RTV 365, 24. 6. 2022. »Pogovor s predsednikom države«. Pridobljeno 15. 8. 2022. Dostopno na <https://365.rtv slo.si/arhiv/pogovori-s-politiki/174882718>.

Verdenik, Tomaz. »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 1. del«. *YouTube*, 27. 10. 2015. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <https://www.youtube.com/watch?v=-wcDtcTgSlo&t=722s>.

Verdenik, Tomaz. »As Ti Tud Not Padu So2 Eo3 HDTV XviD Borut Pahor 2. del«. *YouTube*, 27. 10. 2015. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na https://www.youtube.com/watch?v=_vb2hpXIZk4&t=2091s.

Literatura

Adam, Frane in Matevž Tomšič. »The Dynamics of Elites and the Type of Capitalism: Slovenian Exceptionalism?«. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 37, št. 2 (2012): 53–70. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <http://www.jstor.org/stable/41636576>.

Blumer, Herbert. *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1986.

Fabijan, Manuela in Marko Ribač. »Politični in medijski populizem v televizijskem političnem intervjuju«. *Družboslovne razprave* 37, št. 98 (2021): 43–68. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GKNFQM5V>.

Krajnc, Mira. »Jansa's and Pahor's Persuasive Strategies During the Most Recent General Elections«. *Slavistična revija* 59, št. 1 (2011): 21–35.

Lalancette, Mireille in Vincent Raynaud. »The Power of Political Image: Justin Trudeau, Instagram, and Celebrity Politics«. *American Behavioral Scientist* 63, št. 7 (2019): 888–924. Pridobljeno 29. 9. 2022. <https://doi.org/10.1177/0002764217744838>.

Pečjak, Vid. »Osebnost političnega voditelja«. *Javnost (Ljubljana)* 1, št. 1–2 (1994): 141–150. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-RSNPBVZL>.

Loudfoot, Elleen M. »The Concept of Social Role«. *Philosophy of the Social Sciences* 2, št. 1 (1972): 133–145. Pridobljeno 29. 9. 2022. Dostopno na <https://doi.org/10.1177/004839317200200110>.

Podjed, Dan in Ajda Pretnar Žagar. »Samopromocija na Instagramu: Primer predsednikovega profila.« Prispevek objavljen na konferenci Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika, Ljubljana, 20. 9.–21. 9. 2018. Pridobljeno 30. 9. 2022. Dostopno na <https://www.sdjt.si/wp/dogodki/konference/jtdh-2018/zbornik-jtdh-2018/>.

Slabe, Janja. »Narodna sprava v slovenskih časopisih«. *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 630–634, LVIII (2006). Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na http://revija-borec.si/ebook/borec_630-634/borec_630-634_z.pdf.

Zorko, Eva. »Borut Pahor: politični vodja skozi dimenzijo petih javnih funkcij«. *Diplomska naloga, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani*, 2018.

Spletne strani

Andrenšek, Anita. »Od trenutka, ko me je prevzela politika, sem vedel, da se bo to enkrat zgodilo. Od takrat sem imel smešen občutek, da mi je to usojeno«. *Dnevnik*, 4. 6. 2012. Pridobljeno 22. 8. 2022. Dostopno na <https://www.dnevnik.si/1042533709>.

Cerar, Gregor. »Borut Pahor: Prvi politik, ki je opravljal vse tri najpomembnejše predsedniške funkcije«. *MMC RTV SLO*, 19. 9. 2017. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/grem-volit-2017/kandidati/borut-pahor-prvi-politik-ki-je-opravljaj-vse-tri-najpomembnejse-predsedniške-funkcije/432961>.

Crnović, Deja. »Borut Pahor: uprizarjanje delavske moškosti kot strategija predsedniške kampanje«. *Dialogi* 52, št. 3–4 (2016): 56–73. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <http://www.aristej.si/slo/dialogi/dialogi-3-4-16.html>.

Delo, 13. 4. 2005. »Pahor ostaja predsednik (ZL)SD«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-ostaja-predsednik-zl-sd.html>.

Delo, 21. 3. 2007. »Štirje »novi odpadniki« LDS v SD«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/stirje-novi-odpadniki-lds-v-sd.html>.

Delo, 5. 12. 2008. »Pahor: Rupel je uradnik in ne politični funkcionar«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-rupel-je-uradnik-in-ne-politichni-funkcionar.html>.

Državna volilna komisija. »Volitve in referendumi«. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.dvk-rs.si/volitve-in-referendumi/drzavni-zbor-rs/>.

Gorela, Darjan. »Lukšič zamenjal Pahorja na čelu SD«. *Primorske novice*, 3. 6. 2012. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <https://www.primorske.si/2012/06/06/luksic-zamenjal-pahorja-na-celu-sd>.

Gregorc, Marko. »30 let po odhodu s kongresa ZKJ: 'Z odhodom smo oslabili dva stebra nekdanje države'«. *24ur.com*, 2. 1. 2020. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/30-let-pod-odhodu-s-kongresa-zkj-z-odhodom-smo-oslabili-dva-stebra-nekdanje-drzave.html>.

Janovsky, Ajda. »Gianni Rijavec: z Borutom Pahorjem sta skupaj žurala«. *Slovenske novice*, 27. 7. 2021. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.slovenskenovice.si/nedeljske-novice/gianni-rijavec-z-borutom-pahorjem-sta-skupaj-zurala/>.

Kosmač, Gorazd. »Pogled časopisja leta 1990: Odhod slovenskih delegatov s 14. kongresa ZKJ«. *MMC RTV SLO*, 8. 12. 2015. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/pogled-casopisja-leta-1990-odhod-slovenskih-delegatov-s-14-kongresa-zkj/380560>.

Košak, Klemen. »Zvesti komunikator«. *Mladina*, 3. 8. 2012. Pridobljeno 2. 10. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/114609/zvesti-komunikator/>.

Kovač K., Aleksandra. »Borut Pahor – fantastičen dan, ki se je prevesil v nočno moro«. *MMC RTV SLO*, 25. 9. 2011. Pridobljeno 20. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/borut-pahor-fantasticen-dan-ki-se-je-prevesil-v-nocno-moro/266925>.

Košak, Klemen. »Biografija predsednika Boruta Pahorja«. *Dnevnik*, 13. 11. 2017. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://www.dnevnik.si/1042791078>.

Kovačič, Gorazd. »Ideološki kolaps LDS«. *Zofijini ljubimci*, 24. 11. 2006. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na https://zofijini.net/mediji_ideoloski/.

Leskovšek, Matej. »Borut Pahor – biografija«. *Mladina*, 7. 9. 2008. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/79345/borut-pahor---biografija>.

Lorenci, Janko. »Za ščepec patosa«. *Mladina*, 4. 1. 2008. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/92671/borut-pahor>.

Lovec, Suzana. »Pahor se je preselil na rezervno klop«. *Dnevnik*, 6. 5. 2004. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.dnevnik.si/82042>.

Matos, Urša. »ZLSD je izigrala zakon«. *Mladina*, 22. 8. 2001. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/57565/zlsd-je-izigrala-zakon>.

Metropolitan.si, 24. 1. 2008. »Vse na tem svetu postaja bolj intenzivno, bolj agresivno, bolj surovo, tudi bolj odlično in kakovostno«. Pridobljeno 15. 8. 2022. Dostopno na <https://www.metropolitan.si/novice/borut-pahor/>.

MMC RTV SLO, 6. 5. 2006. »Izjava dneva«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/izjava-dneva/borut-pahor/53861>.

MMC RTV SLO, 23. 2. 2007. »Peticija še vedno dviguje prah«. Pridobljeno 2. 10. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/peticija-se-vedno-dviguje-prah/79545>.

MMC RTV SLO, 12. 12. 2008. »Lukšič brani Pahorja«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/luksic-brani-pahorja/95084>.

MMC RTV SLO, 28. 12. 2011. »Leto 2011: Referendumska plima, ki je odnesla vlado«. Pridobljeno 3. 10. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/leto-2011-referendumska-plima-ki-je-odnesla-vlado/273633>.

MMC RTV SLO, 23. 4. 2013. »Pahor o Sloveniji 2030: Ne bi rinil nazaj v komunizem, niti naprej v komunizem«. Pridobljeno 22. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/pahor-o-sloveniji-2030-ne-bi-rinil-nazaj-v-komunizem-niti-naprej-v-komunizem/307311>.

MMC RTV SLO, 13. 7. 2017. »Pahor: Spomenik vabi k razmišljanju. A vsak naj ravna po svoji vesti in svobodno«. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv slo.si/slovenija/pahor-spomenik-vabi-k-razmišljanju-a-vsak-naj-ravna-po-svoji-vesti-in-svobodno/427430>.

Pirc, Vanja. »Po tretji poti od manekena do liderja«. *Mladina*, 5. 7. 2007. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/95402/po-tretji-poti-od-manekena-do-liderja/>.

Predsednik Republike Slovenije, 25. 7. 2013. »Predsednik republike Borut Pahor je danes gostil srečanje voditeljev Brdo Process«. Pridobljeno 6. 10. 2022, <https://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/objave/oBE5AAo7DAD13947C1257BB3o059DA69?OpenDocument>.

Predsednik Republike Slovenije, 10. 2. 2015. »Intervju predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja za NET TV - oddaja Studio 5«. Pridobljeno 15. 8. 2022. Dostopno na https://posta.up-rs.si/WEB_UP-RS/uprs-slo.nsf/objave/34BFE522B6110349C1257DE8o06845Fo?OpenDocument.

Siol.net, 22. 3. 2010. »Mešani odzivi glede konference o Zahodnem Balkanu«. Pridobljeno 6. 10. 2022. Dostopno na <https://siol.net/novice/slovenija/mesani-odzivi-glede-konference-o-zahodnem-balkanu-67932>.

Starič, Tanja. »Pahor podpisal in izjavil: Kakšen fantastičen dan!«. *Delo*, 4. 11. 2009. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/pahor-podpisal-in-izjavil-kaksen-fantasticen-dan.html>.

Svenšek, Ana. »Leto 2010 - leto stavkovnih valov in protestov«. *MMC RTV SLO*, 29. 12. 2010. Pridobljeno 3. 10. 2022. Dostopno na <https://www.rtv-slo.si/slovenija/leto-2010-leto-stavkovnih-valov-in-protestov/247275>.

Svenšek, Ana. »Prve demokratične in najobsežnejše volitve v 30 letih parlamentarizma«. *MMC RTV SLO*, 8. 4. 2020. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.rtv-slo.si/slovenija/30-let/koscki-sestavljanke/prve-demokracicne-in-najobseznjese-volitve-v-30-letih-parlamentarizma/519783>.

Trampuš, Jure. »Povedal sem ljudem in javnosti, da bi se želel potegovati za položaj predsednika republike, da pa se bom tej želji odpovedal, če bom med ljudmi, katerih zaupanje uživam, začutil, da me ne vidijo na tem položaju in da imajo v zvezi z menoj drugačna pričakovanja«. *Mladina*, 30. 4. 2007. Pridobljeno 16. 8. 2022. Dostopno na <https://www.mladina.si/93436/>

povedal-sem-ljudem-in-javnosti-da-bi-se-zelel-potegovati-za-polozaj-predsednika-republike-da-pa-s/.

Trampuš, Jure. »Kdo je kriv za spačeno podobo predsednika republike Boruta Pahorja?«. *Dialogi* 3–4 (2016): Medijske podobe predsednika republike Boruta Pahorja: 93–98. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <http://www.aristej.si/slo/dialogi/dialogi-3-4-16.html>.

Vlada. »Arbitraža«. Pridobljeno 6. 10. 2022. Dostopno na <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/arbitraza/>.

Vodušek, Vladimir. »Komu je v napoto Borut Pahor?«. *24ur.com*, 21. 4. 2004. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/komu-je-v-napoto-borut-pahor.html>.

24ur.com, 21. 5. 1998. »Pahor pozval premiera k odstopu - Drnovšek poziv zavrnil«. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/pahor-pozval-premier-k-odstopu-drnovsek-poziv-zavrnil.html>.

24ur.com, 10. 11. 2000. »Tuji tisk o izvolitvi Pahorja«. Pridobljeno 17. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/tuji-tisk-o-izvolitvi-pahorja.html>.

24ur.com, 11. 6. 2001. »Končan kongres ZLSD«. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/koncan-kongres-zlsd.html>.

24ur.com, 21. 1. 2004. »Gre Pahor v Bruselj?«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/gre-pahor-v-bruselj.html>.

24ur.com, 5. 7. 2004. »Pahor se je predstavil socialistom«. Pridobljeno 18. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/svet/pahor-se-je-predstavil-socialistom.html>.

24ur.com, 22. 6. 2007. »Raje premier kot predsednik«. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/podpirate-odlocitev-predsednika-sd-boruta-pahor-ja-da-ne-bo-kandidiral-na-predsedniskih-volitvah.html>.

24ur.com, 13. 5. 2009. »Vlada 'odstranila' že 103 osebe«. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/pahor-pred-volitvami-lagal.html>.

24ur.com, 22. 3. 2010. »Tadića ni bilo na Brdo zaradi občutljivosti«. Pridobljeno 6. 10. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/slovenija/tadica-ni-bilo-na-brdo-zaradi-obcutljivosti.html>.

24ur.com, 26. 10. 2017. »Soočenje Pahorja in Šarca: Prvi drugemu očita naivnost in neizkušnost, drugi odgovarja: Raje sem naiven kot baraba«. Pridobljeno 19. 8. 2022. Dostopno na <https://www.24ur.com/novice/volitve/pahor-kot-predsednik-boste-zavrli-spremembe-sarec-cas-je-za-nove-politice-obraze.html>.

*From “Reformed Communist” to
Nation’s “Reconciler” – The Political
Career and Ambitions of Borut
Pahor (1986–2011)*

Summary

The article aims to present and shed light on the political career of Borut Pahor, with the text particularly focusing on the period between the late 1980s, when Pahor joined the Central Committee of the League of Communists of Slovenia (CK ZKS), to the early 2010s, which are characterised by a vote of no confidence in the National Assembly and Pahor’s announcement to run for president in the upcoming elections (2012). In this light, Pahor is first presented as a boy who had developed, already in his early childhood, certain character traits usually attributed to politicians. In a changing political and social sphere, highlighting particularly the independence of the Slovenian state in 1991 and Slovenia’s Euro-Atlantic integration in 2004, the author notes that these character traits were the constant Pahor maintained throughout his political career. The text starts with the beginnings of this career. As a young hopeful in the Communist Party and later the League of Communists of Slovenia-Party of Democratic Renewal (ZKS-SDP), Pahor, with his extraordinary rhetorical skills and unique instinct for people, was a guarantee of sorts for change and the party’s gradual transformation. However, the divergence between Pahor and the older generation of politicians

increased over the years. The argument that his thinking was “correct” could be found in the party’s successive failures in three parliamentary elections. In 1997, when the party practically hit the bottom, Pahor was finally entrusted with leading the party – he became its chair. Pahor used this position to realise his ideals and move the United List of Social Democrats (ZLSD) closer to centrism; despite obvious better results in the parliamentary elections, this resulted in increasing disapproval or even refusal of Pahor’s politics in influential circles of the left as well as the party’s youth organisation. Be that as it may, the article identifies a pivotal point in Pahor’s political career in the time when, on the one hand, the Liberal Democracy of Slovenia (LDS), the party that had shaped Slovenian politics for over a decade, was falling apart, and, on the other, the public was increasingly discontent with the work of Janez Janša’s centre-right government. In addition, the ZLSD party was in a process of transformation; at Pahor’s request, it was renamed the Social Democrats (SD). The result? In 2008, Pahor achieved his goal and led SD to its first and so far only victory in parliamentary elections. As prime minister, Pahor had no easy job. In addition to challenges presented by the economic and financial crisis as well as by tackling the border dispute with Croatia, he had to face harsh criticism by his coalition partners. This criticism was more ideological than substantial, mainly having to do with Pahor’s policy of including and working with right-wing parties. In this sense, the vote of no confidence in the National Assembly and his defeat in the SD party conference (both in 2011) should be seen as the acts that finally (and definitively) ousted Pahor from leftist circles and “anchored” him in centrism – which guaranteed his subsequent success.

*Poročila
s konferenc*

*Leto 1943 na Slovenskem –
osemdeset let pozneje, Pivka, 24.*

maj 2023

Leto 1943 velja za prelomno točko tako v mednarodnem kot slovenskem zgodovinoepisju. V globalnem smislu je za to leto znano, da so zavezniki počasi napredovali v boju proti silam osi. Razpoloženje v zavezniških silah lahko razberemo iz govorov Winstona Churchilla, ki je sredi leta 1943 zahteval brezpogojno kapitulacijo fašizma. V tem letu so se v časovnici druge svetovne vojne zvrstile naslednje pomembne prelomnice, med drugim poraz nemške armade pri Stalingradu, zmaga zavezniških sil v Tuniziji, zmaga v največji tankovski bitki pri Kursku, uspešno izkrcanje na Apeninskem polotoku in posledična kapitulacija Italije. Omenjeni uspehi so vztrajno začeli nagibati jeziček na tehtnici v korist protiosne koalicije.

Študijski center za narodno spravo v Ljubljani (SCNR) je v sodelovanju s Parkom vojaške zgodovine Pivka v maju 2023 organiziral znanstveno konferenco z naslovom *Leto 1943 na Slovenskem – osemdeset let pozneje*. Znanstvena konferenca je bila organizirana v okviru programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Primarni cilj konference je bil osvetliti dogajanja v prelomnem letu 1943, ki so vplivala na razvoj dogodkov v zadnjih dveh letih druge svetovne vojne na Slovenskem. Znanstveni posvet sta z uvodnima nagovoroma otvorila direktor SCNR dr. Tomaž Ivešič in direktor Parka vojaške zgodovine mag. Janko Boštjančič. Zgodovinski razvoj dogodkov v letu 1943 in njihov pomen je enajst avtorjev znanstvenih prispevkov predstavilo v treh tematskih sklopih.

Obdobje druge svetovne vojne na Slovenskem je večplastno in zaznamovano z okupacijo, nasiljem, represijo, odporom proti okupatorju, s kolaboracijo in z državljansko vojno. Leto 1943, ko je vojna vihra na slovenskem ozemlju divjala že skoraj dve leti, je bilo zaznamovano z več dogodki, ki so bili predmet prispevkov znanstvene konference. Avtorji so zajeli širok obseg tematik, vse od razvoja partizanskega gibanja, kapitulacije Italije, ustanovitve Slovenskega domobranstva do pogleda zaveznikov na jugoslovansko ozemlje in strateški položaj Balkanskega polotoka v mednarodnem oziru. Raznolike vsebine so omogočile nadaljevanje znanstvenega diskurza.

V prvem tematskem sklopu so se avtorji posvetili dogajanju v letu 1943 na vojaškem področju. Panel je otvoril dr. Klemen Kocjančič z Obramboslovnega raziskovalnega centra Univerze v Ljubljani, ki je v svojem prispevku predstavil pomen leta 1943 za razvoj partizanskega gibanja na Slovenskem. V drugem prispevku je podpolkovnik dr. Matjaž Bizjak prikazal proces kapitulacije Italije s poudarkom na analizi vojaških vzrokov za poraz v septembru 1943. V nadaljevanju je polkovnik dr. Tomaž Kladnik s Centra vojaških šol Slovenske vojske predstavil proces ustanovitve Slovenskega domobranstva in njihovo organizacijsko strukturo. Dr. Blaž Torkar s Centra vojaških šol Slovenske vojske je v svojem prispevku obravnaval širše jugoslovansko območje v letu 1943 z vidika zaveznikov in njihov odnos do odporniških gibanj. Predstavil je pomen britanskih misij v Jugoslaviji za razvoj partizanskega gibanja.

Drugi tematski sklop je bil namenjen prispevkom, posvečenim posameznim regionalnim tematikam, in sicer dogajanju v letu 1943 na Dolenjskem, Gorenjskem in Primorskem. Prva referentka, dr. Pavlina Bobič s SCNR, je v svojem prispevku z naslovom *Novomeška jesen 1943* predstavila kompleksen položaj Novega mesta po kapitulaciji Italije. V naslednjem prispevku je dr. Damjan Hančič s SCNR predstavil položaj Gorenjske

v letu 1943, ki je, čeprav je bila v nemški okupacijski coni, čutila posledice kapitulacije Italije. Drugi panel je zaključil dr. Renato Podbersič s SCNR, ki je v svojem referatu osvetlil poseben položaj Primorske kot pokrajine, ki je bila del Kraljevine Italije že od sklenitve Rapalske pogodbe leta 1920.

Zadnji, tretji sklop je bil posvečen raznolikim tematikam. Sprva je dr. Denis Cerkvenik z Znanstveno-raziskovalnega središča Koper predstavil strateški pomen operacijske cone Jadransko primorje za Tretji rajh v smislu povezav z Balkanom, Apenini in dostopa do Jadranskega morja. V nadaljevanju je mag. Amir Obhodaš iz Hrvaškega državnega arhiva predstavil sodelovanje med Italijani in četniki v času operacije Weiss I, bolj poznane pod imenom Bitka na Neretvi, ki je potekala med januarjem in aprilom 1943. Sledil je referat dr. Tamare Griesser Pečar s SCNR, v katerem je avtorica predstavila prvi revolucionarni proces na Slovenskem – Kočevski proces, ki je sočasno predstavljal temelj za razvoj kazenskega prava v povojni Jugoslaviji. Znanstveno konferenco je sklenil dr. Matic Batič s SCNR in predstavil ideološke posege v kulturno krajino na Primorskem v obdobju med letoma 1943 in 1945. Glavni namen znanstvenega posveta je bil dosežen, saj so avtorji v svojih prispevkih z raznolikimi vsebinskimi poudarki prikazali pomen leta 1943 na Slovenskem in na širšem geografskem območju.

V okviru programa znanstvene konference so si udeleženci ogledali novo muzejsko razstavo, ki jo je pripravil Park vojaške zgodovine, z naslovom *Enigma – skrivnostno zakulisje vojne*. Osrednji eksponat razstave je mornariška različica Enigme M4 z minolovca R 15, okrog katere so s premišljeno muzejsko postavitvijo in spremno študijo prikazali vpogled v delovanje zavezniških strokovnjakov za dešifriranje, obenem so predstavili dogajanje na Jadranu v času druge svetovne vojne.

R e c e n z i j e

*Die Krisen der Demokratie in den
1920er und 1930er Jahren, ur. Michaela
Maier, Maria Mesner, Robert
Kriechbaumer in Johannes Schöner.
Böhlau, Wien 2023, 226 strani.*

V avstrijskem hramu demokracije je bila predstavljena monografija z naslovom *Krise demokracije v 20. in 30. letih*, ki je pregledna študija obdobja med obema svetovnima vojnama devetih držav: Ukrajine, Španije, Portugalske, Italije, Jugoslavije, Madžarske, Romunije, Poljske in Avstrije. Je plod simpozija novembra 2022 pod istim naslovom in s svojimi vprašanji, ki se ob prebiranju postavljajo, spodbuja k nadaljevanju raziskav, seveda na podlagi arhivskega gradiva. V monografiji je mogoče opaziti določeno nedoslednost pri uporabi ključnih pojmov. Tako je pod vprašaj treba postaviti že naslov, ker namiguje, da so bile omenjene države v obravnavanem obdobju demokratične. Zato Béla Rásky, ki raziskuje avstrijsko in madžarsko zgodovino v 19. in 20. stoletju, bil je tudi dolgoletni direktor Inštituta Wiesenthal za študije holokavsta na Dunaju, upravičeno že na začetku svoje študije o Madžarski poudarja, da na Madžarskem ni moglo priti do krize demokracije, ker tam preprosto demokracije ni bilo. Uredniki v zvezi z Madžarsko to v uvodu pravzaprav potrjujejo, a sporna je utemeljitev, da Madžarska ni bila demokracija, ker je bila parlamentarna

monarhija. Madžarska ni bila demokracija, ampak ne zato, ker je bila parlamentarna monarhija. Res je, da so npr. v Španiji in na Portugalskem skušali ovreči monarhijo in ustanoviti demokratično republiko, vendar je, poglejmo samo na primer Velike Britanije, država lahko demokracija pod republikansko ali monarhično državno ureditvijo. Med monarhijo in demokracijo se torej vzpostavlja nasprotje, ki ne obstaja. Italija je nazoren primer. Frederico Scarano, profesor za zgodovino in mednarodne odnose na univerzi v Neaplju, v svoji študiji poudarja, da je bila (monarhija) Italija na začetku stoletja parlamentarna demokracija. Tudi Florian Kühner-Wielach, zgodovinar in direktor Inštituta za nemško kulturo in zgodovino jugovzhodne Evrope, je postavil vprašanje, v kolikšni meri je mogoče govoriti o krizi demokracije v Romuniji, ker ta predpostavlja demokratične strukture, in potem ugotavlja, da je v romunskem medvojnem obdobju mogoče najti kvečjemu začetke demokratizacije.

Nekateri so čas po prvi svetovni vojni in mirovni konferenci predstavljali kot *»uro parlamentarne demokracije«*, seveda je tudi to poenostavitev. Walther L. Bernecker, ki je sicer nazorno predstavil Španijo in Portugalsko, je zelo jasno opredelil značilnosti nedemokratičnih sistemov obravnavanega obdobja: *»Odstranitev konkurenčnih političnih organizacij, zatiranje in preganjanje opozicije, odsotnost delitve oblasti, odstranitev javnosti, ki bi lahko nadzorovala oblast, odprava pravne države in oblikovanje policijske države, nepriznavanje socialnega pluralizma, čim večji nadzor družbe s strani birokracije«* (str. 61).

Grzegorz Rossoliński-Liebe, ki predava v Berlinu (Freie Universität), v prispevku *»Stepan Bandera in kriza ukrajinske, evropske in globalne demokracije«* obravnava Ukrajino ter mit in kult Stepana Bandere. Opozarja, kako krhka je demokracija v 20. in na začetku 21. stoletja, ter poudarja, kako je za demokratično družbo pomembno raziskovanje na podlagi

arhivskih dokumentov. Čeprav se je Bandera bojeval za ukrajinsko državo, je za uresničitev ciljev uporabil vsa sredstva, vključno z množičnim nasiljem. Zavzemal se je za ukrajinsko fašistično državo in želel v Evropi vladati s Hitlerjem, z Mussolinijem, s Pavelićem, Francom ter z drugimi fašističnimi in avtoritarnimi voditelji. Bandera je postal simbol, medtem ko se je v ukrajinsko, evropsko in svetovno zgodovino zapisal kot nacionalistični, fašistični in protisovjetski »borec za svobodo«. Kult, povezan z atentatom na Bandero, se je razširil na vsa področja, v katerih je živela ukrajinska skupnost v diaspori.

Walther L. Bernecker, avtor številnih publikacij o španski, portugalski in latinskoameriški zgodovini, je obravnaval Španijo in Portugalsko. Prva svetovna vojna je po njegovem mnenju tudi v Španiji posredno, torej kljub nevtralnosti, povzročila propad starega reda, kar se je začelo pravzaprav že konec 19. stoletja. V španskem primeru lahko govorimo o dveh eksperimentih demokratične ureditve, ki sta obe propadli. Prvi poskus se je končal leta 1923 z nekrvavim vojaškim pučem generalnega kapitana Katalonije Miguela Prima di Rivere. Vojaška diktatura je nastala kot »izredni pakt« med skupinami oligarhije, ki so se čutile ogrožene pri izvajanju oblasti. Primo di Rivera je na podlagi katoliškega socialnega nauka združil nacionalizem in socializem že pred Falango v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Diktaturo naj bi uvedel, da reši monarhijo in ohrani ravnovesje med vodilnimi razredi, vendar so se prav ti leta 1930 odvrnili od njega, da rešijo sebe. Potem so leta 1931 meščanske republikanske stranke prevzele oblast in razglasile republiko, medtem ko so podporo imele tudi od delov delavskega razreda (predvsem Socialistične stranke), ki je prav tako hotel državo modernizirati. Težave so se pojavile, ker španskega gospodarstva niso obremenjevale samo tradicionalno nerešene zadeve, temveč tudi zapoznili učinki svetovne gospodarske krize. Poskus demokracije je propadel, tako avtor,

in sicer zaradi spopada med oligarhijo zemljiških posestnikov, zakoreninjeno v arhaičnih strukturah, in njenimi zavezniki, ki svojega privilegiranega položaja nikakor niso bili pripravljeni spremeniti, ter kmetijskimi in industrijskimi delavci, ki so bili nosilci nove vlade. Državlјanska vojna je bila posledica nepremostljivih razlik in obupanega poskusa, najprej desnice, nato še levice, da bi s silo uveljavila svoj socialni, gospodarski in državni model. Poskus demokratizacije države se je končal leta 1936, ko je prišel na vlado general Francisco Franco. Kot poudarja avtor, Španija ni imela krize nacionalne identitete, ker ni sodelovala v prvi svetovni vojni, in ni imela iredentističnih težav. Pred državljansko vojno so bile ekstremistične stranke na desnici (fašisti) in na levisi (komunisti) nepomembne.

Na Portugalskem je že leta 1910 prišlo do padca ustavne monarhije, ker so republikanski pripadniki oboroženih sil izvedli državni udar. Postala je ena izmed prvih evropskih republik. V prvi svetovni vojni je bila najprej nevtralna, nato je leta 1916 stopila na stran Antante. Republikanski program je vključeval splošno volilno pravico, antiklerikalizem in nacionalizem, boj proti (tradicionalni) odvisnosti od Anglije in obrambo kolonialne dediščine. Ustava iz leta 1911 je uvedla parlamentarni sistem. Ves čas prve republike je bila Portugalska izredno nestabilna, do leta 1926 si je sledilo kar 44 vlad, prišlo je do 135 stavk in samo v Lizboni do 300 bombnih eksplozij. Medtem ko je vojaški puč leta 1925 bil neuspešen, je državni udar leta 1926 pod vodstvom generala Manuela de Oliveire Gomesa da Coste povzročil propad prve republike. A ker je bil general Gomes da Costa prešibak, Bernecker navaja, da je bil dejansko nepolitičen vojak, je sledila nestabilna faza diktature, v kateri se je leta 1928 začel vzpon univerzitetnega profesorja Antónia Oliveire de Salazarja. Ta je bil najprej minister za finance, nato, ker so bile njegove reforme na področju financ uspešne, od leta 1932 ministrski predsednik. Leto dni pozneje je z ustanovitvijo

»Estado Nuovo« (Nova država) etabliral diktaturo, ki je temeljila na katoliško-avtoritarni ideologiji, medtem ko so njeni sestavni deli bile tri množične organizacije: enotna stranka (Narodna zveza), državna mladina in paravojaška prostovoljna milica, ki se je na strani generala Franca borila med špansko državljansko vojno. Že leta 1933 je Salazar po vzgledu Gestapa ustanovil tudi tajno policijo PIDE, ki je bila orodje političnega sodstva in represije. Diktatorjeva katoliško-avtoritarna in protidemokratska ideologija je zasledovala projekt »korporativne države«. Ta diktatura je leta 1933 dobila ustavo, prilagojeno predsedniku vlade, in se konsolidirala v času španske državljanske vojne, preživela drugo svetovno vojno, med katero je bila Portugalska nevtralna, in se obdržala na oblasti do t. i. »revolucije nageljnov« aprila 1974. Konec diktature Salazarja oziroma Marcela Caetana (jurista in zgodovinarja, ki je nasledil Salazarja leta 1968, ko je ta iz zdravstvenih razlogov odstopil), je prinesel vojaški udar. Vzrok za državni udar leta 1974 so bile predvsem nerešene in nerešljive kolonialne težave.

Avtor Federico Scarano nazorno prikazuje, kako je nastala kriza liberalne demokracije v Italiji in zakaj so fašisti prevzeli oblast. Vzrok je treba iskati že pri vstopu Italije v prvo svetovno vojno, do česar je prišlo kljub nasprotovanju večine prebivalstva, tudi v parlamentu je leta 1915 od 580 vstop v vojno podprlo samo 150 poslancev. Vstop je bil posledica tajnega Londonskega memoranduma z Antanto, ki je predvideval priključitev južne Tirolske, velikega dela Dalmacije in Istre ter slovenskega Primorja Italiji, medtem ko se je Italija v zameno obvezala, da se v roku enega meseca pridruži Antanti. Odločitev o tem so sprejeli predsednik vlade Antonio Salandra, zunanji minister Sidney Sonnino in kralj Viktor Emanuel III. Dejansko je po V. členu italijanske ustavne listine (»Statuto Albertino«) kralj imel pravico sklepati tajne mednarodne pogodbe, konsenz v parlamentu je potreboval samo, če je pogodba obremenjevala

proračun oziroma če se je spreminjala meja. Po vojni je z Rapalsko pogodbo 12. novembra 1920 prišlo do sporazuma med Kraljevino SHS in Italijo, kar avtor označi za velik diplomatski uspeh Italije, kar drži, saj je Italija pridobila Istro, Trst, Goriško-Gradiščansko in del Kranjske. Avtor ne obravnava okoliščin, vendar navaja, da je prišlo tako 300.000 Hrvatov in 200.000 Slovencev pod Italijo, prav tako ne omenja, da je pogodba vsebovala zavezujočo zaščito italijanske manjšine v Dalmaciji, vendar ne tudi zaščite slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Nadalje prispevek prikazuje vzpon Mussolinija, ki je izhajal iz vrst socialistov, avtor citira tudi Mussolinija, ki je imenoval požig Narodnega doma v Trstu za mojstrovino tržaškega fašizma.

Scarano primerja krizo demokratične weimarske republike s krizo liberalne italijanske demokracije in ugotavlja podobnosti. V obeh primerih so bili merodajni mednarodni dejavniki, tako razočaranje nad mednarodnimi povojnimi pogodbami v Parizu, kot tudi legende: na nemški strani legenda o »vvodu v hrbet« (*Dolchstoßlegende*),¹ na italijanski strani legenda o »pohabljeni zmagi« (*vittoria mutilata*).² Dodatno je bila razlog še huda gospodarska kriza, v javni sferi se je pojavljalo nasilje, prihajalo je do osebnih rivalstev in levičarske sile so zavračale sodelovanje s silami srednjega razreda. Ključnega pomena je bilo, tako avtor, da je nemški predsednik Hindenburg pripeljal Hitlerja na oblast, italijanski kralj Viktor Emanuel III. pa Mussolinija. Podpirale so ju družbene in gospodarske elite v obeh državah.

Kraljevino Jugoslavijo je obravnavala Marie-Janine Calic, ki je sicer profesorica za zgodovino vzhodne in jugovzhod-

- 1 Po tej legendi Nemčija ni izgubila vojne na fronti, temveč doma, češ da so jo izdali civilisti, ki so hoteli izsiliti premirje.
- 2 To je bila skovanka Gabriela D'Annunzia. Trdil je namreč, da če Reka (Fiume) ne bi postala del Italije, bi bila zmaga popolnoma nesmiselna in več sto tisoč Italijanov bi umrlo zaman.

ne Evrope na univerzi v Münchenu, objavila je tudi že več monografij, med drugim *Zgodovino Jugoslavije v 20. stoletju*, *Zgodovino jugovzhodne Evrope* in *Tito. Večni partizan*. Prispevek je pomanjkljiv in enostranski, saj se avtorica opira na zelo selektivno literaturo, ki je večinoma srbskega izvora, ter nekatere publikacije v nemščini in angleščini. Avtorica posplošuje, ne prikaže konkretno, kako zelo so se dežele, ki so se združile v Kraljevino SHS oziroma od leta 1929 Kraljevino Jugoslavijo, razlikovale v gospodarskem, socialnem, verskem in kulturnem oziru, kar je bistveno za razumevanje medvojne kraljevine, a tudi povojne totalitarne, komunistične republike. Uvodoma zelo pavšalno obravnava domnevne želje južnih Slovanov po skupni entiteti, medtem ko ne navaja konkretnih idej in načrtov različnih narodnosti. Tako so Slovenci želeli zedinjenje vseh Slovencev, vendar ne tudi zedinjenja vseh južnih Slovanov. Šele ko se je izkazalo, da avtonomija južnih Slovanov v sklopu Avstro-Ogrske ni več uresničljiva, so se zavzeli za odcepitev od Avstro-Ogrske in za združitev s Srbijo. Avtorica sicer omenja Krfsko deklaracijo julija 1917, a ne tudi izredno pomembne Majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917, ki je vsebovala zahtevo južnih Slovanov za avtonomijo znotraj habsburške monarhije. Zaman iščemo tudi navedbe o tem, da so južni Slovani, ki so se jeseni 1918 odločili za odcepitev od podonavske monarhije, najprej želeli ustanoviti skupno republiko in ne monarhije pod dinastijo Karađorđević, ki je bila vsaj Slovincem, a tudi Hrvatom, povsem tuja. Nasploh je obravnava južnih Slovanov, ki so stoletja živeli v habsburški monarhiji, zelo pomanjkljiva.

Avtorica navaja slogan »troimeni narod«, kot da bi tega večinsko posvojili vsi trije narodi, ki so navedeni v imenu nove države. Omenja »Državo SHS« in ne »Kraljevine SHS«, a tukaj je treba razlikovati, ker so Slovenci, Hrvati in Srbi po odcepitvi od podonavske monarhije, še preden so se združili

s Srbijo, najprej ustanovili Državo SHS s sedežem v Zagrebu. Po mnenju avtorice je bila Država (Kraljevina) SHS ustavna, demokratična in parlamentarna monarhija, a hkrati navaja, da je bilo med 656 ministri 452 Srbov, 137 Hrvatov, 49 Slovencev in 18 muslimanov iz Bosne. To seveda ni izkaz demokratičnosti. Tudi izjava, da je bila kraljevina razširjena Srbija, nasprotuje izjavi o demokratičnosti. Omenja sicer Obznano, vendar ne navaja, zakaj je bila Komunistična partija Jugoslavije leta 1921 dokončno prepovedana. Ne omenja poskusov atentatov na predsednika vlade, na kralja in predsednika ustavodajne skupščine ter pozneje uspeli atentat na notranjega ministra Milorada Draškovića. Komuniste omenja samo še enkrat, ko našteva, da je bilo leta 1933 več kot 22.000 političnih zapornikov, predvsem komunistov in ustašev. Premalo upošteva velike socialne razlike med deli kraljevine. Tudi ni besede o tem, kako velika težava je bil pravni položaj Katoliške cerkve v novonastali državi, ki do propada kraljevine ni bil rešen. Po atentatu na hrvaškega poslanca Radića in množičnim protestom je sledil šestojanuarski režim. Kralj Aleksander se je odločil za unitaristični ustavni okvir, razveljavil je Vidovdansko ustavo, razpusil skupščino, stranke in prevzel vso oblast. Da so tudi številni voditelji strank romali v zapor, ne omenja. Marie-Janine Calic tudi ne razlikuje med avtokratskim sistemom in totalitarnim, kar je že jasno opredelila Hannah Arendt v svoji knjigi *The Origins of Totalitarianism*.

Béla Rásky v svojem prispevku poudarja, da Madžarske, razen nekaj mesecev takoj po propadu podonavske monarhije, ni mogoče označiti kot demokracijo. V ospredju so bili neenakopravnost državljanov, omejevanje medijske svobode, premoč izvršne oblasti, diskriminacija zaradi vere in pozneje tudi rase, tukaj je izpostavil antisemitizem. Translajtaniya, torej madžarska polovica cesarstva, je že v času dvojne monarhije, tako avtor, imela težave z demokratizacijo in z njo povezano

razširitvijo volilne pravice. Razpada podonavske monarhije, razglasitve republike in vzpostavitve parlamentarne demokracije madžarska družba ni doživljala kot preseganje dualizma, kot izpolnitev starega državnega prizadevanja za neodvisnost, temveč kot razredni boj proti vojni in socialni nepravici. Sicer je skušala koalicijska vlada Mihalyja Károlyija vzpostaviti demokratične inštitucije in volilno pravico za ženske, a ker ji to ni uspelo, je sledila sovjetska republika (*Räterepublik*). Po razpadu te rdeče republike so številni pobegnili v Avstrijo, predvsem na Dunaj (podobno kot leta 1956), kjer so razvijali živahno politično, intelektualno in umetniško življenje. Leta 1920 je parlament namesto kralja izvolil cesarskega upravitelja, admirala Miklósa Horthyja. Sledil je, kot navaja avtor, »beli teror«, ki je iskal legitimiteto »z močno pretiranim prikazom 'rdečega terorja'« (str. 102). Glede žrtev »rdečega« in »belega terorja«, tako avtor, je potekala in še vedno poteka prava »vojna številk«. Horthy je, kot navaja Rásky, doživel metamorfozo. Nazadnje je tudi priznal, kar je bil pogoj antante, Trianonsko mirovno pogodbo, ki je državne meje premaknila, kot piše avtor, »daleč prek etničnih meja« (str. 103). Državna doktrina radikalno zmanjšane države je bila revizija Trianonske pogodbe. Madžarska je bila formalno parlamentarna monarhija, medtem ko je bila vlada odgovorna parlamentu, ki je bil rezultat, kot navaja avtor, nepravilnih večstrankarskih volitev. V tridesetih letih je sledilo obdobje politične, gospodarske in socialne destabilizacije.

Florian Kühner-Wielach v prispevku »Mase in mesijanizem. Integracijski proces Romunije med svetovnjima vojnama« poudarja, da se je Romunija po prvi svetovni vojni ozemeljsko podvojila in se je država zato približala idealnemu stanju nacionalne države ter zato lahko državo ali »etnične« Romune v tem smislu razumemo kot vojne dobičkarje. Stefanie Zloch v prispevku »Dve krizi. Diagnoze časa in znanja o demokraciji

na Poljskem« analizira medvojno obdobje na Poljskem na podlagi strokovne literature o zgodovini Poljske, a tudi literature o vprašanih naroda in demokracije v poljskem, angleškem in nemškem jeziku. Avtorica opozarja, da rezultati raziskav kažejo, da je bila ločnica med demokracijo in avtoritarizmom med obema svetovnima vojnama pogosto precej krhka. Zaznava dve krizi na Poljskem. Pred letom 1926 je šlo za politično konsolidacijo na Poljskem in težave pri tem, po letu 1926 pa za postopen vzpon Piłsudskega na oblast, in s tem za prehod iz demokratičnega v avtoritarni režim. Avtorica predstavlja različne interpretacije raziskav zgodovinarjev, zakaj je bila Poljska že pred letom 1926 v krizi. Poudarja, da se tudi po letu 1926 lahko govori o krizi demokracije, ker je bila ustava, ki je bila sprejeta leta 1921, veljavna vse do leta 1935. Takrat sta bila sprejeta nova ustava in zakon o volitvah.

Zadnji štirje prispevki so posvečeni Avstriji. Michael Gehler, profesor na univerzi v Hildesheimu in na Univerzi Andrassy v Budimpešti, prispeva zelo zanimivo primerjavo nemške in avstrijske ustave po prvi svetovni vojni. Očeta obeh ustav sta imela težave, ker sta bila judovskega porekla. Avtor nemške ustave, t. i. weimarske ustave leta 1919, je ustavni pravnik Hugo Preuß, avtor avstrijske ustave iz leta 1920 je mednarodni pravnik in pravni teoretik Hans Kelsen. Weimarsko ustavo so nemški nacionalisti in nacionalsocialisti zaradi porekla avtorja diskreditirali celo za »nenemško«, medtem ko je Kelsen zaradi nasprotovanja moral končno emigrirati v ZDA. Kot navaja Gehlen, sta obe demokratični ustavi nastali v senci dveh zelo spornih mirovnih pogodb, namreč versajske in saint-germain-ske. Sta tudi produkt izgubljenih vojn obeh monarhij, katerih vladarja sta morala abdicirati, a tudi revolucionarnih dogodkov v letih 1918–1919, vendar je bila Avstrija do leta 1933 stabilnejša od Nemčije. Obe ustavi sta bili kompromis. Medtem ko je bil nemški ustavni sistem bolj predsedniški, je bil avstrijski

sistem bolj kanclerski. V središču moči v Avstriji so bili zvezni kanclerji, predvsem Ignaz Seipel, Johannes Schober, pozneje Engelbert Dollfuß in Kurt Schuschnigg. Leta 1933 so nacional-socialisti weimarski ustavi odvzeli demokratične elemente in jo s tem pravzaprav ukinili, medtem ko so v Avstriji krščanski socialisti leta 1934 oblikovali novo ustavo na »korporativni osnovi«, s čimer so se tudi poslovili od Kelsnove ustave. Avtor zaključuje, da je bila avstrijska država (*Ständestaat*) antidemokratična in avtoritarna z delno podporo ljudstva, medtem ko je bila nacistična država absolutna totalitarna država z močno podporo ljudstva, vendar navzven agresivna in ekspanzivna.

Stefan Schima, jurist in profesor na pravni fakulteti na Dunaju, obravnava temo država in religija s pravnega vidika, in sicer analizira odnose med državo in cerkvijo od monarhije do začetka diktature leta 1934 ter nato do nacionalsocializma. Preučuje pravno priznane verske skupnosti, torej Katoliško cerkev, evangeličansko in judovsko. Helmut Wohnout, sedanji generalni direktor avstrijskega državnega arhiva, analizira v prispevku »Kritika demokracije v političnem katolicizmu in pri Krščansko socialni stranki«, kako so krščanski socialci sprejeli novo državno ureditev, in ugotavlja, da so se katoliške elite težko poslovile od starega reda, ker je v teh krogih republika veljala za nujno zlo. Wolfgang Maderthner, predsednik Društva za zgodovino delavskega gibanja in nekdanji generalni direktor Avstrijskega državnega arhiva, v svojem prispevku »Vzorci legitimacije avstrofašizma« analizira uničenje avtonomnega, neodvisno organiziranega delavskega gibanja. Podonavska monarhija, ki je bila gospodarsko zelo razvita, je temeljila na regionalnih delitvah dela, toda po razpadu sta bili industrija in trgovina naenkrat ločeni od območij, ki so pristala v novoustanovljenih državah, nahajališča surovin so bila naenkrat ločena od predelovalnih obratov in prekinjene so bile faze proizvodnega procesa. Industrija je bila v permanentni

krizi, gospodarstvo je torej nazadovalo. Kot navaja avtor, so se pod pritiskom gospodarske krize zgodili pomembni procesi diferenciacije znotraj meščanskih in podeželskih slojev. Gospodarska kriza je destabilizirala demokracijo in odprla vrata »korporativni« diktaturi. Avtor pride do zaključka, da je bil sistem vladavine, ki je nastal, v številnih pogledih zgodovinska anomalija. Navidezno je posnemal oblike fašizma po italijanskem in nemškem vzorcu, vendar je to poskušal združiti s katoliškim klerikalizmom.

Tamara Griesser Pečar

*Martina Grahek Ravančić, U IME
NARODA! Djelovanje sudova za zaštitu
nacionalne časti Hrvata i Srba u
Hrvatskoj 1945. godine, Hrvatski
institut za povijest, Zagreb 2023,
197 strani.*

Dr. Martina Grahek Ravančić je znanstvena svetnica pri *Hrvatskem institutu za povijest* v Zagrebu. Doktorirala je leta 2006 na zagrebški filozofski fakulteti z disertacijo *Rad Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Zagreba u razdoblju od 1944. do 1947.* Raziskovalno se največ ukvarja s politično in pravno zgodovino Hrvaške po koncu druge svetovne vojne. Je avtorica več znanstvenih monografij ter redno sodeluje na znanstvenih in strokovnih srečanjih.

V monografiji, ki jo predstavljamo in je rezultat njenega večletnega raziskovalnega dela, avtorica obravnava delovanje sodišča za zaščito narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem, torej pomembno in aktualno temo, ki posega na področje spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Na podlagi literature primerja in analizira delovanje sodišč narodne časti na Hrvaškem s sodišči narodne časti v Sloveniji, Bosni in Hercegovini in v Srbiji ter predstavi prakso »obračuna« s sodelavci okupatorjev v nekaterih evropskih državah.

Pri tem natančno in dosledno sledi temeljnim metodološkim načelom zgodovinopisja, saj monografija temelji na arhivskem in dokumentarnem gradivu. Pregledala je veliko arhivskih fondov v hrvaških arhivih ter v arhivih v Sarajevu in Beogradu; ugotavlja, da obstajajo zelo velike razlike glede ohranjenosti arhivskega gradiva, predvsem tistega o strukturi in organizaciji sodišča ter imenovanju članov sodišč.

V nadaljevanju predstavi najpomembnejše politične dogodke in ukrepe komunistične oblasti na Hrvaškem v letu 1945, ki so vplivali tudi na delovanje sodišča narodne časti. Nadaljuje s prikazom razvoja (vojaškega) sodstva med drugo vojno ter analizira pomembnejše kazenske zakone in druge predpise, ki so bili sprejeti po koncu vojne na področju organizacije in delovanja sodišč ter vzpostavitve pravosodnega sistema kot takega. Leta 1945 so bila pomemben del tega sistema tudi sodišča narodne časti, ki jih lahko označimo kot institucijo revolucionarne oblasti. Takšen razvoj dogodkov ni bil značilen le za Hrvaško. Avtorica namreč v nadaljevanju predstavi delovanje sodišč narodne časti v nekaterih evropskih državah, na primer na Češkoslovaškem, v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem, Norveškem in Danskem. Druga svetovna vojna je bila vojna okupacije, represije, izkoriščanja in pobijan. Zelo sta jo zaznamovala še kolaboracija in odpor proti okupatorjem, ponekod tudi državljanska vojna in revolucija (nekdanja Jugoslavija). Proti koncu vojne so bili po vsej Evropi vse glasnejši pozivi h kaznovanju »kolaboracionistov«, torej tistih, ki so (naj bi) na kakršen koli način sodelovali z okupatorji. Ta »obračun« je bil posebej intenziven neposredno po koncu vojne. V več evropskih državah je takrat med drugim prišlo do izvensodnih umorov (domnevnih) sodelavcev okupatorjev, medtem ko so bili številni po hitrem postopku postavljeni pred posebna sodišča. Sodišča so v teh procesih prevzela revolucionarno vlogo, kar pomeni, da niso sodila samo sodelavcem okupatorjev,

»izdajalcem« in »vojnim zločincem«, ampak so postala orodje oblasti za »čiščenje« družbe. Takšna sodišča so bila tudi sodišča narodne časti, ki so bila del obsežnega procesa »čiščenja« oziroma »obračuna« s sodelavci okupatorjev, ki je po koncu druge svetovne vojne zajel Evropo.

Jedro monografije predstavljajo poglavja o pomenu propagande pri ustanavljanju sodišč narodne časti ter njeni vlogi in moči pri objavljanju in komentiranju odločitev sodišč, o vzpostavitvi, organizaciji in imenovanju članov sodišč narodne časti, o sodiščih narodne časti v izobraževalnih, kulturnih in drugih javnih ustanovah, o problematiki procesov zaradi gospodarskega sodelovanja z okupatorji in izvrševanju kazni prisilnega dela. Avtorica na konkretnih primerih analizira potek posameznih procesov in številčne podatke o obsojenih po posameznih pokrajinah ter opiše ukinitve sodišč narodne časti na Hrvaškem in razglasitev amnestije.

Sodišče narodne časti na Hrvaškem je bilo ustanovljeno z *Odlokom o zaščiti narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem (Odluka o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj)*, ki ga je sprejelo predsedstvo Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Hrvaške (ZAVNOH) 24. aprila 1945. Odlok ni bil namenjen kaznovanju »vojnih zločincev« in »narodnih sovražnikov«, ki so jim sodila vojaška sodišča. Prvi procesi pred sodišči narodne časti so se začeli na začetku junija in so trajali do 8. septembra 1945. Takrat je predsedstvo Sabora federalne Hrvaške sprejelo *Zakon o spremembah Odloka o zaščiti narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem* ter so njegove naloge prevzela okrožna sodišča. Hkrati je bil izdan ukaz o amnestiji oseb, obsojenih po odloku o zaščiti narodne časti.

Sodišče za zaščito narodne časti Hrvatov in Srbov na Hrvaškem je sodilo tistim, ki so (naj bi) na kakršen koli način, tj. politično, propagandno, kulturno, umetniško, gospodarsko in administrativno, sodelovali z okupatorji in »domaćimi iz-

dajalci«. Odlok je v devetih točkah natančneje določil zločine in prestopke proti narodni časti ter zanje predpisal naslednje kazni: izgubo narodne časti začasno ali trajno, prisilno delo (lahko doživljenjsko), delno ali popolno zaplembo premoženja v korist države, denarno kazen in izgon. Sedež sodišča je bil v Zagrebu, medtem ko je bilo šestnajst petčlanskih senatov ustanovljenih na sedežih okrožij. Na Hrvaškem so, podobno kot v Srbiji, vendar ne tudi v Sloveniji, obstajala sodišča narodne časti v izobraževalnih, kulturnih in drugih javnih ustanovah. Ustanovljena so bila s posebnimi zakoni, kot na primer sodišče časti pri zagrebški univerzi.

Člane sodišča je postavljalo predsedstvo ZAVNOH-a in jih je lahko tudi zamenjalo. Vsak senat je imel tajnika – pravnika, ki ga je prav tako imenovalo predsedstvo ZAVNOH-a. Na predlog predsednika sodišča je bil imenovan sodnik preiskovalec, ki je vodil preiskavo in zbiral dokazno gradivo. Izobrazbena in socialna struktura članov senatov sta bili zelo različni, večinoma so bile to osebe brez pravne izobrazbe ali znanja. Skupno jim je bilo, da so med vojno sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju ter so večinoma brezpogojno sledili partijski politiki in jo podpirali.

Čeprav gradivo o delovanju sodišč narodne časti na Hrvaškem v letu 1945 ni ohranjeno v celoti in ni urejeno, je avtorica na podlagi dokumentov, ki se neposredno ali posredno nanašajo na delovanje sodišč narodne časti, in na konkretnih primerih sodnih postopkov kritično predstavila in analizirala ozadje (vzroke) ustanovitve sodišč, njihovo organizacijo in delovanje ter posledice izrečenih obsodb. Po podatkih ministrstva za pravosodje je sodišče narodne časti na Hrvaškem izreklo 1.083 sodb, in sicer kazen izgube narodne časti proti 905 osebam, popolno zaplembo premoženja 282 osebam, delno zaplembo 112 osebam, denarno kazen 25 osebam in kazen izгона 14 osebam. Največ oseb je po odloku obsodilo sodišče narodne

časti v Osijeku. Avtorica ocenjuje, da je bilo leta 1945 v le nekaj mesecih in po hitrem postopku dejansko izrečenih precej več sodb, približno 3.000, pri čemer je bilo lahko z isto sodbo obsojenih več oseb. V teh postopkih osumljeni/obtoženi niso imeli nobenih pravic, zbrano je bilo izključno obremenilno gradivo. Sodišča narodne časti so izrekla večinoma obsodilne in neutemeljene sodbe, ki so imele dolgoročne posledice: zaplembe premoženja so pripomogle k ustvarjanju državnega sektorja gospodarstva, izguba političnih in državljanskih pravic je pomenila, da so bili obsojeni izključeni iz političnega in javnega življenja. Opozarja, da so bila v postopkih pred sodišči narodne časti kršena nekatera pomembna pravna načela in pravice osumljenih (npr. pravica do obrambe, določno opredeljena kazniva dejanja, načelo *nullum crimen sine lege*), kar odlično prikaže na konkretnih primerih.

Znanstvena monografija dr. Martine Grahek Ravančič je prva zgodovinska študija, v kateri avtorica celovito in kritično prikaže ozadje ustanavljanja in delovanje sodišč narodne časti na Hrvaškem v letu 1945 ter analizira posledice, ki so jih imeli postopki pred sodišči tako za obsojene kot za družbo. Avtorici je odlično uspelo to, še vedno zelo občutljivo problematiko, prikazati objektivno. Vzročno posledična analiza ustanavljanja in delovanja sodišč narodne časti na Hrvaškem in primerjalna metoda oziroma umestitev problematike v širši regijski in evropski prostor predstavljata visoko dodano vrednost znanstvene monografije. Nova spoznanja odpirajo prostor za razpravo in soočanje različnih stališč o značilnostih komunističnega sistema v nekdanji Jugoslaviji ter vplivajo na zavest o nujnosti spoštovanja temeljnih človekovih pravic in svoboščin.

Mateja Čoh Kladnik

*Mira Kosem, Pozdravljena, zemlja:
Spomini, Založba Mladika, Trst 2023,
195 strani.*

Avtorica knjige *Pozdravljena, zemlja* Mira Kosem se je rodila leta 1939 v Sodražici, spomine, ki jih je pisala v letih 2022 in 2023 v Clevelandu, so izšli pri založbi Mladika v Trstu. Knjiga je bila krstno predstavljena v Ljubljani, na Študijskem centru za narodno spravo, 12. septembra 2023, in čez nekaj dni še v avtoričinem rodnem kraju v Sodražici.

Kaj je Miro Kosem, gospo v zrelih letih, navdihnilo, da je prijela za pero in se ob izidu knjižnega prvenca odpravila na dolgo pot v rodno domovino, kjer je sodelovala na njenih predstavitevah?

Mira se je rodila na pragu druge svetovne vojne kot tretja hčerka v šestčlanski družini Adamičevih iz Sodražice. Podoba rojstnega doma ji ni ostala v spominu, saj so ga leta 1942 uničile italijanske bombe v enem od številnih bombardiranj, ki so prizadela Sodražico. Družina se je umaknila v zaselek Jelovec, na dom maminih staršev, a so bili tudi tukaj umiki v zaklonišče na dnevnem redu. Mirin oče je mladostna leta preživel na Primorskem in je dobro obvladal italijanski jezik, kar mu je koristilo ob posredovanju pri Italijanih, ko se je zavzel za domačine, ki jih je nameraval okupator poslati v internacijo. Vendar njegovo posredovanje ni bilo po volji partizanom, ki so ga označili za narodnega sovražnika. Zaradi revolucionarnega nasilja se je oče pridružil ribniškim domobrancem in se ob

koncu vojne z njimi umaknil na avstrijsko Koroško.¹ Posledice vojne in očetovega begunstva so se Miri vtisnile v globok in najbolj žalosten spomin, ki se mu je pridružil še spomin na njeno otroško »begunstvo«. Kot štiriletno deklico so jo namreč k sebi vzeli mamini stari starši, da bi jim bila v tolažbo.² Z leti bivanja pri njih ji matična družina ni nič več pomenila, tudi v času šolanja je hodila v šolo iz Jelovca mimo maminega doma, ne da bi se tega zavedala. Šele ko je Mira tudi sama postala mama, si je zmoгла predstavljati, kako hudo je bilo njeni mami, ko je videla, da jo ima hčerka za popolno tujko. Desetletja kasneje, ko je že živela v Severni Ameriki, je na nekih duhovnih vajah v Clevelandu, kjer so udeleženci govorili o spominih na mlada leta, spregovorila o svojih travmatičnih izkušnjah: »Današnje dni mi vse, kar me spominja na otroška leta, zbuja solze.« Čeprav je zmoгла po dolgih letih na takratno dogajanje pogledati z razumom in določeno razdaljo, je iz nje še vedno vrelo močno čustvo otroka, ki joče ob veselem spoznanju, da se sme vrniti v mamino toplo naročje ter znova vzljubiti mamo in dom, ki mu pripada.

Leta 1947 se je iz begunstva na Koroškem vrnil Mirin stric Ivan, gospodar hiše na Jelovcu, v kateri so živeli mama in njeni trije otroci. Naključje je hotelo, da se je po petih letih k mami vrnila tudi Mira. Mamin brat Ivan je bil še vedno samski in se je zavzel za to, da Mira, na njeno veliko veselje, ostane pri njih. Takoj je vzljubila mamo, se vživela v otroški živžav sestric in

- 1 Mirin oče Anton Adamič je bil med zgodnejšimi begunskimi taboriščniki, ki jim je uspelo priti v Cleveland. Njegov sponzor, ki mu je z garantnim pismom zagotovil sredstva za bivanje in hrano, je bil starejši brat. Anton je prispel v Cleveland maja 1949.
- 2 Mirina mama je po očetovem odhodu k domobrancem sama skrbela za kmetijo in štiri otroke. Partizani so jim izpraznili kaščo in hlev ter odpeljali njeno sestro Ivano v gozd, da je morala kuhati zanje. Proti koncu vojne se je Ivana srečno vrnila domov.

brata ter tudi Ivana sprejela za nadomestnega očeta. V spominih je zapisala, da ji je imenitno »nadomeščal ata«. ³

Zaznamovanost zaradi očeta, ki je bil med vojno »na nepravi strani« in vojni poraženec, je Miro spremljala vsa mladostna leta. Živeli so v velikem pomanjkanju, njihova družina ni bila deležna pomoči, v primerjavi s tistimi, ki so bili na strani zmagovalcev. Starejši Mirini sestri sta morali na zadružnih poljih »odslužiti« za bivanje v stričevem stanovanju, ki je bilo podržavljeno. ⁴ Vsi, ki so hoteli ohraniti in še naprej živeti po svojem verskem prepričanju, so bili šikanirani tako v šoli kot na delovnih mestih. Posmehovali so se jim, če so obiskovali cerkev in hodili k verskemu pouku. Ob sprejetju na učiteljišče v Novem mestu je morala Mira ponovno opravljati sprejemni izpit, ki ji je uspel šele v drugo. Kasneje je izvedela, da je morala izpit ponavljati zato, ker je bila »sovražnikov« otrok. Ob popravnem izpitu je v prostem spisu v drugem poskusu pisala o izmišljeni zgodbi strica partizana in izpit opravila. Zaradi izbire te taktike se ji je zdelo, da je izgubila samospoštovanje in se je počutila kot izdajalka, a hkrati je sedemdeset let kasneje zapisala: *»Moje orožje je od tedaj bilo pero.«* V vlogi za pridobitev sredstev za plačilo bivanja v internatu so iz previdnosti izpustili očetovo ime, ker je bil kot begunec pred komunizmom za povojne oblastnike sovražnik slovenskega naroda in bi jim njegova omemba škodila. Gojenke internata niso smele javno praznovati cerkvenih praznikov, ker bi sicer tvegale izključitev iz internata in učiteljišča. Trpljenje pod komunistično diktaturo je bilo čutiti na vsakem koraku.

Leto 1955 je pomenilo novo prelomnico v Mirinem življenju. 42-letna mama Pavla se je z otroki Pavlo (20), Rado (18), Miro

3 Stric Ivan je bil takrat še samski in se je z nečaki veliko igral, kar je otrokom predstavljalo veselje in varno zavetje.

4 Imetje je bilo Ivanu Miheliču vrnjeno šele po osamosvojitvi Slovenije.

(16) in Tončkom (13) odpravila na pot proti Severni Ameriki. Slovo od rodne Sodražice in vseh domačih je bilo težko in je Miri ostalo v posebnem spominu: »*Dvomim, da se je še kaka družina tako težkih src poslavljalna od rodnega kraja, dragih domačih. Čeprav smo bili drugorazredni državljani, se je bilo izredno težko ločiti tudi od Slovenije, saj to smo poznali, nismo pa vedeli, kaj nas čaka preko oceana.*« Vso pot od doma so jokali. Iz Ljubljane so šli z vlakom do Trsta in naprej proti Genovi, kjer jih je čakala ladja Andrea Doria, s katero so preko Atlantika pripluli do New Yorka. Tam jih je sprejel gospod Ivan Avsenak in jih nato pospremil na vlak, ki jih je peljal do Clevelanda, kjer so se po desetih letih srečali z očetom. Mama je v domovini otrokom stalno pripovedovala o njem in jih vzgajala z besedami: »*Le pridni bodite, da ne bo ata kaj rekel!*« A ob srečanju po desetletnem ločenem življenju so se vseeno počutili kot tujci, posebno najmlajša Mira in Tonček, ki očeta sploh nista imela v spominu.

Mira je bila ena od prvih, ki je spregovorila o problematiki in boleči situaciji ob združevanju družin. Številni očetje, ki so iz begunskih taborišč v letih od 1947 dalje našli zatočišče v čezmorskih deželah, so dolga leta živeli ločeni od svojih žena in otrok. Ko je jugoslovanska oblast leta 1952⁵ dovolila,

5 Leta 1950 so se pojavile želje po združevanju družin, katerih člani so bili iz različnih razlogov ločeni in so živeli v različnih državah. Jugoslovanske oblasti so v imenu združevanja družin dopuščale izselitev na podlagi vloženih prošenj. Prošnje so najprej obravnavali po posamičnih primerih. Ko je leta 1952 Zvezni sekretariat za notranje zadeve izdal dekret o urejanju izselitve družinskih članov, otrok in staršev vseh vojnih ujetnikov in oseb, ki so med drugo vojno ali po njej zapustili državo, je sledila sistemska ureditev postopkov. Prošnje za pridobitev potnih listov za sorodnike političnih emigrantov so še vedno obravnavali posamično. Tako je sredi petdesetih let sledil val izseljevanja, ki je zajel družinske člane v tujini živečih emigrantov. Glejte: Marina Lukšič Hacin, »Političnost migracij po drugi svetovni vojni: Od politike revanšizma do

da se družinski člani spet lahko srečajo, je to za številne družine pomenilo dolgo pot prilagajanja, ki je bila v precej primerih neuspešna in je rodila nove travme. Očetje so odšli v begunstvo z namenom, da ubežijo partizanskemu maščevanju in skoraj gotovi smrti. V begunskih taboriščih so poprijeli za različna dela, ki so jim omogočila kolikor toliko zgledno bivanje, v sicer izrednih razmerah. Posvetili so se tudi družbenim, kulturnim, telovadnim in verskim dejavnostim, ki so taboriščni skupnosti zagotavljale ohranitev slovenskega utripa in jo v stiskah povezovale. Ob prihodu v tuje države, ki so jih bile pripravljene sprejeti, so skušali čim prej najti zaposlitev in skromno stanovanje, z leti so izboljšali tudi pogoje bivanja. Redki stiki s člani družine, ki so ostali v domovini, so bili omejeni na pisanje pisem in pošiljanje paketov, ki so bili pod strogo cenzuro jugoslovanskih povojnih oblasti. Žene, ki so ostale doma, so prevzele skrb za preživetje otrok in ostalih članov družine, a so hkrati bile pod velikim pritiskom zaradi šikaniranja komunističnih oblasti. Drugorzrednost, ponižanja od strani javnosti, zaplembe in sojenja so bili njihovi vsakodnevni spremljevalci. Otroci očetov v večini niso poznali, ker so bili ob njihovem odhodu v begunstvo še premladi, zato je bilo srečanje po desetih letih za številne velika prelomnica. Očetje niso mogli spremljati svojih otrok na poti odraščanja in jim je bilo njihovo obnašanje ob ponovnem srečanju tuje. Nekateri so bili celo prepričani, da jih je »pokvaril komunizem«.

Tudi sicer je bil za Miro prihod v veliko mesto, med tuje govoreče ljudi, psihološko zahteven. Počutila se je popolnoma izgubljeno v novem svetu in si je le počasi gradila okolje, v katerem se je počutila bolj domače. Starejši sestri in Mira so

se na očeta kar nekako navadili, a težja je bila navezava med njim in najmlajšim Tončkom. Oče ga je precej kritiziral in ga sin nikakor ni mogel razveseliti.

Oče je bil navdušen nad Mirinim izbrancem Marjanom Kosmom, s katerim se je poročila leta 1962. Oba sta postala dejavna člana slovenske skupnosti, Miri je najbolj priraslo k srcu sodelovanje v pevskem zboru *Korotan*,⁶ v katerem je pela do visoke starosti. Posebej ji je bil blizu izbor pesmi, pri čemer so se poleg izvajanja ljudskih in umetnih pesmi redno zavzemali za to, da so pri izbiri pevskega programa vanj vključili pesmi s spominom na tragično zgodovino med drugo svetovno vojno in po njej. Ob desetletnici zbora so izvedli koncert s kantato *Pozdravljena, zemlja*,⁷ ki je Miri obudila sveže spomine na trpljenje v vojni in zatiranje po njej. Naslov kantate je več kot šestdeset let od prve izvedbe Mira izbrala za naslov svojega knjižnega prvenca. Kantata je postala izhodišče za njeno pisno ustvarjanje ter jo je vedno znova navdihnila in navduševala k pisanju.

Na Miro je vplival še en pomemben mejnik, da se je odločila za prelivanje svojih misli v besede in zapise. Ko so otroci že odrasli in je postala stara mama, je začela razmišljati o nadaljevanju šolanja. Preden se je lahko vpisala na željeno smer zdravstva, je morala opraviti tri stopnje izpitov v znanju

6 Pevski zbor Korotan je bil ustanovljen leta 1951 z namenom, da bi bogastvo slovenskih pesmi ohranili tudi v tujini. Ustanovitelj in prvi vodja zbora je bil dr. Metod Milač (1924–2016). Zbor ima redne koncerte in nastope v Clevelandu in drugod ter še vedno združuje lepo število pevk in pevcev. Glejte »Združene države Amerike«, [slovinci.si](https://slovinci.si/zdruzene-drzave-amerike/), pridobljeno 18. 10. 2023, <https://slovinci.si/zdruzene-drzave-amerike/>.

7 Kantato za mešani pevski zbor in simfonični orkester je uglasbil skladatelj Metod Milač, besedilo zanjo je napisal Pavle Borštnik. Gl. »Na današnji dan«, *RTV-SLO Prvi*, pridobljeno 24. 10. 2023, <https://prvi.rtvsl.si/podkast/na-danasnji-dan/63/174990429>.

angleščine. Na zadnji stopnji so v glavnem pisali proste spise in Miri se je ponudila priložnost izbrati snov za pisanje iz bogate zakladnice osebnih preteklih travmatičnih doživetij. Pisanje je navdušilo njenega profesorja, ki jo je povabil, da enega od spisov pošlje na tekmovanje v Boston. Čeprav skromna, je Mira privolila, a predvsem profesorjeva spodbuda jo je opogumila, da je začela večkrat pisati članke za clevelandski časopis *Ameriška domovina* in pozneje za mesečnik *Slovensko ameriški časi*. Zgodbo rešenca iz Kočevskega roga Franca Dejaka je poslala na časopis *The Cleveland Press*, ki je potem objavil intervju o Dejakovi zgodbi.

Da je bila Mira izredno srčna žena, s širokim posluhom za stiske in veselje drugih, izkazuje tudi njena velika gostoljubnost, po kateri je bila znana že od poroke z Marjanom dalje. V svoj dom sta sprejela številne sorodnike, prijatelje, znance, poslovne partnerje, študente, pevske skupine, a tudi ljudi, ki jih od prej nista poznala. Sad Mirine gostoljubnosti je bil tudi sprejem treh sodelavk Študijskega centra za narodno spravo (SCNR) na njenem domu v Clevelandu leta 2011. Mira je raziskovalkam omogočila, da so se v dobrem tednu dni srečale s številnimi predstavniki slovenske skupnosti in med njimi posnele blizu dvajset pričevanj.⁸ Od takrat so se nadaljevali redni stiki, obiski in dopisovanja. Eden od vidnih rezultatov sodelovanja je bila knjiga z naslovom »*Jaz vem, da sem Slovenka, jaz ljubim svojo domovino!*« sodelavk SCNR Jelke Piškurić in Marte Keršič. Dvojezična slovensko angleška knjiga opisuje begunsko pot

8 Zbrana pričevanja so objavljena na spletni strani Zakladnica spominov. Glejte »Pričevanja Severna Amerika«, *Zakladnica spominov*, pridobljeno 24. 10. 2023, <https://zakladnicaspominov-scnr.si/pricevanja-severna-amerika/>. Prav tako je pričevanjem možno prisluhniti v oddaji *Moja zgodba na Radiu Ognjišče*. Gl. »Moja zgodba«, Avdio arhiv Radija Ognjišče, pridobljeno 24. 10. 2023, https://avdio.ognjisce.si/cikel/moja_zgodba.

družine Adamič, katere rdeča nit je prav življenjska pot Mire in njene matične družine.⁹

Sprejemanje gostov in izredna odprtost sta Miri pomagala, da je bila sposobna sočutja in empatije do številnih, ki jih je srečevala na svoji življenjski poti. Njen značaj se globoko odstira v knjigi, ki jo predstavljamo, saj so zapisi vedno prepleteni z zgodbami ljudi, ki so bili tako ali drugače del njenega življenja. Odprtost do sočloveka, brez negativne kritike in obtoževanja, je prisotna skozi celotno pripoved, ki ni samo zgodba njenega osebnega doživljanja, ampak verodostojno vključuje usode širše skupnosti. Knjiga prinaša zanimive podrobnosti iz časa njenega otroštva in mladih dni, ki jih je preživela kot otrok vojne, revolucije in povojnega komunističnega režima. Objektivno predstavi stiske, s katerimi se je srečala ob prihodu v Ameriko, in tudi stiske številnih, ki se jim ni uspelo ponovno povezati v družinske skupnosti. Z navdušenjem spregovori o dejavnostih slovenskih beguncev, ki so na novi celini ustvarili izjemen človeški potencial, usmerjen v ohranitev in napredek slovenske skupnosti, a hkrati pomembno prispevali k družbenemu utripu ameriške in v domovini nastajajoče slovenske države.

Kot je zapisala Mira v uvodnem delu, ji je bilo pisanje v tolažbo ob spominu na težke življenjske preizkušnje: »*Sem pa takega značaja, da mi odleže, če svoja čustva zapišem.*« Preden je Mira zaradi bolezni izgubila moža Marjana, sta izpeljala še zadnji skupni projekt, in sicer izdajo zgoščenke *Pozdravljena, zemlja: Po poteh mučencev*, ki je dokumentirala gostovanje in romanje zbora *Korotan* v Sloveniji leta 2005, ob 60-letnici povojnih pobojev in begunstva. Pri projektu je kot prevajalec v

9 Marta Milena Keršič in Jelka Piškurić, *'Jaz vem, da sem Slovenka, jaz ljubim domovino!' Begunska pot družine Adamič iz Sodražice* (Ljubljana: SCNR, 2016).

angleščino sodeloval Pavle Borštnik, ki je kasneje postal Mirin življenjski sopotnik.¹⁰

Po žalovanju za prvim možem se je Miri v pomoč ponudila spremljevalka za žalovanje, ki jo je eno leto obiskovala enkrat na mesec na njenem domu. Ob zadnjem obisku jo je vprašala, kaj naredi, kadar so njena čustva zelo močna, najsi bo v veselju ali žalosti? Mira ji je odgovorila, da v takih primerih dobi navdih in piše. Svetovalka ji je nato dala eno samo jasno navodilo: »Piši, piši!« Prva stvar, o kateri je želela Mira pisati, je bil spomin na njenega moža Marjana. Ko ji je uspelo napisati nekaj besedila, je za nasvet in oceno prosila Pavleta Borštnika,¹¹ s katerim sta sodelovala že pri izdaji prej omenjene zgoščenke. Med njima so potekali pogovori po elektronski pošti, Pavle jo je zelo pohvalil in jo spodbujal, naj nadaljuje v začrtani smeri. Po objavi članka sta nadaljevala s stiki v živo. Njuna srečanja so prerasla v prijateljstvo in nazadnje v skupno zakonsko življenje. Leto po smrti prvega moža je Mira v *Ameriški domovini*

10 Prvi mož Marjan Kosem je umrl 11. januarja 2007, drugič se je Mira poročila s Pavletom Borštnikom 26. decembra 2008. Njuna zakonska pot je trajala skoraj dvanajst let, do Pavletove smrti leta 2020. Gl. Kosem, *Pozdravljena, zemlja*, 143–145.

11 Leta 2016 je pri založbi Mladika iz Trsta izšla monografija Pavleta Borštnika z naslovom *Moj čas*. V knjigi je Pavle Borštnik združil avtobiografijo in obsežna razmišljanja o dogodkih, ki so usodno vplivali na njegovo »žrtvovano generacijo«. V tem dragocenem pričevanju odkritosrčno in kritično obravnava predvojne delitve na liberalce, ki jim je pripadala njegova družina, in klerikalce, življenje v Ljubljani, odnos do okupatorja, revolucionarni teror, razloge za izbiro protikomunističnega tabora in četniškega gibanja v njem, umik preko Soče ter razmere v vojaških begunskih taboriščih Italije in Nemčije, publicistično in društveno delo v Clevelandu, razhajanja v emigraciji, usihanje zdomstva, poklicno delo na *Glasi Amerike*, pričakovanja glede razvoja v domovini po letu 1990 in neomajno zavezanost slovenstvu. Gl. »Moj čas«, *Mladika*, pridobljeno 26. 10. 2023, <https://www.mladika.com/izdelek/moj-cas/>.

objavila v treh delih spis *Pozdravljena, zemlja*. Nadaljevala je z objavami spisov v reviji *Mladika*, k čemur jo je posebej nagovarjal urednik Ivo Jevnikar. Bil ji je v prijateljsko pomoč in spodbudo. V zadnjem poglavju tukaj predstavljene knjige je avtorica zapisala: »*Pisanje je bilo dobra terapija, čeprav človeku spomini velikokrat čustveno priključijo solze.*«

Založba Mladika, ki je knjigo izdala, opravlja v zamejstvu izredno dragoceno vlogo, saj prispeva k ohranjanju slovenstva, povezovanju slovenskega narodnega telesa in vrednotenju njenih ustvarjalcev. Kot že marsikateremu avtorju je tudi Miri Kosem omogočila, da je prišla do knjižnega prvenca. Omenjena knjiga je dragocen prispevek ženske avtorice k razumevanju polpretekle slovenske zgodovine in njenih državljanov, zaznamovanih z vojno, okupacijo, revolucionarnim nasiljem, begunstvom, s prihodom v neznani svet in z iskanjem nove identitete v tujem, a svobodnem okolju. Z Miri lastno toplino in širokosrčnostjo je besedilo kljub opisovanju travm in bolečih trenutkov lepo berljivo, brez obtoževanja in prežeto z iskreno željo prikazati resničnost časa, ki ga je avtorica zajemala iz prve roke.

Marta Keršič

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme is a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednje podatkovne baze/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Scopus, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Crossref.